

4

2012

irodalomtörténet

i

Nicolas Pethes:
Az eset esztétikája

Kulcsár-Szabó
Zoltán: „A diktátor
én vagyok”

Czifra Mariann:
Ortológus
és Neológus

irodalomtörténet

93. ÉVFOLYAM (XCIII.) • 2012 • 4. SZÁM

Főszerkesztő Kulcsár Szabó Ernő

Felelős szerkesztő Eisemann György

Szerkesztőbizottság Margócsy István
Sipos Lajos
Szilágyi Márton
Tverdota György

Szerkesztők Scheibner Tamás
Vaderna Gábor

Kritika Vincze Ferenc

www.irodalomtortenet.hu

Az ELTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének,
a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak és a Magyar Tudományos Akadémiának folyóirata.
Lapalapító: Magyar Tudományos Akadémia

SZERKESZTŐSÉG

Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A épület
telefon: (1) 4855-200/5113, 5366
e-mail: irodalomtortenet@folyoirat.elte.hu

Recenziós példányok és kritikák a szerkesztőségbe küldendők.
Kéziratokat nem őrzünk meg, és nem küldünk vissza.

Megjelenik a Magyar Tudományos Akadémia, a Nemzeti Kulturális Alap,
valamint a Közigazgatási és Igazságügyi Hivatal támogatásával.

Nemzeti
Kulturális
Alap

KÖZIGAZGATÁSI ÉS IGAZSÁGÜGYI HIVATAL

KIADÓHIVATAL

Ráció Kiadó

1072 Budapest, Akácfa utca 20.

telefon: (1) 321-8023, fax: (1) 402-1293

e-mail: racio@racio.hu, web: www.racio.hu

Felelős kiadó a Ráció Kft. ügyvezetője

Tördelés: Layout Factory Grafikai Stúdió

Nyomdai munkák: **mondAt Kft.** (www.mondat.hu)

ISSN 0324 4970

Ára számonként: 600 Ft • Előfizetés egy évre (4 szám): 2000 Ft •

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1.

Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, illetve a kiadóhivatalban.

Megvásárolható a jobb könyvesboltokban,

illetve a Ráció Kiadó szerkesztőségében.

TANULMÁNYOK**NICOLAS PETHES**

Az eset esztétikája

A műfaj antropológiai és irodalmi elméleteinek konvergenciájáról 431

KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN

„A diktátor én vagyok”

Szabó Lőrinc 445

CZIFRA MARIANN

Ortológus és Neológus

Egy aszimmetrikus ellenfogalom lebontása 468

SZEMLE**TORMA KATALIN**

Sádi korai hazai recepciója

Fordítások magyar folyóiratokban a 18. század végén és a 19. század elején 489

FLEISZ KATALIN

Tér és közvetítettség

Építészet és várostematika Szentkuthy Miklós szövegeiben 521

SOLTÉSZ MÁRTON

Az olti tutajút

Bevezetés a *Gézám!* című Csalog-elbeszélés olvasásába 535**KRITIKA****TÖRÖK LAJOS**Pál József: *1790. Határ és szabadság az irodalomban* 554**DÁVID PÉTER**Biró Annamária: *Nemzetek Erdélyben. August Ludwig Schlözer*

és Aranka György vitája 559

MOLNÁR GÁBOR TAMÁS

Fodor Péter – L. Varga Péter: *Az eltűnés könyvei. Bret Easton Ellis*

563

SELYEM ZSUZSA

Molnár Gábor Tamás: *A (tömeg)vonzás szabályai
Kommunikációs és olvasási modellek Sterne, Calvino
és Pynchon egy-egy regényében*

569

SZÁMUNK SZERZŐI

Nicolas Pethes, *egyetemi tanár* (Ruhr-Universität Bochum)
Kulcsár-Szabó Zoltán, *egyetemi docens* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)
Czifra Mariann, *tudományos munkatárs* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)
Torma Katalin, *megbízott előadó* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)
Fleisz Katalin, *irodalomtörténész, tanár* (Debrecen – Románia)
Soltész Márton, *PhD-hallgató* (Pázmány Péter Katolikus Egyetem)
Török Lajos, *egyetemi adjunktus* (Károli Gáspár Református Egyetem)
Dávid Péter, *középiskolai tanár* (Karácsonyi János Katolikus Gimnázium, Gyula)
Molnár Gábor Tamás, *egyetemi adjunktus* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)
Selyem Zsuzsa, *egyetemi docens* (Babeş-Bolyai Tudományegyetem)

TANULMÁNYOK

NICOLAS PETHES

Az eset esztétikája

A műfaj antropológiai és irodalmi elméleteinek konvergenciájáról*

Nem foglalkozhatunk úgy Karl Philipp Moritznak az empirikus pszichológia területén végzett úttörő munkásságával, hogy ne térjünk ki arra a specifikus szövegfajtra, amely a *Magazin zur Erfahrungsseelenkunde* (A tapasztalati lélektan tárháza) központi médiumaként szolgál a megszólított „embermegfigyelők” és a tőlük megkívánt „morális kísérletek”¹ számára: az esettörténetre. A Magazinban az esettörténetek, amelyeket Moritz maga szerzett, vagy amelyeket más szerzők küldtek be, és amelyek olykor pusztán anekdotikusak, másszor viszont már messzemenő elméleti következtetésekkel társultak, gazdag archívumát képezik az ember lelki életének útjairól és tévelygéseiről szóló különös élettörténeteknek és betegséglefolyásoknak.

Közismert, hogy ez a szövegfajta Moritzot nemcsak mint szerkesztőt foglalkoztatta, hanem „pszichológiai regényén”, az *Anton Reiser*en való munkáját is meghatározta. Ezt az összefüggést azonban mindeddig leginkább keletkezéstörténeti összefüggésként látták, miszerint Anton Reiser, a regényszereplő lépcsről lépésre a Magazinban olvasható önéletrajzi visszaemlékezésekből fejlődött ki, illetőleg „nőtte ki magát”² – miközben az empirikus megfigyelés protokolláris gesztusához a regényformán belül

* A tanulmány eredeti megjelenési helye: „Fakta, und kein moralisches Geschwätz.” *Zu den Fallgeschichten im „Magazin zur Erfahrungsseelenkunde”* (1783–1793), szerk. Sheila DICKSON – Stefan GOLDMAN – Christof WINGERTSZAHN, Wallstein, Göttingen, 2011, 13–32. A fordítás az MTA-ELTE Általános Irodalomtudományi Kutatócsoport (www.aitk.hu) „Kultúraalkotó médiumok, gyakorlatok és technikák” (TKI01241) és az OTKA „Történés, médium, nyilvánosság” (NK81636) projektjének keretében készült. A fordítást az eredetivel egybevetette: Kelemen Pál.

¹ Karl Philipp MORITZ, *Vorschlag zu einem Magazin einer Erfahrungs-Seelenkunde*, Deutsches Museum 1 (1782), 494.; 484.

² Lothar MÜLLER, *Die kranke Seele und das Licht der Erkenntnis. Karl Philipp Moritz' Anton Reiser*, Athenäum, Frankfurt am Main, 1987, 85. Hans Esselborn az esettörténet-író és regényszerző konstellációjának pszichológiai elemzését nyújtja (Hans ESSELBORN, *Der gespaltene Autor. Anton Reiser zwischen autobiographischem Roman und psychologischer Fallgeschichte*, *Recherches Germaniques* 1995/5., 69–90.), Andreas Gailus ezzel szemben Moritz esettörténet-alkalmazásának diskurzustörténeti besorolását végzi el, amelyben a Magazin úgy jelenik meg, mint a modern társadalom Foucault-féle kontrolldiszpozitívumának a radikalizálódása, irodalomra tett hatását azonban kevésbé az *Anton Reiser*, mint inkább a romantika elbeszélési irodalmának tekintetében teszi témává (Andreas GAILUS, *A Case of Individuality. Karl Philipp Moritz and the Magazine for Empirical Psychology*, *New German Critique* 2000/79., 67–105.).

is hű maradt. Az esetarchívum és a pszichológiai regény között ily módon feltárt összefüggés a Magazin és az *Anton Reiser* konkrét koevolúcióján túl egy sor alapvető implikációt tartalmaz. Ezekre összpontosítunk a következőkben. Ezek az implikációk a tudományos esettörténetekből és a szépirodalmi művekből álló konstellációk mellett érintik egyfelől az esetgyűjteményeknek azt a szerepét, amelyet ezek az embertudományok (*Wissenschaften vom Menschen*) 18. század folyamán történő kialakulásában töltenek be, másfelől pedig az irodalom új fogalmát. Az itt következő megfontolások hipotézise tehát úgy hangzik, hogy az esettörténet műfaja a kései felvilágosodás epistemológiája és esztétikája számára egyaránt jelentőséggel bír, ennél fogva nemcsak mindkét területet átfogja, hanem egyúttal hozzájárult megszilárdulásukhoz és elkülönülésükhöz is. Moritz kettős célkitűzésének kettős kontextualizálása két kiinduló megfigyelésen alapul. Az esettörténetek egyrészt korántsem csak a tapasztalati lélektanban játszanak olyan kiemelt szerepet, mint Moritznál. Inkább az a helyzet, hogy ezt a szövegfajtát az adott kor antropológiai tudásának legkülönbözőbb területein vetik be – a jogtól az orvostudományon át a pszichológia, az erkölcsan és a pedagógia különféle leágazásain keresztül egészen a törvényszéki orvostanig, a korai pszichiátriáig, valamint a mesmerizmusig, a 20. századi pszichoanalízissel és társadalomtudományokkal bezárólag.³ Másrészt ennek a szövegfajtának az irodalomtörténeti jelentősége egyáltalán nem korlátozódik a kései felvilágosodás „pszichológiai” vagy „antropológiai” regényére: Meißner és Schiller korai krimiírodalmától a *Kohlhaas Mihályon* vagy a *Scuderi kisasszonyon* át az eseteken alapuló szövegek rányomják a maguk bélyegét a német nyelvű irodalomra, a romantikától egészen a realista novellisztikáig és Schnitzler, Döblin, Benn vagy Musil modern prózairodalmáig. Ugyanebbe a sémába sorolhatók még az olyan költemények is, mint August Gottlieb Meißner *Lied einer Gefallenen*je (Az elesett dala) vagy *Die Mörderin*je (A gyilkos asszony), valamint olyan drámaszövegek is, mint Georg Büchner *Woyzeck*je.⁴ Ebből a megfigyelésből kiindulva

³ Vö. Johanna GEYER-KORDESCH, *Medizinische Fallbeschreibungen und ihre Bedeutung in der Wissenschaftsreform des 17. und 18. Jahrhunderts*, Medizin, Gesellschaft und Geschichte. Jahrbuch des Instituts für Geschichte der Medizin der Robert Bosch-Stiftung 1990/9., 7–19.; *Special Issue „The Art of Clinical Case History”*, szerk. Joanne Trautmann BANKS – Anne Hunsaker HAWKINS, *Literature and Medicine* 1992/2.; *Die Fallgeschichte. Beiträge zu ihrer Bedeutung als Forschungsinstrument*, szerk. Ulrich STUHR – Friedrich-W. DENEKE, Roland Asanger, Heidelberg, 1993.; *Fallstudien. Theorie – Geschichte – Methode*, szerk. Johannes SÜSSMANN – Susanne SCHOLZ – Gisela ENGEL, Trafo, Berlin, 2007.; *Fälle aus der Rechtsgeschichte*, szerk. Ulrich FALK – Michele LUMINATI – Mathias SCHMOECKEL, Beck, München, 2007.; *Zum Fall machen, zum Fall werden. Wissensproduktion und Patientenerfahrung in Medizin und Psychiatrie des 19. und 20. Jahrhunderts*, szerk. Sibylle BRÄNDLI – Barbara LÜTHI – Gregor SPÜHLER, Campus, Frankfurt am Main – New York, 2009. Az esettörténet fogalma mindenesetre retrospektív gyűjtőfogalomként értendő, amely történetileg csak későn kimutatható, és amelyet a 20. századi vitákban egyrészt a pszichoanalitikus paradigma, másrészt a kvalitatív szociológiai kutatás uralt. Ahelyett, hogy privilegizálnánk vagy generalizálnánk egyetlen szak perspektíváját, megkülönböztetjük az esetanulmány, a jelentés, a jogeset és a betegtörténet, valamint a *case report*, *medical history*, *clinical biography* vagy, mint Oliver Sacksnál található, a *clinical tale* különféle formáit.

⁴ Vö. Rita WÖBKEMEIER, *Erzählte Krankheit. Medizinische und literarische Phantasien um 1800*, Metzler, Stuttgart, 1990.; *Erzählte Kriminalität. Zur Typologie und Funktion von narrativen Darstellungen in Strafrechtspflege, Publizistik und Literatur zwischen 1770 und 1920*, szerk. Jörg SCHÖNERT, Niemeyer, Tübingen, 1991.; Alexander KOŠENINA, „Tiefere Blicke in das Menschenherz”. Schiller und Pitaval, *Germanisch-Romanische Monatsschrift* 2005/4., 383–395.; Susanne LÜDEMANN, *Literarische Fall-*

az esettörténetet olyan tárgyként foghatjuk fel, amely az irodalom és tudás közötti⁵ újabban megint sokat tárgyalt interakcióra egy konkrét szövegkorpusz alapján enged összpontosítani. Az esettörténet példája azért olyan alkalmas a tudáspoétikai kérdés-felvetés számára, mert ez a szövegfajta nem tételezi fel eleve az említett diskurzusok egyikének az elsőbbségét. Ehelyett úgy tűnik, hogy a jogi, orvosi, antropológiai és irodalmi érdekek mindig már a megalapozáskor közrejátszanak az esetalapú elbeszélő formák konstitúciójában, és ha ez így van, akkor az esettörténetek központi textuális kapcsolódási pontját képezik annak a projektnek, amely a késő felvilágosodástól rekonstruálja tudományos elméletek, populáris emberképek és irodalmi eljárások kölcsönös egymásrautaltságát.⁶

Az egyaránt tudományos és irodalmi szövegformák efféle koevolúciójának a megfigyeléséhez mindazonáltal nem elegendő csupán megállapítani, hogy az emberről szóló tudományok narratív ábrázolási formákat használnak, míg a szépirodalom szereplőinek pszichofizikai állapotáról készít gondolat kísérleteket. Az ilyen kölcsönös befolyásolás lehetséges, és valószínű, hogy a Magazin és az *Anton Reiser* konstellációjában cáfolhatatlan is. Ám a kölcsönös befolyásolás diagnózisa nem válaszolja meg a kérdést, hogy miért mutat az ember iránti érdeklődés és az esetalapú elbeszélésformák alkalmazása ilyen nagy közös metszetet, és hogy pontosan mi is a jelentősége ennek a közös metszetnek a tudomány és az irodalom viszonya számára. Úgy tűnik, hogy az a főként társadalomtörténeti megközelítésekben elterjedt remény sem visz messzire, hogy a tudományos ábrázoló formák irodalmi változatai az emberre vonatkozó vizsgálódások nem kívánatos kísérő körülményeinek kritikájára, de legalábbis

geschichten. Schillers Verbrecher aus verlorener Ehre und Kleists Michael Kohlhaas = *Das Beispiel. Epistemologie des Exemplarischen*, szerk. Jens RUCHATZ – Stefan WILLER – Nicolas PETHES, Kadmos, Berlin, 2007, 208–223.; Stefan GOLDMANN, *Sigmund Freud und Hermann Sudermann oder die wiedergefundene, wie eine Krankengeschichte zu lesende, Novelle*, *Jahrbuch der Psychoanalyse* 58 (2009), 11–35. Lásd továbbá Christiane Frey és Johannes F. Lehmann írásait az Alexander Košenina szerkesztette kötetben: *Themenheft „Fallgeschichten – Von der Dokumentation zur Fiktion”*, *Zeitschrift für Germanistik* 2009/2. Az irodalmi, a jogi és az orvosi elbeszélő formák közötti rokonságot Katherine M. Hunter, Julia Epstein idevágó monográfiái és legújabban Brian Hurwitz és Christian Biet is hangsúlyozzák: Katherine M. HUNTER, *Doctors’ Stories. The Narrative Structure of Medical Knowledge*, Princeton UP, Princeton, 1991.; Julia EPSTEIN, *Altered Conditions. Disease, Medicine, and Story Telling*, Routledge, New York – London, 1995.; Brian HURWITZ, *Form and Representation in Clinical Case Reports*, *Literature and Medicine* 2006/25., 216–240.; Christian BIET, *Judicial Fiction and Literary Fiction. The Example of the Factum*, *Law and Literature* 2008/20., 403–422.

⁵ Vö. Gideo STIENING, *Am „Ungrund” oder: Was sind und zu welchem Ende studiert man Poetologien des Wissens*, *KulturPoetik* 2007/2., 234–248.; Tilmann KÖPPE, *Vom Wissen in Literatur*, *Zeitschrift für Germanistik*, 2007/2., 398–410. Továbbá Roland Borgards választ ugyanabban a számban, és Andreas Dittrich, majd újfent Köppe válaszait a *Zeitschrift für Germanistik* következő számában.

⁶ Ralf Klausnitzerrel ellentétben, aki az esettörténethez való visszatérést a tudáspoétikai törekvések fogalmi bizonytalanságainak bizonyítékaként említi, mivel szerinte a nevezett műfaj túl általános, számomra az tűnik hasznosnak és fontosnak, hogy utaljak az esettörténet gyűjtőfogalmával célba vehető, alapvetően áttekinthetetlen, és a modern antropológia és irodalom számára való jelentőségében még mindig csak kezdetlegesen figyelembe vett archívumra. A következő fejtegetések fő vonalai a Natalie Binczekkel, Rudolf Behrensszel, Yvonne Wübbennel és Carsten Zellével egy ennek megfelelő, a Bochumi Ruhr Egyetemen tervezett antropoétikai kutatási projektről folytatott előzetes beszélgetésekre támaszkodnak. (Lásd Ralf KLAUSNITZER, *Literatur und Wissen. Zugänge – Modelle – Analysen*, de Gruyter, Berlin – New York, 2008.)

reflexiójára szolgál. Hiszen az esztétikai artefaktumok nem számolhatók el egészen véve a tudományos gyakorlatok ellen irányuló programszerű kijelentésekként. Itt is meg kell tenni, hogy rákérdezzünk arra a specifikus szerepre, amelyet az esetalapú narratívák töltenek be magában az irodalmi rendszerben. Így lehet az irodalmat és a tudást integráló, az esettörténetekre nyíló perspektíva alapján egy konkrét szövegfajtán keresztül bemutatni egyfelől az ábrázolási formáknak a tudás konstruálásában betöltött szerepét. Másfelől az irodalomtörténet-írás számára így megadatik a lehetőség, hogy azonosítson egy, a hagyományos műfaji határoktól független írásmódot, és így egy olyan új szempontból tekintsen az elbeszélő irodalomra a felvilágosodástól a jelenkorig, amely már nem szükségszerűen igazodik az olyan sémákhoz, mint az „életrajz” vagy a „fejlődés”.

Ezt az összefüggést a következőkben három lépésben fejtem ki. Először is a már említett strukturális párhuzamok alapján az esetek tudományos és irodalmi elbeszélői formái között. Pontosan mi a tudományos és mi az esztétikai funkciója a mindenkori narrációs technikáknak, retorikai eszközöknek és textuális prezentációs formáknak? Másodszor megmutatom, hogy az irodalmi esztétika elmélete a felvilágosodás és a klasszika között újra és újra visszatér az „eset” kategóriájára, amely tulajdonképpen nem tartozik a művészetfilozófiai diskurzushoz. Lessingnél, Blanckenburgnál és Schillernél ennek a visszatérésnek az az oka, hogy az esetek tudományos kiértékelése megengedi a műfaj olyan esztétikai elméletének kidolgozását, amely – a 'genus' és a 'genre' kétértelműségének megfelelően – egyaránt szemlélhető természettörténeti és poetológiai módon. A tudományos és az irodalmi „eset” kategóriájára való egyrészt elbeszéléseleméleti, másrészt poetológiai utalás talaján végezetül adódnak majd olyan elemzési perspektívák, amelyek ebből a kérdésfelvetésből levezethetők, és amelyek a további kutatás számára is gyümölcsözőek lehetnek.

1. Irodalom és tudomány között: az esettörténetek elbeszélő formái

Az imént vázolt megfontolások kiindulópontját az irodalmi esettörténet két példáján keresztül illusztrálhatjuk. Az első példa Edgar Allan Poe elbeszélése 1845-ből: *The Facts in the Case of M. Valdemar* (*Monsieur Valdemar kóresete tényszerű megvilágításban*). A szöveg egy kísérletről számol be, melyben egy halott embert magnetizálnak. A kísérlet sikeres, mert annak folyamán a halott rövid időre valóban visszatér az életbe. E tartalom tekintetében Poe története egyértelműen fikcionális természetű, vagy ahogyan a szerző maga nevezte, egy „hoax”. Az elbeszélés címében a „tényekre” és az „esetre” vonatkozó paratextuális referenciák, valamint különösképpen az ábrázolás diagnosztikai gesztusa, melyben első pillantásra sehol sincsen ironikus törés, a kortársak körében mindenesetre ahhoz vezetett, hogy Poe egy sor megkeresést kapott kísérlete tudományos érvényességére vonatkozóan. Ezenfelül a „Valdemar-eset” több kortárs publikációban a mesmerizmus empirikus bizonyítékaként szolgált.⁷ Poe *Val-*

⁷ Vö. Edgar Allen Poe, *The Facts in the Case of M. Valdemar* [1845] = Uő., *Poetry and Tales*, szerk. Patrick F. Quinn, Library of America, New York, 1984, 833–842. (Magyarul: Edgar Allan Poe, *Monsieur Valdemar kóresete tényszerű megvilágításban*, ford. BARTOS Tibor = Uő., *Összes művei*, I., szerk. NEMES

demarja ennél fogva olyan irodalmi szöveg, amelyet tudományos beszámolóként fogadtak be. Ezzel szemben a második példa, Georg Büchner töredékes 1836-os *Lenz*-novellája pontosan a fordított hatást váltja ki. Hiszen a forráskutatás azt tárta fel az elbeszélői modernitás kezdeteként általában nagyra becsült prózadarabról, hogy hosszú szakaszai egyáltalán nem Büchner tollából származnak, hanem egy a szerző számára rendelkezésre álló forrásból, egy elzászi pap, Johann Friedrich Oberlin történeti beszámolójából, amelyet Jakob Michael Reinhold Lenz költő 1778-as steintali látogatásáról írt. Ennek ellenére Oberlin szó szerinti eredetijét Büchner szövegének keretein belül mind a mai napig szépirodalomként olvassuk.⁸ Ily módon Poe és Büchner példája is az irodalom és a tudomány közötti határvonalat kérdőjelezi meg: Büchnernél empirikus megfigyeléseket olvasunk úgy, mintha költészetről lenne szó, Poe-nál pedig fikcionális jeleneteket tudományos fejtegetésként. És mindkét esetben azért lehetséges a félreértés, mert az esettörténet elbeszélő struktúrája mindig egyformán nyitott az irodalmi és a tudományos olvasatok irányába is.

Melyek azok a strukturális elemek tehát, amelyek adottak mind Büchnernél, mind Poe-nál, de előttük már Pitaval *Causes célèbres et intéressantes* (*Híres és érdekes esetek*) (1734–1743), Schiller *Der Verbrecher aus Infamie* (*Bűnöző becsületvesztésből*) (1786), Christian Heinrich Spieß *Biographien der Wahnsinnigen* (*Örültek életrajzai*) (1895) vagy E. T. A. Hoffmann *Az ördög bájitala* (*Die Elexiere des Teufels*) (1815) című műveiben is? Olyan strukturális elemeknek kell lenniük, amelyek megmagyarázzák, hogy miért esik annyira nehezünkre hozzárendelni ezeket a szövegeket a „tudomány” vagy az „irodalom” területéhez. Pitaval műve jogi esetek archívuma vagy a modern thriller előfutára? Schiller esztétikai programokat követ vagy Linné osztályozási rendszerét? Spieß a modern pszichiátriát előlegezi meg vagy kora érzékeny populáris irodalmának sápatag epigonja csupán?

Ezekre a kérdésekre azért nehéz egyértelmű választ adni, mert az esettörténet műfaja az egyik vagy a másik irányból újra és újra áthidalja a szakadékot a később „két kultúrának” nevezett oldalak között, anélkül, hogy valaha is megállapodna az egyik vagy a másik oldalon. Sem azt nem mondhatjuk, hogy az empirikus megfigyelések elbeszélései irodalmi elbeszélő formákból származnak, sem azt, hogy a felvilágosított irodalom egyszerűen másolja az orvosi és a jogi diskurzusokat. Sokkal inkább az a helyzet, hogy a tudomány és az irodalom modern funkcionális rendszereinek elkülönülési folyamatában mindkét területen ugyanazok a struktúrák alakulnak ki az ember fejlődési vagy viselkedési formáinak ábrázolására. A műfajnak erre a köztes helyzetére már a „kázus” egyik legkorábbi irodalomtudományos jellemzése, André

Ernő, Szukits, Budapest, é. n., 466–471.) Valamint lásd még a levelezést itt: www.eapoe.org/people/ramsaya.htm#letters. A látszólag töretlen tudományosságban megírt elbeszélés implicit ironiájára Roland Barthes is utal. Lásd Roland BARTHES, *Analyse textuelle d'un conte d'Edgar Poe = Sémiotique narrative et textuelle*, szerk. Claude CHABROL, Librairie Larousse, Paris, 1973, 29–54.

⁸ Vö. Büchner könyvével (Georg BÜCHNER, *Lenz* [1836] = Uő., *Werke und Briefe. Münchner Ausgabe*, szerk. Karl PÖRNACHER – Gerhard SCHAUB – Hans-Joachim SIMM – Edda ZIEGLER, Hanser-DTV, München, 1988, 137–158.), melynek függelékében megtalálható az Oberlin-jelentés is; a szöveggenézishez lásd Burghard DEDNER, *Büchners Lenz. Rekonstruktion der Textgenese*, Georg Büchner Jahrbuch 8 (1990–1994), Tübingen, 1995, 3–68.

Jolles 1930-as „kis formákat” tárgyaló könyve is utalt. Jolles jogi esettörténetekből indul ki, és arra a sajátosságukra utal, hogy bemutatnak egy konkrét eseten alapuló normakonfliktust, de nem oldják fel azt. Más szóval a „kázus” olyan szöveg, mely válaszadás nélkül vet fel kérdéseket.⁹ Kézenfekvő, hogy mindez egyáltalán nem csak a jogtudományra érvényes, hiszen Moritz azon posztulátuma, hogy „kizárólag valós tényeket” közöljünk, és „álljunk ellen a kísértésnek, hogy reflexiókat szöjünk beléjük”,¹⁰ a kazuisztikus ismeretelméletnek ugyanezt a funkcióját célozza meg: az eset itt nem olyan példa, mely egy már adott tudást igazol, hanem empirikusan konkrét, de teoretikusan még nem rendszerezett kiindulópontja egy még ezután megalapozandó tudásnak.

Jolles szerint az elméleti-deduktív regiszterből az induktív-gyakorlatiba való visszahúzódság ahhoz vezet, hogy mind a szerző, mind az olvasó a mérlegelés módusában marad – olyan potenciálja ez az esettörténeteknek, amelyet nemrégiben Carlo Ginzburg mozgósított az ellen az igény ellen, hogy absztrakt módon rendszerezzük az embertudományokat.¹¹ Tudománytörténeti szempontból az esettörténet „elmélet előttiége” elsősorban propedeutikai funkciójának alapja a *sciences humaines* majd minden területén. Moritz előtt már Johann Gottlob Krüger az 1756-ban kiadott *Versuch einer Experimental-Seelenlehre* (Értekezés a kísérleti lélektanról) című művét¹² is egy esettörténeteket tartalmazó részletes mellékletre alapozza, a Magazinnal egyidejűleg pedig a Dessau Philanthropinumnak a Johann Bernhard Basedow és Johann Heinrich Campe által kiadott reformpedagógiai házi kiadványa is „megfigyelési és nevelési történetek” beküldését várja el,¹³ és ugyanezen elv szerint járnak el az olyan folyóiratok is, mint Christoph Wilhelm Hufeland *Journal der practischen Arzneykunde und Wundarzneykunst* (Gyakorlati gyógyszer-tani és sebészeti híradó) vagy Johann Christian Reil *Beyträge zur Beförderung einer Kurmethode auf psychischem Wege* (Adalékok a pszichikai gyógy mód előmozdításához) című kiadványai, hogy csak néhány reprezentatív példát említsünk.¹⁴ Az esettörténetek és azok gyűjteményei a jövőbeli embertudományok

⁹ „A kázus formai sajátossága azonban abban rejlik, hogy ugyan felteszi a kérdést, de a választ nem adhatja meg rá, tehát hogy a döntés kötelességét ránk rója, de magát a döntést nem tartalmazza – a mérlegelés valósul meg benne, de nem a mérlegelés eredménye.” André JOLLES, *Einfache Formen. Legende, Sage, Mythe, Rätsel, Spruch, Kasus, Memorabile, Märchen, Witz* [1930], Niemeyer, Tübingen, 1958, 191.

¹⁰ MORITZ, I. m., 490.

¹¹ Vö. CARLO GINZBURG, *Ein Plädoyer für den Kasus = Fallstudien*, 29–48. Az esetekből történő exempláris induktió tudományelméletéhez lásd JOHN FORRESTER, *If p then what? Thinking in cases*, *History of the Human Sciences* 1996/3., 1–25.

¹² Vö. CARSTEN ZELLE, *Experimentalseelenlehre und Erfahrungsseelenkunde. Zur Unterscheidung von Erfahrung, Beobachtung und Experiment bei Johann Gottlob Krüger und Karl Philipp Moritz = „Vernünftige Ärzte”. Hallesche Psychomediziner und die Anfänge der Anthropologie in der deutschsprachigen Frühaufklärung*, szerk. Carsten ZELLE, Niemeyer, Tübingen, 2001, 173–185. Valamint NICOLAS PETHES, *Zöglinge der Natur. Der literarische Menschenversuch des 18. Jahrhunderts*, Wallstein, Göttingen, 2007.

¹³ Így szól Johann Karl Wezel felhívása (Johann Carl WEZEL, *Über die Erziehungsgeschichten* [1787] = Uő., *Versuch über die Kenntniß der Menschen. Rezensionen. Schriften zur Pädagogik*, szerk. Cathrin Blöss – Jutta HEINZ, Mattes, Heidelberg 2001, 434.), amely ennyiben Moritz sejtését igazolja, miszerint a pedagógia a tapasztalati lélektan megfigyeléseinek kiemelt területe. Lásd MORITZ, I. m., 499., 503.

¹⁴ Ezekhez a példákhoz tartozik természetesen a jogi esetek számos gyűjteménye, mint például Theophil Christian Beckeré 1780-ból, Schiller Pitaval-kiadása 1792-től 1795-ig, vagy az olyan folyóiratokban

megalapozásaként értik magukat, és ily módon az „ember” fajának általános meghatározására szolgáló empirikus megfigyelési anyag gyűjtőhelyeként. Emellett az ismeretelméleti funkció mellett Jollesnél már megtaláljuk annak megállapítását is, hogy a kázus az irodalmi formák kánonjának közelében helyezkedik el. Jolles nyomtatékkal hívja fel a figyelmet az esettörténet „hajlamára, hogy művészi formává nője ki magát [...], hogy novellává váljék.”¹⁵ A fordulópontok dramaturgiájának fenti strukturális megfigyelése értelmében az esettörténetek valóban konvergálnak a novellaelmélet alapdefiníciójához, ami a „hallatlan esemény”, és ami Jollesnél az „egyszerisége miatt megkapó esemény” lesz,¹⁶ továbbá amin Freud híres diktuma is alapszik, mely szerint betegségtörténeteit „úgy kell olvasni, mintha azok novellák lennének”.¹⁷ De a novellák hagyományos ciklusba rendezése is meglepő párhuzamot mutat az esettörténetek folyóiratokban történő gyűjtésével. Épp ezért úgy tűnik, hogy az eset elbeszéléssémája nemcsak az embertudományok, hanem az irodalomesztétika terén is számottevő innovációs potenciált bontakoztat ki: az esettörténetek, amint azt hamarosan részletebben is bemutatjuk, egy új irodalomkonceptió alapjává válnak, mely ennek a vonatkozásnak megfelelően az individualizálás és a realizmus elveihez igazodik,¹⁸ és ily módon az esztétika területén is felveti a műfaj újbóli meghatározásának a kérdését.

Az esettörténeteknek szóban forgó fejlődési irányait és strukturális elemeit sem levezetni nem tudjuk a maguk egészében, sem a teljesség igényével kifejtteni. Történetileg azonban leszögezhető, hogy az esettörténetek már az antik orvoslást és jogtudományt is meghatározták. Ezekhez a szövegformákhoz nyúlnak vissza a kora újkorban azok a szerzői, akik morális, orvosi, jogi vagy más kérdéseket empirikus alapon akarnak tárgyalni. Ezt a csapásirányt nyomon követhetjük a felvilágosodás már említett folyóiratprojektejétől kiindulón a 19. századi pszichiátrián keresztül egészen a 20. századi pszichoanalízisig és szociológiai kutatásaiig.

E hosszú műfaj-történet ellenére mégis több okból ajánlatos a 18. századot választani a tudomány- és irodalomelméleti funkciójának kezdőpontjaként. Először is az ekkor kialakuló könyvpiac teremti meg a médiatörténeti előfeltételét az esettörténetek tág körű elterjedésének és archiválásának a Moritz Magazinja körüli számos, újonnan alapított folyóiratprojekten keresztül.¹⁹ Másodszor ezzel a konjunktúrával

összegyűjtött esetek, mint az 1804–1807 között megjelenő *Journal für Gesetzkunde und Rechtsgelahr-samkeit* (Törvénytani és jogbölcséleti újság). Ezeknek a publikációknak a célja egyébiránt csak a normakonfliktusok Jolles által leírt mérlegelése, nem pedig egy új tudomány megalapozása, mint a fent említett példák esetében.

¹⁵ JOLLES, I. m., 191.

¹⁶ Uő., 182.

¹⁷ Sigmund FREUD – Josef BREUER, *Studien über Hysterie* [1895] = Sigmund FREUD, *Gesammelte Werke*, I., Fischer, Frankfurt am Main, 1999, 277. Ehhez az összefüggéshez lásd GOLDMANN, I. m.

¹⁸ Erre a központi összefüggésre az irodalomesztétika 18. századi újjászervezése és az esettörténetek írásmódja között Joachim Jacob hívta fel a figyelmet: Joachim JACOB, *Das Besondere des Falles. Zur kunsttheoretischen Vorgeschichte der Fallstudie im 18. Jahrhundert = Fallstudien*, 251–264. Vö. ezenkívül a Alexander Košenina (*Themenheft „Fallgeschichten – Von der Dokumentation zur Fiktion”*) bevezető megfontolásai.

¹⁹ Vö. Georg ECKARDT – Matthias JOHN – Temilo VAN ZANTWIJK – Paul ZICHE, *Anthropologie und empirische Psychologie um 1800*, Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2001.

párhuzamosan válik erőteljesebbé a kritikai vita az indukció és az egyedi esetmegfigyelések általánosításának ismeretelméleti problémái körül; a körül a kérdés körül tehát, hogy a jogérzék iskolázása a precedenseken keresztül és a betegségek meghatározása a betegség melletti megfigyelések alapján tudományosan kellőképpen elismert-e.²⁰ Harmadszor ezekben a megfontolásokban a fókusz eltolódik a mindenkori jogi vagy betegségessetről az ember testi funkcióinak és viselkedési módjainak általános elemzése felé, ami azt jelenti, hogy egy pragmatikus-szakmai perspektíváról egy alapvetően antropológiai perspektívára vált, amelyen Moritz projektje is alapul.²¹ Negyedszer pedig ez az esetalapú felvilágosult antropológia egyszerre irodalmi antropológia is, tehát olyan, amely az esetmegfigyelések narratív, retorikai és fikcionális elemeire egyre inkább reflektál, és ezek alapján tulajdonít az irodalomnak az emberről szóló tudományok terén genuin megismerési értéket.²²

Ehhez a négy történeti mozzanathoz további négy másik kapcsolható, amelyek a szövegfajta strukturális sajátosságaira vonatkoznak a 18. század óta, és amelyekből ennél fogva az összehasonlító elemzés kiindulhat. Az esettörténetek először is biográfiai elbeszélői sémákhoz igazodnak, amikor a jellemvonások kialakulásának, a betegség tünetek kifejlődésének vagy a deviáns magatartásnak az okait akarják hihetően ábrázolni.²³

²⁰ Ezt a vitát olyan szerzők folytatták, mint Johann Georg Zimmermann Németországban, Pierre Georges Cabanis Franciaországban, az orvostudomány empirizálódásának idevágó tudománytörténeti összefüggéseit Michel Foucault és Sergio Moravia rekonstruálta: Michel FOUCAULT, *Die Geburt der Klinik. Eine Archäologie des ärztlichen Blicks*, ford., Walter SEITTER, Fischer, Frankfurt am Main, 1988. (Magyarul: Uő., *Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Corvina, Budapest, 2000.); Sergio MORAVIA, *Beobachtende Vernunft. Philosophie und Anthropologie in der Aufklärung*, Hanser, München, 1973.

²¹ Foucault 1976-ban utalt a magát az embert övező érdeklődés végső soron politikai, pontosabban biopolitikai hátterére, és összefüggésbe is hozta ezt az esetekkel: „Az eset itt már nem olyan körülmények összességét jelenti, amelyek minősítenek egy tettet és módosíthatják egy szabály alkalmazását, mint a kazuisztikában vagy a jogtudományban; az eset maga az egyén, úgy mint leírható, értékelhető, megmérhető és másokkal összehasonlítható, épp a maga individualitásában, az egyén, úgy is mint megnevelendő vagy átnevelendő, osztályozandó, szabványosítandó, kizárandó stb. elem.” (Michel FOUCAULT, *Überwachen und Strafen. Die Geburt des Gefängnisses*, Suhrkamp, Frankfurt/M., 1976, 246. Magyarul: Michel FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés. A börtön története*, ford. Csűrös Klára, Gondolat, Budapest, 1990, 260.) Andreas Gailus javaslatára meggondolandó, hogy ez az alapvető antropológiai érdeklődés azokra a jogi esettörténetekre is kiterjed-e, amelyeket Foucault a morálteológiai kazuisztikával együtt a modernitás előtti állapotukban vesz figyelembe: GAILUS, I. m.

²² Ezeket a Helmuth Pfotenauer, Hans-Jürgen Schings és Wolfgang Riedel által tárgyalt, az irodalmi antropológiára vonatkozó kérdéseket Jutta Heinz veszi szemügyre az esettörténetekre vonatkozóan (Jutta HEINZ, *Wissen vom Menschen und Erzählen vom Einzelfall. Untersuchungen zum anthropologischen Roman der Spätaufklärung*, de Gruyter, Berlin – New York, 1996.); ezek irodalomtörténettel való kölcsönhatására Alexander Košenina utal (Alexander KOŠENINA, *Literarische Anthropologie. Die Neuentdeckung des Menschen*, Akademie, Berlin, 2008.); a kazuisztikus gondolatkísérletek tudástörténeti helyi értékével kapcsolatban lásd PETHES, I. m.

²³ Ezekre a narratív alapelemekre Katherine Hunter a betegtörténetek jelenkori felhasználásával kapcsolatban utal (HUNTER, I. m., 54., 63., 83., 96.), de egyszerre explicite el is határolja őket a biografikus műfaji formáktól: „A hagyományos orvosi narratíva [...] nem élettörténet, hanem az életrajzítól eltérő okokból elbeszélésre érdemes események különös sorozatának számbavétele.” (Uo., 64.) Nem utolsó sorban éppen az ilyen köztes megkülönböztetések miatt értünk egyet a *Fallstudien* című kötet szerkesztőinek álláspontjával: „Az esettanulmány narratológiája sürgősen pótlendő hiányosság.” (*Fallstudien*, 23.)

Másodszor az esettörténetek eközben az élettörténet specifikus dramaturgiai fordulópontjaira fókuszálnak, amelyek alapján a kérdéses fejlődési összefüggések különösen szemléletesekké válnak.²⁴ Harmadszor a jellemmel, a tünettel vagy a deviáns magatartással sosem a hétköznapi vagy a nem feltűnőre irányulnak, hanem az elvárható normális értékektől való specifikus eltérésekre.²⁵ Végül pedig, negyedszer, a normától való eltérés iránti érdeklődésüket mindezek ellenére összekötik a példaszerű érvényességre támasztott igénnyel, azaz a leírtak a legalábbis potenciális általánosíthatóságával.²⁶

Döntő jelentőségű tehát, hogy az esettörténeteknek mind a négy strukturális eleme – a biográfia sémája, a fordulópontok dramaturgiája, a normától való eltérés iránti érdeklődés és a példaszerűség igénye – nem vagy tudományos, vagy irodalmi sajátosság, hanem mind a négy esetben *mind* ismeretelméletileg, *mind* esztétikailag is kódolható: a biográfiai elbeszélői séma esztétikai szempontból narratív vázlatként, ismeretelméleti szempontból ok-okozati összefüggések konstrukciójaként szemlélhető. A specifikus fordulópontokra összpontosítás az esztétika szempontjából a *peripeteia* hagyományában áll, a tudomány szempontjából a krízisdiagnosztikáéban. A normától való eltérés kimenetele esztétikai szempontból érdeklődést kelt az elbeszélni érdemes, ha nem éppen a szenzációs iránt, míg tudományos szempontból patológiai tünetként releváns. Az esettörténetek példaszerűsége pedig egyszerre követi irodalmi műfaji konvencióként a hasonlat, a fabula és az exemplum hagyományát, és érinti az általános és a különös tudományelméleti problémáját. Így tehát az esettörténet mind a négy dimenziójában tudományos és irodalmi szövegfajtanak is tekinthető, és pontosan ebben az értelemben képvisel egy a bevett diszciplináris határok és műfaji konvenciók alatti integrális írásmódot.

2. Az „eset” mint esztétikai kategória Lessingnél, Blanckenburgnál és Schillernél

Nemcsak a közös elbeszélői struktúrákra hivatkozva támogatható az a tézis, mely szerint az esetre a 18. században nem pusztán jogi, teológiai vagy ismeretelméleti kategóriaként tekintettek, hanem annak poetológiai dimenziójára is. A felvilágosodás esztétikai vitája újra és újra hivatkozik az „eset” fogalmára, anélkül, hogy jogi, orvosi vagy pszichológiai összefüggéseket implikálna. Más szóval ez azt jelenti, hogy az eset elfogadottá válik, mint sajátosan irodalmi kategória. Ennek az első ránézésre esztétikán kívüli kategóriának az első effajta importjára az irodalom elméletébe Gotthold Ephraim Lessing *Értekezések a meséről* (*Abhandlung über die Fabel*) című 1759-es mű-

²⁴ Vö.: „Az elbeszélhetőség kritériuma a váratlan, orvosi szempontból érdekes, megmagyarázatlan eset.” HUNTER, I. m., 92.

²⁵ Az esettanulmány, mint egyes személyekre vagy eseményekre vonatkozó vizsgálat diametrikusan szemben áll a „nagy számok” normalisztikus eljárásával (amely a kvalitatív szociológiai kutatásban dominál). A benne rejlő potenciált, hogy megkérdőjelezze az általános normákat, Jolles és Ginzburg hangsúlyozza. A normától való eltérés megfigyelésének alapján történő tudáskonstrukcióhoz lásd *Zum Fall machen, zum Fall werden*.

²⁶ Az „esetekben gondolkodásról”, mint önálló tudományos gondolkodási formáról lásd FORRESTER, I. m.

vében kerül sor. Lessing ebben az írásában köztudottan arra törekszik, hogy a mese²⁷ tradíciójával való számvetés során alapozzon meg egy olyan irodalomfogalmat, amely felszabadult a francia klasszicizmus előírásai alól. E célból az *Értekezések* a kor minden bevett mesedefiníciójának ellentmond: Antoine Houdar de la Motte definíciója ellen, miszerint a mese egy szabály allegóriája, Lessing azt hozza fel, hogy az allegória hasonlóságon nyugszik, míg ha egy általános szabályt egy különös történettel illusztrálunk, az tényleges rokonságot feltételez a kettő között. A mese mint kép David Henry Richer-féle meghatározásának Lessing azt veti ellen, hogy a mese egy cselekmény elbeszélése. Johann Jakob Breitinger metaforáját a minden mesében benne rejlő tanulásról Lessing a mese szemléletességére és konkrétságára hivatkozva utasítja vissza. Charles Batteux allegorikus cselekményről szóló kijelentésével pedig az elbeszélt történés önértékét szegezi szembe.²⁸ Lessing tehát minden esetben a mesének az írás többszörös értelmére alapozó olvasatait utasítja vissza, és ezekkel szemben a mese történésének közvetlen konkrétságát követeli. Hogy ebbéli szándékát hangsúlyozza, Lessing bevezeti a döntő terminust: „Nem azt mondom, hogy az erkölcsi tanulság a mesében cselekmény révén fejeződik ki; inkább egy tágabb fogalomkörbe tartozó szót keresek, és azt mondom: az általános tételt a mese révén *egyedi esetre vezetik vissza*.”²⁹ Ezzel Lessing a fogalmat egyúttal az irodalmi exemplum hagyományától is elhatárolja: „Az *egyedi esetet*, melyből a mese áll, valóságként kell ábrázolni. Ha beérem ennek pusztta lehetőségével, akkor *példa*, *parabola* lesz belőle.”³⁰ Lessing számára az a döntő, hogy a mese a jelentését nem absztrakt eszmék és általános igazságposztulátumok alapján nyeri el, hanem az empirikusan különösre vonatkozásán keresztül: „A valóság csak az egyedit, az individuumot illeti meg; semmiféle valóság nem gondolható el individualitás nélkül.”³¹

Eset alatt tehát az „egyedi”, így hát individuálisan azonosítható és a „valóságos”, egyszóval nem valami fantasztikus vagy allegorikus esemény értendő. Egy mese következképpen mindig akkor felel meg a funkciójának, ha a cselekménye vonatkozatható egy valóságos egyedi eseményre. Azzal, hogy ezt a vonatkozást elhatárolja az allegorikus dimenziótól, Lessing éppen azt a „megvalósulás” és „szemléltetés” közötti megkülönböztetést veszi figyelembe, amelyet Jolles az *Einfache Formen*ban a kázus definíciójához fog felhasználni.³² Az „összetett mesék”, ahogyan Lessing nevezi őket,

²⁷ A továbbiakban a *fabula* értelmében vett „meséről” van szó. – A ford.

²⁸ Vö. Gotthold Ephraim LESSING, *Abhandlungen über die Fabel* [1759] = Uő., *Gesammelte Werke in zehn Bänden*, IV., szerk. Paul RILLA, Aufbau, Berlin–Weimar, 1968, 5–85, első szakasz. (Magyarul: Uő., *Értekezések a meséről*, ford. KÁRPÁTY Csilla = Uő., *Válogatott esztétikai írások*, vál. BALÁZS István, Gondolat, Budapest, 1982, 40–66.)

²⁹ Uo., 37. (Magyarul: 60.)

³⁰ Uo., 39. (Magyarul: 62.)

³¹ Uo., 40. (Magyarul: 63. A fordítást módosítottam. – A ford.)

³² JOLLES, I. m., 179. Lessing meseelméletét a kutatásban sokat tárgyalták, de az „eset” fogalmának használatát, amennyire én látom, mindenesetre még nem tematizálták és kontextualizálták. Magától értetődik, hogy nem arról van szó, hogy abban az értelemben vegyük a mesét kázusként, mint Jolles, hanem pusztán Lessing poetológiai döntéséről, amellyel egy irodalmi műfajt ugyanolyan módon köt annak valóságvonatkozásához, ahogyan ez a jogi esettörténetekre is érvényes. Ruth Koch mutatta meg, hogy a valóságvonatkozás keresése közben nem csak az allegóriától való különbözősége, hanem az eset és az

nem egy erkölcsi tanulság illusztrálására szolgálnak, hanem egy erkölcsi tanulság alkalmazására egy „valóban megtörtént, vagy valóban megtörténtként feltételezett esetre”. A mese allegorikus struktúrája tehát az általános tantétel, az őt közvetítő történet és azon valóság háromtagú relációjából áll, amely számára a mese érvényes: „Csak azt ne mondja senki, hogy a mese és az erkölcsi tétel között áll fönn az allegória. A mese és a megtörtént eset között áll fönn, mely a mesére alkalmat adott, amennyiben mindkettőből ugyanaz az igazság adódik.”³³ Ez azt jelenti, hogy a mese döntő vonatkozási pontja nem az általános tanulság, hanem a konkrét eset, amelyre alkalmazzák. Ennek az esetnek a valóságosságához elegendő, ha „valóban megtörténtként feltételezett”, azaz fikcionális esetként mégiscsak konzisztens a valósággal szemben támasztott elvárásokkal, tehát legalább *potenciálisan* tényleges.

Így aztán az eset fogalma esztétikai kategóriaként használva nemcsak elbeszélés és tanulság között közvetít, hanem fikciók és tények között is – tehát irodalmi és tudományos ábrázolási formák között is. Ezt a közvetítési teljesítményt az a megfigyelés is alátámasztja, hogy az esetfogalom révén az általános és különös viszonyának ismeretelméleti problémája sajátosan esztétikai problémaként válik megragadhatóvá. Hiszen az *Értekezések a meséről* azt is megmutatja, hogy az indukció tudományelméleti problémája – a kazuisztikus eseményről az általános szabályra való következtetés – ugyanúgy érvényes a műfajelméletre is. Más szóval a mese Lessingnél nemcsak annyiban eset, amennyiben egy konkrét individualitásra vonatkozatható, hanem azért is, mert minden egyes mese konkrét és egyedi eset-példája egy általános műfaji formának. A mese így magának az esetnek az esete, és ily módon nyilvánvalóvá teszi, hogy az az antropológiai probléma, hogy az ember fogalmát az egyes individuumok megfigyelése alapján definiáljuk, analóg a költészetelmélet problémájával: ugyanúgy, ahogyan az egyes embernek reprezentatívnak kell lennie az emberiségre nézve, az egyes elbeszélést egy fölérendelt szövegfajta nézve fogjuk fel reprezentatívként. A műfaj fogalma – ahogyan Jacques Derrida a *The Law of Genre*-ban (*A műfaj törvénye*) érvel – olyan fogalom, amely egyaránt jelen van „a természetben és a művészetben”, mivel mindkettő a kazuisztikus osztályozás elve alapján jár el. Ezért aztán az eset a természettörténet és a poetológiát átfogó írásmódként pontosan az „a műfaj műfaja”, amelyről Derrida beszél.³⁴

De az esetfogalom a specifikusan műfajpoétikai kérdésektől függetlenül is használatos az esztétikai elméletekben. Ez azért lehetséges, mert az „eset” fogalma egyáltalán nemcsak az esettörténethez tartozó szövegfajta jelöli, hanem az ábrázolások alapvető vonatkozását is konkrét empirikus eseményekre. Az individuális eset vagy még általánosabban fogalmazva, a valóság mentén történő tájékozódás köztudottan az egyik olyan központi következmény, amely azzal jár együtt, hogy az irodalomesztétika a 18. század második felében elfordul a retorikai előírásoktól. Az antik témák és toposzkonstellációk helyére nemcsak műfaj történetileg, de anyagtörténetileg is a

exemplum közötti különbség is látható: Ruth KOCH, *Der Kasus und A. Jolles' Theorie von den Einfachen Formen*, Fabula 1973/3., 194–204.

³³ LESSING, I. m., 18. (Magyarul: 45.)

³⁴ Jacques DERRIDA, *The Law of Genre*, Critical Inquiry 1980/7., 55–81.; különösen 59., 61.

tényleges, és mint olyan egyedülálló és új esemény lép, amely ugyan irodalmi transzformációban esik át, legtöbbször azonban – gondoljunk csak Goethe *Werther*-ére vagy Schiller *Verbrecher aus Infamie* című művére – egyértelműen felismerhető maradt.

Az irodalomnak ez az irányváltása a – legalábbis lehetséges – individuális valóság irányába kivehető többek közt Christian Friedrich Blanckenburg *Versuch über den Roman* (*Értekezés a regényről*) című 1774-es művében, amely minden elbeszélés kiindulópontjaként az „eseményt” jelöli meg, és hozzáteszi: „A költő még akkor sem tud elég szemléletes, elég meghatározott lenni, ha arról van szó, hogy pusztán leírjon egy hatást. Még ha csak prózában ír is, az első követelmény vele szemben az, hogy az elvontat konkrétan változtassa; hogy amit mondani akar nekünk, azt egy egyedi eseten mutassa be.”³⁵ Blanckenburg szerint ez a konkretizálás a regényirodalom hatását illetően is lényeges: „És az olvasónak egy egyedi esetre kell gondolnia, [...] ha a dolgot érzékileg kell, hogy felfogja, [...] ha meg akarjuk indítani.”³⁶ És ez garantálja végezetül a regényirodalom antropológiai dimenzióját: „Az általános esetnek ez az egyedi képe szolgál számunkra egyedül [...] emberismerettel, azáltal, hogy látjuk azokat a bizonyos megnyilatkozásokat és alakokat, melyeket az ember a feltételezett esetekben felvehet.”³⁷ Az eset jegyében tehát nemcsak az új embertudományokban, hanem ezek megalapozásával egyidejűleg az irodalomelméletben is elbúcsúznak attól, hogy általános vagy metafizikai képzetekhez igazodjanak, és a művészetet ezek helyett – a filozófiával vagy a természettudományokkal ellentétben – a konkrét különshöz rögzítik, mint például Schillernek abban az 1796-os, *Über die notwendigen Grenzen beim Gebrauch schöner Formen* (*A szép formák használatának szükségszerű határai*) című írásában, amelyet a tudomány és az irodalom viszonyának kérdése felől eddig kevés figyelemre méltattak. Ebben a következőket írja: „A képzelőerő természete szerint mindig szemléletekre törekszik, azaz teljes és teljesen meghatározott képzetekre, és szünet nélkül törekszik arra, hogy az általánost egyedi esetben ábrázolja, térben és időben határoolja, a fogalmat individuummá tegye, az elvontnak testet adjon.”³⁸ Lessingtől eltérően Schiller megkülönbözteti a tudomány arra való törekvését, hogy általános faji ismertetőjegyeket nyerjen ki, a műalkotás érzéki szemléletességének céljától, ami első sorban nem az értelmet szólítja meg, és éppen emiatt pontosan az egyedi valósághoz igazodás alakjában enged teret a teremtmény képzelőerőnek: „Azáltal, hogy a fajt az egyén által reprezentáljuk, az általános fogalmat pedig egyedi esetben ábrázoljuk, levesszük a képzelet bilincseit, amelyeket az ész helyezett fel, és teljhatalmat adunk neki a teremtmény önérvényesítésére.”³⁹

Nem fejthetjük ki helyi Schiller tanulmányának további implikációit, mely különösképpen a tudományban való „szép írásmód” kérdésének szenteli magát (és kevés-

³⁵ Friedrich BLANKENBURG, *Versuch über den Roman* [1774]. Faksimiledruck der Originalausgabe, Metzler, Stuttgart, 1965, 498.

³⁶ Uo., 500.

³⁷ Uo., 501.

³⁸ Friedrich SCHILLER, *Über die notwendigen Grenzen beim Gebrauch schöner Formen* [1796] = Uö., *Sämtliche Werke*, V., szerk. Wolfgang RIEDEL, Hanser, München, 2004, 672.

³⁹ Uo., 676.

bé az episztémikus írásmódnak a szépirodalomban). Leszögezhetjük azonban, hogy Lessing, Blanckenburg és Schiller irodalomesztétikai fejtegetései kimondottan az eset fogalmára hivatkoznak, annak ellenére, hogy ez a fogalom az emberről szóló tudományok különböző területeiről származik, és nem tartozik az esztétika standard terminológiájához, amelyet az adott korban például Johann Georg Sulzer állít össze. Mivel az eset fogalma idegen test az esztétikai diskurzusban, használata éppen ezért különösen figyelemfelkeltő: esettörténet és irodalom Moritz művében oly evidens összefonódását bizonyítja, mint a 18. századi irodalom- és tudománytörténet alapvető összefüggését.

3. Esettörténet-elemzések irodalom és tudomány között

Mi következik vajon abból a messzire mutató téziséből, hogy az 1800 körüli évek irodalma az emberről szóló tudományok esettörténeteinek népszerűségével közvetlen összefüggésben álló irodalomként olvasható? Végezetül legalább öt szisztematikus szempontot kell jeleznünk, amelyek a vázolt összefüggésből levezethetők, és az ily módon körülhatárolt kutatási területen folyó további munka számára irányadók lehetnek: először az esettörténet műfaji struktúráinak a kérdését. Például hogyan lehet megkülönböztetni egyfelől a Magazin esettörténeteit a megfigyelési jegyzőkönyvektől vagy szakvéleményektől mint rokon, mégis eltérő szövegfajtáktól, és másfelől az erkölcsjavító elbeszélésektől, amelyek „locsogásától” Moritz éppen a „tények” nevében kíván távol maradni, amelyeket azonban – gondoljunk csak a pedagógiai esettörténetekre – sohasem lehet teljesen kizárni? Ezen a ponton kezd belejátszani az emberi faj osztályozásának feltűnő visszafordulása az esettörténetekben abba, ahogyan ezek a történetek mint szövegfajták műfaji szempontból meghatározzák magukat. Másrészt annak megfigyeléséből, hogy az esettörténetek nemcsak az irodalomhoz vagy csak a tudományhoz – ez utóbbi esetben egy specifikus tudományághoz – tartoznak, a tudományág-specifikus és tudományágakat átfogó szövegstruktúrák viszonyának a kérdése következik. Ez egyrészt a stabil narratív tipológiák, antropológiai topikák, valamint az evidenciát előállító formális elbeszélői technikák, perspektiváló eljárások és technikák azonosítását jelenti. Másrészt viszont egy eset különböző tudásterületeken, illetve a tudományban és az irodalomban történő narratív ábrázolásainak összehasonlítása révén vizsgálhatóvá válik annak ismeretelméleti és esztétikai dinamikája, ahogyan egy és ugyanazon eset különböző történetekbe transzformálódik.

Harmadrészt mindez megengedi, hogy megvizsgáljuk az esettörténetek viszonyát különféle paratextusaikhoz és narratív keretezésekhez. Milyen szerepet játszik a Magazinban a kiadói kommentár a szövegalakok tekintetében? Milyen szerepet játszik a részben kinyilvánított, részben homályos szerzőségük? Mi a viszonya a konkrét esetelbeszélésnek az elméleti diskurzusokhoz? Hogyan biztosítják a beszámoltak hitelességét és tényszerűségét? És milyen módon transzformálják az eseteket, amikor más összefüggésben idézik őket, vagy – az irodalomban – feldolgozzák és továbbgondolják azokat?

Negyedrész az utóbbi, az esetek kiadói és narratív keretezését illető kérdés a történeti médiaformátumokhoz való kötöttségüket is érinti, szintúgy azok ismeretelméleti és irodalomesztétikai funkcióját. Egy olyan folyóirat, mint a *Magazin* nemcsak az antropológiai tudás sajátos archívumát hozza létre, hanem csatornázza az esetalapú elbeszélés dokumentálásának, autentifikálásának és standardizálásának e tudás számára aztán alapvető stratégiáit is. Legfőképpen azonban, ötödrész, az olyan esettörténet-gyűjtemények, mint a *Magazin zur Erfahrungsseelenkunde*, azt a specifikus funkciót is világossá teszik, amelyet e gyűjtemények propedeutikai funkciójának nevezek. Hiszen a *Magazin* esettörténetei nem egy már létező, az emberi lélekre vonatkozó tudás példaszerű igazolására szolgálnak, hanem a pszichológia eljövendő tudományának empirikus megalapozásra. Az esettörténeteknek ez az előkészítő jellege többszörösen megismétlődik a tudománytörténetben, a legprominensebben azoknak az esettörténeteknek az alakjában, amelyek a 20. század elején Freud pszichoanalitikus elméletét vezetik be. A fentebb kifejtettek középpontjában annak megmutatása állt, hogy az esettörténeteknek ez a propedeutikai funkciója semmiképp sem korlátozódik az emberről szóló tudományok területére. Amennyiben az eset 1800 körül az irodalomesztétikának is állandó kategóriája, annyiban a kazuisztikus elbeszélő formák kialakulása Meißnertől Hoffmannig egyfelől, az eset fogalmához való visszatérés Lessingtől Schillerig másfelől olyan esztétikai program részeként olvashatóak, amelyben az esettörténetek egy jövőbeli irodalom megalapozásának médiumává is válnak.

Fordította: Zsellér Anna

KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN

„A diktátor én vagyok”

Szabó Lőrinc

1945 tavaszán, amikor még véget sem értek teljesen a harcok Magyarország területén, elkészültek az első listák az ún. „háborús bűnösökről”, amelyeken Szabó Lőrinc neve is megtalálható volt.¹ A költő, aki néhány napot rendőrségi őrizetben töltött, sőt az akkori politikai rendvédelem hírhedett Andrássy úti épületét is megjárta, ugyanezen év májusában, majd szeptemberében először írói, aztán újságírói ténykedését vizsgálni hivatott igazolóbizottságok előtt (valamint az időszakban vezetett naplójában) vetett számot a megelőző évekkel, pontosabban azokkal a (részint informálisan alátámasztásra, olykor torzításokra épülő) vádakkal, amelyek írói és újságírói, sőt magánemberi ténykedését illették.² Az írói igazolási eljárást (amelyet az Írószövetség elődjének tekinthető művészi szakszervezet volt hivatott végrehajtani) tanulságos módon többek közt arra hivatkozva szüntették meg, hogy – így a Magyar Kommunista Párt állásfoglalása³ – az íróknál „az irodalom és a bűncselekmény nehezen választható el egymástól”: ha „az író [...] – legtöbb esetben – mint író vétkezett”, akkor „vétkének elbírálása nemigen történhetik meg írói művének elbírálása nélkül”, aminek elvégzése azonban (lévén kevésbé politikai, mint inkább kvázi kritikai feladat) nem az igazolóbizottság, hanem mintegy az írók közösségének dolga. A Magyar Újságírók Országos Szövetségének keretei között elrendelt újságírói igazolást viszont – noha nyilván az újságíró is mint újságíró vétkezik, ám mintha e tettek mégsem korlátozódnának az írás tartományára s így nemcsak mint szövegművek igényelnék az elbírálást – végrehajtották. Míg az írói igazolás tervezete fél évre száműzte volna a költőt a nyilvánosságtól, a másik eljárás Szabó Lőrincet mint újságírót „feddessel” igazolja.⁴ A két indoklást összevetve érdekes áthelyeződési láncolatot lehet rekonstruálni: az írói igazolásban a leginkább elhíresült vádpont, az itt is, mint ekkoriban oly sokszor tévesen „A vezérhez” címen (vagyis: ódaként, valamiféle dicsőítő szöveggént) emlegetett *Vezér* című költemény kapcsán csak abban a „hibában” marasztalják el, hogy nem tiltakozott az eredeti változatában 1928-ban publikált versnek a *Virradat* című lapban való

¹ Vö. SZABÓ Lőrinc, *Vallomások. Naplók, beszélgetések, levelek*, s. a. r., jegyz. HORÁNYI Károly – KABDEBÓ Lóránt, Osiris, Budapest, 2008, 761–762.

² Az időszak részletes feldolgozását lásd KABDEBÓ Lóránt, *Szabó Lőrinc „pere”*, Argumentum, Budapest, 2006, különösen: 249–442.

³ Idézve Uo., 364–365.

⁴ Vö. SZABÓ Lőrinc, *[Az írói igazolás tervezete]*, illetve Uő., *Igazolás = Uő., Vallomások*. A költő felvétele az Írószövetségbe még két évig várat magára. Korabeli illusztrációként ehhez lásd például *Ezerkétszáz „író” ostroma az írók szabadszervezetében*, *Demokrácia* 1945/14. Boross Elemér visszaemlékezése szerint az igazolás „félbemaradása” tulajdonképpen hátráltatta Szabó Lőrinc visszatérését: BOROSS Elemér, *Velük voltam*, Budapest, 1969, 427–433. Vö. még KABDEBÓ, *Szabó Lőrinc „pere”*, 372–373.

1938-as megjelentetése ellen,⁵ viszont megbüntették az újságírói ténykedése miatt; az újságírói igazolás viszont, amely szintén cáfolja a Vezért érő vádakat, egy újabb különbségtételt bevezetve (Szabó Lőrinc németországi tudósításai nem politikai tartalmú cikkek, hanem „riportok”) csak egyetlen, Hitler szónoki teljesítményét szemléltető írása okán marasztalja el a zsurnalisztát – a *Hitler, a szónok* című írásról van szó, amelyet Rába György utóbb a *Vezér* átirrt változatával állított párhuzamba.⁶

Úgy tűnik tehát, kissé durván formalizálva a dolgot, hogy az írói vagy újságírói „tettek” megítélését ezek performativitásának egy sajátos összefüggése határozta meg. Minél inkább „szakmai” ítélethozatalra kerül sor (írói igazolás az íróról, újságírói az újságíróiról), annál közelebb esik egymáshoz a szöveg mű mint tett és az a (további) cselekvés, amit a szöveg végrehajt vagy amit a szöveggel végrehajtanak. A kettő, egy szöveg mint cselekvés, illetve egy szöveggel végrehajtott cselekvés, nyilvánvalóan nem egészen vagy nem mindig ugyanaz, és úgy tűnik, a politikai elmarasztalás, sőt egyáltalán a politikai dimenzió csak ez utóbbi esetben nyílik meg. Az újságcikkek esetében, úgy tűnik, a „riport” műfaji besorolása hatástalanítja az írások esetleges politikai (vagyis/és: cselekvés-)értékkel való felruházását: az – igazolóbizottság szerint „apolitikus” – „riport” mimetikus, ábrázol vagy bemutat, de nem avatkozik be a valóságos cselekvés konkrét világába, amelyet tárgya is alakít. A Vezérnél ez utóbbi beavatkozás vagy átlépés egyfelől a szöveg referenciális konkretizációjának lehetőségében kínálkozna, másfelől a szöveg performatív értékének nyíltá tételeiben, vagyis abban a transzformációban, amelyről a téves „A vezérhez” címvariáns tanúskodik és amelynek líraelméleti összefüggéseire még vissza kell térni. Aligha véletlen, hogy Szabó Lőrinc védőbeszédeiben, ahogyan 1945-ös naplójában is, amelyekben sorra veszi a részint informális (állítólagos vagy valakik által tanúsított antiszemitizmussal kapcsolatos),⁷ részint irodalmi-közéleti (így újságírói útjait, a német irányítással

⁵ Itt a Turul Szövetség egy irodalmi estjét beharangozandó közlik a vers Szabó Lőrinc által átirrt változatát (Virradat 1938/18.), a Magyar Élet 1938/5-ös számából átvéve, ahol a szöveg 1928-as keltezéssel jelent meg. A *Harc az ünnepért* (benne a *Vezér* átirrt változatával és az eredeti évszámmal) nem sokkal korábban, 1938. április végén látott napvilágot: KABDEBÓ, Szabó Lőrinc „pere”, 226. Az 1938 májusában tartott rendezvényről – amelyen többek közt Erdélyi József, Kodolányi János, Sinka István társaságában Szabó Lőrinc is részt vett – a Virradat következő száma tudósít: *Teljes fegyverzetben készen áll a második magyar író-nemzedék*, Virradat 1938/19. A felolvasók köre amúgy jórészt érintkezik a Magyar Élet említett számának szerzőjével, vagyis az átvétel, ebben az összefüggésben, a kontextus egy részére is kiterjed. Szabó Lőrinc talán éppen ezért közölteti ezután, már októberben a „hasonló olvasótáború” (KABDEBÓ, Szabó Lőrinc „pere”, 84.) Egyedül Vagyunk 1938/2-es számában még egyszer a verset, immár az évszám feltüntetésével. Megjegyzendő, hogy ez az Oláh György alapította folyóirat, amelynek címéül az első szám beköszöntője szerint voltaképpen magát az aktuális évszámot szánták és amely programja szerint „új nagy nacionalista munkaközösséggé” tervezte alakítani az „egész országot”, világos politikai elkötelezettségei ellenére ekkor még nem volt az az elfogadhatatlan és igénytelen szélső-jobboldali orgánus, amivé hamarosan vált. Az első számban, amely „a magyar közélet kapuján dörömbölő” nemzedéket, „színmagyar tehetségeket” kívánt felvonultatni, Erdélyi, Sinka, Kodolányi, Illyés Gyula, Veres Péter és Octavian Goga mellett Szabó Lőrinc is szerepel, 1935-ös *Együtt és külön*, valamint a *Vezér* körüli botrányra reagáló (vö. SZABÓ LŐRINC, *Vers és valóság* = Uő., *Vers és valóság. Bizalmas adatok és megjegyzések*, Osiris, Budapest, 2001, 134–135.) *Magam ügyében* című verseinek (újra)közlésével.

⁶ RÁBA György, Szabó Lőrinc, Budapest, 1972, 107.

⁷ Lásd ehhez néhány helyet: *Ezerkétszáz „író” ostroma az írók szabadszervezetében*; BODÓ Béla, *Knut Hamsun és magyar társai*, Világ 1945. szeptember 16.; ILLYÉS Gyula, Szabó Lőrinc. Róla magáról = Uő.,

működtetett Europäische Schriftsteller-Vereinigungban való részvételét,⁸ fellépését az 1942-es lillafüredi konferencián⁹) és katonai ténykedését (pontosabban vitatott katonaverseit) érintő vádakat,¹⁰ részletesen tárgyalja a *Vezér* említett összefüggéseit is: tisztázza a műfajt (nem óda, hanem „drámai monológ, melynek hőse, a diktátor én vagyok, vagy Julius Caesar, vagy Napóleon!”),¹¹ s ez a tisztázás egy következő szinten egyben a szöveg fikcionalitását, vagyis referencializálhatatlanságát is igazolja (a vezér nem feleltethető meg valóságos diktátorokkal).

Noha nincs itt mód részletekbe menően kitekinteni a performatív megnyilatkozások elméletére, mégis érdemes emlékezetbe idézni John Austin híres kitételét a

Ingyen lakoma, II., Szépirodalmi, Budapest, 1964, 240. Kabdebó könyve mellett, friss áttekintésként lásd erről bőven HORÁNYI Károly, *Vád és emlékezet. Lezáratlan eljárások Szabó Lőrinc ügyében*, Kortárs 2010/1., 1–26. A képet persze jó néhány Szabó Lőrinc melletti kortársi tanúságtétel árnyalja, csakúgy, mint a Kabdebó kutatásaiból kibontakozó „angol kapcsolat”. Lásd KABDEBÓ, Szabó Lőrinc „pere”, 213–223.

⁸ Ehhez Kabdebó könyve mellett lásd Kiss Noémi, *Ki Carl Rothe? Szabó Lőrinc és Carl Rothe kapcsolatának irodalmi térképe*, Szabó Lőrinc Füzetek (1) 1999, 3–21.; bővebben: Uő., *Wer ist Carl Rothe? Eine literarische Kartographie der Begegnung zwischen Szabó Lőrinc und Carl Rothe*, Kakanien 2002. február 26., <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/NKiss1.pdf>; tág nemzetközi kontextusban pedig Frank-Rutger HAUSMANN, „Dichte, Dichter, tage nicht!” *Die Europäische Schriftsteller-Vereinigung in Weimar 1941–1948*, Klostermann, Frankfurt am Main, 2004, 316–326. Szabó Lőrinc mellett – akinek egyik fontos terve Ernst Jünger budapesti meghívása volt – a másik kiszemelt küldöttként Nyíró József képviselte a magyar irodalmat a szervezetben.

⁹ Standeisky Éva Szabó Lőrinc itt tartott, a háborús költészet lehetőségeit tárgyaló előadását alkalmazkodás és kívülállás olyan kombinációjaként értékelte, amely „mintha felmentett volna őket [mármint a résztvevő író társakat] az alól, hogy a tanácskozás teljesíthetetlen célkitűzéséről: az irodalom és a honvédelem kapcsolatának mikéntjéről beszéljenek.” (STANDEISKY Éva, *Nemzetféltők. Írók, politikusok, katonák 1942-ben Lillafüreden* = *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*, 1956-os Intézet – ÁBTL, Budapest, 2005, 37.) A tanácskozás anyaga nemcsak a Magyar Csillagban nem jelenhetett meg, Szabó Lőrinc Németországban sem tudta publikálni előadását. (KABDEBÓ, Szabó Lőrinc „pere”, 282–283.) Szabó Lőrinc argumentációja egyfelől arra helyezi a hangsúlyt, hogy a háború és az erők nem idegen téma a modern irodalom számára („A pacifizmus reménytelen dolog. Utóvégre csakugyan »patér pantón polémosz«: mint már többször hallottuk e megbeszélések során: minden atom harcol a létéért az anyagi világban, a mindenség egyik fele szakadatlanul eszi és üríti a másikat” – itt egyébként saját, *Ardsuna és Siva* című, 1938-as versét idézi: „a mindenség két fele falja egymást”), másfelől a művészi kifejezés szabadságát követeli a hatalomtól: „A hivatalos felfogás – biztosra veszem – nem engedné egy új – magyar – Shakespeare működését. Bizonyos szabadságot kérünk, esztétikai szabadságot a kormánytól, a hadseregtől, a sajtótól, az egyháztól, az egész közfelfogástól, szabadságot még a reményéhez is a kívánt hősi drámának. [...] Nos, kérjük a megfelelő palettát, mert Dante poklát nem lehet a mennyország színeivel megfesteni.” Vö. SZABÓ LŐRINC, *Lillafüredi találkozó* = Uő., *Emlékezések és publicisztikai írások*, szövegmond., jegyz., utószó KEMÉNY Aranka, Osiris, Budapest, 2003, 678–679.

¹⁰ Noha állítólag a költő „szerette magát katonaruhában mutogatni” (KABDEBÓ, Szabó Lőrinc „pere”, 122.), egyébként akár versben is – lásd már az *Együtt és külön* („Egyenruhában vagyok, egyszerű / egyenruhában, mint a réti fű. / Egyenruhában, mint a búzaszem, / kezdem, folytatam s végzem életem. / Az egyenruhás tömeg alkotott, / mindenkihez nagyon hasonlítok.”) és ennek *Tűcsökezen*-beli átdolgozását (321. *Közös sors*), valamint egy kevésbé filozofikus katonaversét, amely szerint „[...] egyre jobban / megszereti az egyenruháját” (1940. szeptember 5.-e *Kisvárdán*) –, a hadsereg kötelékében eltöltött időszakot nyomasztó kényszerűséggé élte meg. A katonaversek lényegében minden oldalról negatív recepciójáról lásd Uő., 136–141.

¹¹ SZABÓ LŐRINC, *Bírákhoz és barátokhoz I.* = Uő., *Vallomások*, 470. Vö. még Uő., [Napló] = Uő., *Vallomások*, 291; Uő., *Vers és valóság*, 134. Ezt az érvt felhasználja majd Illyés is a Szigeti Józseffel Szabó Lőrinc költészetéről folytatott vitában mintegy tíz évvel később: ILLYÉS Gyula, Szabó Lőrinc vagy boncoljuk-e magunkat elevenen? = Uő., *Ingyen lakoma*, II., 217., 222–223.

színpadon elhangzott (s ily módon *per se* a „drámai monológ” is kiterjeszthető) vagy a versben megjelenő beszédaktusok sajátos „ürességéről” vagy „értéktelenségéről”,¹² és persze Jacques Derrida Austin-kritikáját,¹³ amely egyebek mellett éppen eme kitétel egyik implicit összetevőjében (a valóságos és érvényes beszédaktusok színpadi utánozhatóságában) pillantotta meg a beszédaktusok ismételhetőségének („iterativitásának”) azon következményét, hogy ezek sikerültségének feltétele pontosan a kontextusoktól elszakíthatóságukban – ami azt is jelenti: potenciális sikerületlenségükben – rejlik. Más szóval abban, hogy soha nem tartozhatnak kizárólagosan egyetlen kontextushoz: úgy is lehetne fogalmazni, hogy fikcionalitásuk éppen abból ered vagy abban mutatkozik meg, hogy kivitelezhetőségük nem korlátozódik a cselekvés egyetlen, kitüntetett kontextusára. Áthelyezhetők más kontextusokba, más vonatkoztatási keretek közé, így akár újra is közölhetők, sőt illokúciós modalitásuk adott esetben akár a „jóslathoz” válik hasonlatossá (egy beteljesült jóslat ilyenformán sokkal inkább szövegének eredendő fiktivitását tárja fel): Szabó Lőrinc például így értelmezi Stefan George kései verseit 1933 végén (többek közt arra utalva, hogy „Georgének, a diktátornak, és a Gundolf-tanítvány Goebbelsnek a frazeológiája csakugyan mutat frappáns azonosságokat”), 1945-ben pedig a *Vezért* is („A *Vezér* maga is szinte »megálmodta« a jövőt, ezt lehetne mondani, ha nem a múltat álmodta volna meg éppen olyan joggal”).¹⁴

Innen nézve, persze, kissé képlékenyebbnek mutatkozik az a határ is, amelyet egy szöveg cselekvése és a szöveggel végrehajtott cselekvés között mindazonáltal mégis feltételezni kell, hiszen, úgy tűnik, ez utóbbi csak akkor vagy azáltal valósulhat meg, hogy előbbi a maga potenciálisan fiktív iterabilitásában elgondolható. Bármily kevésbé vonható meg közöttük a határvonal, a szöveggel mint cselekedettel ellentétben a szöveggel való cselekvés mindig beíródik a felelősség valamely struktúrájába: innen nézve teljességgel következetesnek mondható az igazoló bizottságok azon döntése, amely Szabó Lőrincet a *Vezér* megírásáért nem, egy meghatározott kontextusban való közléséért, illetve azért, hogy a közlés ellen nem tiltakozott (vagyis egy kontextus elfogadásáért, ellenjegyzéséért) felelősnek nyilvánította. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a valamely szöveggel való cselekvés etikai vonatkozásai, legyen bár szó pusztán a szöveg aláírásáról vagy közreadásáról, nem teljesen függetlenek attól a performativitását tekintve módfelett komplex és takaros aligha leírható (beszéd)aktustól, amely magával vagy magában a szövegben, szöveggé válik. T. S. Eliotnak a Kabdebó Lóránt által a *Vezér* környezetében emlegetett,¹⁵ alig néhány évvel a *Vezér* első változata után született *Coriolan*-versei (*Triumphal March; Difficulties of a Statesman*) például egészen eltérő mimézist nyújtják annak, aminek feldolgozását (vagyis a *Vezért* mint „drámai monológot”) Szabó Lőrinc naplójában „egy elképzelt szituációnak a lelki rajzaként” írta le.¹⁶ A *vezér* diadalmas bevonulását és megjelenítését például („There is he now,

¹² John L. AUSTIN, *Tetten ért szavak*, ford., bev. PLÉH Csaba, Akadémiai, Budapest, 1990, 45.

¹³ Lásd különösen Jacques DERRIDA, *Signature événement contexte* = Uő., *Marges de la philosophie*, Minuit, Paris, 1972, 374–378.

¹⁴ SZABÓ Lőrinc, Stefan George, Nyugat 1933/24, 608.; Uő., [Napló], 389.

¹⁵ KABDEBÓ, Szabó Lőrinc „pere”, 74–77.

¹⁶ SZABÓ, [Napló], 291.

look: / There is no interrogation in his eyes / Or in the hands, quiet over the horse's neck, / And the Eyes watchful, waiting, perceiving, indifferent.”) különféle megszólaló hangok meglehetősen profán sokaságába helyezi és – ami fontosabb – kívülről írja le, vagyis nem igazán teszi lehetővé az olyan félreolvasásokat, mint a *Vezér* ódaként való értelmezése.¹⁷ Mégis, felelőssé tenni egy szöveget önmagáért, vagy akár mindazon cselekvési lehetőségeikért és kontextusokért, amelyeket nem zár ki, illetve amelyekben el lehet helyezni, azt jelentené, hogy meg lehet vonni a beszéd (valamint, másfelől a meg nem szólalás, a hallgatás) jogát bárkitől (és bármitől), aki vagy ami bármiféle nyelviséggel rendelkezik, vagyis – másképp, kissé talán tágabb érvennyel megfogalmazva – megfosztani a világ dolgait (akár egy „elképzelt szituációt”) attól, hogy megnyilvánuljanak.

Noha a fenti kitétel messze nem nélkülözi a *politikai* dimenzióját, egy némiképp gyakorlatiasabb összefüggésben ez tehát inkább azokban az aktusokban tárulkozik fel, amelyeket nem a szövegek, hanem a szövegekkel hajtanak végre. Szabó Lőrinc verse esetében e téren a legkézenfekvőbb művelet a versben végrehajtott mimézis referencializációval való felcserélése, vagyis referenciális konkretizációja: ez az, ami ellen a költő határozottan tiltakozik, amikor Nagy Sándortól Leninig és Horthyig sorolja a „vezér” lehetséges, ám egyként tévesnek bizonyuló megfelelőit (Mussolinin és Hitler a védőbeszédében persze nem említi meg)¹⁸ és nyilván egyben ez az, ami miatt jelentéssé válik a vers keletkezési dátuma (az első változat a Pesti Napló 1928. szeptember 26-i számában jelent meg).¹⁹ Ez az időpont feltehetőleg kizárja a „vezérnek” az ekkor még alig ismert Hitlerre való vonatkoztatását, igaz, a Mussolinira való nem,²⁰ ám ez utóbbit illetően ismét csak jelentéssé a keletkezési időpont, hiszen a „Duce” nemzetközi megítélése az 1920-as évek végén túlnyomórészt rendkívül pozitív volt,²¹ ráadásul nemcsak a politika terén (mint ismeretes, Churchill az 1930-as években még „the Roman genius”-nak nevezte). Annak a kontextusnak az illusztrálásához, amelyben a *Vezér* mint Mussolinin dicsőítő vers keletkezett, nem pusztán Ezra Pound kézenfekvő példájára vagy az elhíresült 1934-es Cole Porter-slágerre, a *You're the Top*-ra (pontosabban annak egyik szövegváltozatára) lehetne hivatkozni („You're the top! / You're the Great Houdini! / You're the top! / You are Mussolini!”), hanem akár egészen váratlan megnyilatkozásokra is. Rilke például – igaz, s erre rendre különös hangsúlyt szokás fektetni, már súlyos betegen – 1926-ban az Aurelia Gallarati-Scottihoz írt levelekben méltatja Mussolini politikáját, méghozzá egy olyan összefüggésben, amelyet egyfelől a művészi és a politikai tevékenység, a költőnek és a diktátornak tulajdonított „jótékony”, sőt „ártatlan” erőszak közötti, a korban messze nem egyedülálló

¹⁷ Kabdebó fontos megfigyelése, hogy a *Vezért* követően Szabó Lőrinc költészetében „a vezér-elv [...] csakis megítélten lesz jelen” (KABDEBÓ, Szabó Lőrinc „pere”, 78.). Itt hivatkozott példái (a *Vang-An-Si* és a *Szun Vu Kung* lázadása című 1935-ös költemények) persze műfajilag teljesen eltérő, párbeszéd, epikus karakterű, részint példázatos versek.

¹⁸ SZABÓ, *Bírákhoz és barátokhoz* I., 470. Vö. még Uő., [Napló], 291; Uő., *Vers és valóság*, 108–109.

¹⁹ A *Vers és valóságban* (Uo.) Szabó Lőrinc tévesen úgy emlékezik, hogy ugyanebben az évben Zolnai Béla folyóirata, a *Széphalom* is közölte a *Vezért*-t.

²⁰ Szigeti például a „marcia su Roma”-ra emlékezteti a vers. Vö. SZIGETI József, Szabó Lőrinc költészetének értékeléséről = Uő., *Irodalmi tanulmányok*, Európa, Budapest, 1959, 233–235.

²¹ Vö. ehhez ORMOS Mária, *Mussolini*, I., PolgArt, Budapest, 2000², 281–283.

párhuzam határoz meg, és amely másfelől egy jóval egyedibb és érdekesebb, itt azonban bővebben nem tárgyalható argumentáció keretei között egyenesen a „szabadság” fogalmának kritikájához vezet el.²² Sigmund Freud pedig, aki 1933-ban szövevényes kapcsolatok készítésére (és sejtetően a pszichoanalízis olaszországi helyzetét is szem előtt tartva) dedikálta egy művét (ironikus módon amúgy az Einsteinnel folytatott eszmecserét közreadó *Háború, de miért?*-et) az „uralkodóban” felismert „kultúr-hérosznak” titulált Mussolininek,²³ még a Mózesben is mérlegelendőnek láttatja azt a fejleményt, hogy „az olasz népet erőszakkal nevelik rendre és kötelességtudásra”.²⁴

Innen nézve különösen érdekes az a Pandorában (tehát 1927-ben, egy évvel a *Vezér* előtt) Sebestyén Imre név alatt megjelent, valójában Kodolányi János és Szabó Lőrinc együttműködésében íródott kritika, amely Mussolini *Válogatott beszédeinek* Zichy Rafaelné fordításában megjelent gyűjteményéről nyújt kérelhetetlen bírálattal.²⁵ Ez az írás – noha később nem tartja magát hozzá – éppen az „esztétikai” és az „etikai” teljesítmény elhatárolásából indul ki, és – akárcsak majd Szabó Lőrinc elhíresült riportjai Hitler fellépéseiről 1939-ben – a szónoki-retorikai teljesítményt veszi górcső alá: a visszatérően „üresnek”, „cinikusnak”, „hazugnak”, továbbá „ízléstelennek” nevezett beszédek hatását a szerző(páros) végső soron megmagyarázhatatlannak és épp emiatt „elszomorítósnak” ítéli. A cikk mondhatni politikatechnikai és retorikai összehasonlítást hajt végre a „becsületesebbnek” mondott Moszkvával és a „félelmetes ellenlábasnak” nevezett Leninnek, amelyekből Mussolini – aki „nem azért beszél, hogy a fasiszmust világossá tegye, hanem azért, hogy elburkolja” – egyértelműen rosszszul jön ki, legfontosabb felismerése pedig a fasiszta politika korabeli kritikájának azon, talán leginkább éleslátó és nem-démonizáló szövegeivel hangzik egybe, amelyek (irodalomtörténeti szempontból is releváns példaként Walter Benjamin *Műalkotás-tanulmányának* sokat idézett utószavára lehetne hivatkozni)²⁶ a kapitalista tökével való szövetségre lépésben ismerték fel ennek a politikának a rejtett alapját („Miért diktálja az olasz acél árait a nemzetközi acélkartel? Hol ebben a nacionalista politika?!”).

1938–39-ben azonban már más a helyzet. Mint az még szóba kerül majd, a Hitler-beszédről készített riportokban semmi nem derül ki az előadottak politikai-gazdasági

²² Vö. Rainer Maria RILKE, *Briefe zur Politik*, szerk. Joachim W. STORCK, Insel, Frankfurt am Main, 1992, 463–467.

²³ A dedikáció szövegahagyományáról lásd rr [Roland REUSS], *Freuds Widmung für Mussolini*, ITK – Institut für Textkritik 1999. szeptember 9., <http://www.textkritik.de/schriftundcharakter/sundc006freud.htm>. Bővebben lásd Paul ROAZEN, *The Trauma of Freud. Controversies in Psychoanalysis*, Transactions Publishers, New Brunswick, 1988, 113–120.

²⁴ Sigmund FREUD, *Mózes, az ember és az egyistenhit*, ford. F. OZORAI Gizella = Uő., *Mózes. Michelangelo Mózes. Két tanulmány*, Európa, Budapest, 1987, 88.

²⁵ Vö. SEBESTYÉN Imre, *Mussolini válogatott beszédei*, Pandora 1927/6.

²⁶ „A fasiszmus úgy próbálja megszervezni az újonnan keletkező proletarizálódott tömegeket, hogy érinetlenül hagyja azokat a tulajdonviszonyokat, amelyeknek a megszüntetésére törekszik. Üdvöztetőnek tartja a tömeg megnyilatkozáshoz (a világért sem jogaihoz) juttatását. A tömegeknek joguk van a tulajdonviszonyok megváltoztatásához; a fasiszmus ezek megőrzése mellett kívánja megadni a megnyilvánulás lehetőségét. A fasiszmus következetesen a politikai élet esztétizálásához vezet.” Walter BENJAMIN, *A műalkotás a technikai reprodukálhatóság korában*, ford. KURUCZ Andrea – MÉLYI József, Aura. A technikai reprodukálhatóság korszaka után. Médiaművészeti kiállítás 2003. október 30. – november 30., http://aura.c3.hu/walter_benjamin.html

értelemben vett referenciális háttéréről, mint ahogyan arról sem, hogy mi az, amiről a szónok *nem* beszél. Ekkor sokkal inkább, sőt mondhatni kizárólag a rétorra, az előadásmódra magára, illetve a ceremónia színrevitelének technikájára, valamint a beszéd performatív (a szó szűkebb értelmében is cselekvő-végrehajtó) teljesítményére irányul a beszámoló figyelme. A Szabó Lőrinc költészetének az 1945-ös igazoló eljárásokat követő újraértékelését talán leginkább meghatározó, Illyés és Szigeti között lezajló vitában mindenesetre, úgy tűnik, visszamenőleg már az 1920-as évek társadalomkritikai attitűdje is gyanú alá kerül. Szigeti József alaptézise ugyanis az, hogy Szabó Lőrincet lényegében az sodorta a fasiszta ideológia közelébe, hogy az 1920-as évek társadalmi és politikai válságaira (egyben tehát a liberális demokrácia válságára) eleve a „romantikus antikapitalizmus” idejéértudott attitűdjével tudott csak reagálni – noha, lehetne hozzáfűzni, már az ezt elsődlegesen tanúsítani hivatott *A sátán műremekei* című kötet (1926) kortárs baloldali recepciójából sem hiányzott az a felismerés, hogy a kötet egyik jelentős teljesítménye éppen abban rejlik, hogy Szabó Lőrinc a pénz Ady-féle mitizált vagy irracionizált képzetét a tőke reális működésmódjával helyettesíti.²⁷ Szigeti számára viszont ezek a versek inkább arról tanúskodnak, hogy „a kapitalista valóság konkrét szociális, morális és politikai megjelenési formáival vívott szakadatlan és kilátástalan küzdelem” Szabó Lőrincnél azért vezet a vezérkultuszhoz vagy vezérváráshoz, mert minden látszólag ellentétes gesztus ellenére alapvetően az egyén lázadása marad, az egyéni sors szűrőjén keresztül jelenik meg, azaz: ez a „romantikus antikapitalizmus” (ami voltaképpen nem más, mint a „legrosszindulatúbb kispolgári anarchizmus”, mi több, „a burzsoáziának tett denúnciáns szolgálat”) nem ismerte fel a szervezett tömegek, a szakszervezetek, sőt az „osztályharc” jelentőségét. *A sátán műremekei* programversnek olvasható darabjait egyrészt azért éri bírálat, mert – miként az eredetileg Sárközi Györgynek ajánlott *A Bazilikában zúg a harang* különös prozopopeia révén megszólaltatott láthatatlan és néma hőse (aki „munkás lehetett, vagy munkanélküli”) – a szociális kiszolgáltatottságot az „ideológia” helyett kizárólag a személyes sors szűrőjén át láttatja. Másrészt azért, mert a költő még a kötet eredetileg a Magyarország 1926 május 1-ji számában megjelentetett záró darabjában (*A költő éljen a földön*, a későbbi, átirat változatban: *A költő és a Földiek*), ahol Szabó Lőrinc amúgy talán utoljára lát lehetőséget egy poétikai és egy politikai program összehangolására, a „hasznos akarat” elvét – bár csak a Szigeti által idézett átiratban, amelyet Szabó Lőrinc épp eme módosítás okán ítélt sikerültebbnek – az érdek nélküli érdekképviselő sémájával köti össze:

Legyen a költő hasznos akarat,
az isten nyelve, az igazság
helytartója: a többi nép
csak érdeket ismer: beszéljen ő érdektelenül,
beszéljen az érdeke ellen,
beszéljen, mint a tudós, mint a szent,

²⁷ Vö. főleg Révész Béla, „Egyszerű szava munka és beszéde kard”, *Népszava* 1926. február 27., 8–9.

és ha hite
 így küldi harcba azért a
 jobbért, amit a hatalom
 nem tud s az egyén nem akar
 kimondani: egyszerű szava
 munka lesz és beszéde kard.

Ez a bírálat Szabó Lőrinc politikailag látszólag ambivalens költői attitűdje mögött (amelyet a *Vezér* 1938-as változatának hőseként azonosított Hitleréhez hasonlít!) alapvetően azt a rejtett kompromisszumot véli leleplezni (a „vezéreszme” mögött feltételezett felsőbb hatalom forrása látszólag a tömeg, valójában a „monopoltőke”), amelyet a Mussolini-kötetről írott bírálat a húszas évek végén a fasiszta politikának tulajdonított. Idetartozik, hogy ez a (vagy inkább egy strukturálisan hasonló) ambivalens politikai attitűd a Szigetivel vitázó Illyés számára is magyarázatot igényelt és lelt is, az elszánt „moralista”, ám gyanútlanul apolitikus költő képzetében, mely képzet amúgy Szabó Lőrinc öngigazolásaiból sem hiányzik.²⁸

Komlós Aladár 1956-os hozzászólása a vitához azt bizonyíthatja, hogy az a felismerés, amelyen Szigeti bírálatára alapul, egy szélsőséges ideológia perspektívájától kevésbé torzított kontextusban is helyet találhat. A harmincas–negyvenes években született költeményei révén Szabó Lőrinc („rangos költőink közül az egyetlen, aki lelki békében élte át a világháborút”),²⁹ úgy tűnik, Komlós számára is egy különös politikai kompromisszumról tanúskodik: a külső, politikai erőviszonyok realitásának szimpla elfogadásáról (Szigeti lényegében ebben a kompromisszumban azonosította Szabó Lőrinc „különbékének” voltaképpeni jelentését), amelyeket a költészet mintegy az erőszak természet törvényének filozofikus megalapozásával szentesítene. Pontosabban, Komlós számára a dolog fordítva áll, mintha egyfajta filozófiai vagy lírikusként szerzett felismerés alapozná meg a kétes politikai állásfoglalást (vagy talán még inkább a politikai állásfoglalás nem kevésbé kétes elmaradását): Szabó Lőrinc „mint egy különös ügyész, addig ostromozta a világ bűneit, míg lassan megbarátkozott velük, s végül abban a meggyőződésben, hogy ez a világ sorja – az érzékeny ügyészből a bűn és a bűnösök híve lett, hozzáidomult a kozmikus embertelenséghez”.³⁰ Ez az olvasat, bizonyos értelemben, nem idegen Szabó Lőrinc lírai önértelmezésétől, ráadásul éppen attól (a *Személytelen* című verstől: „Minden ellenség csábított. / – Tán a másik! – mondtam hitetlen / s addig szidtam, míg megszerettem / az idegen gondolatot.”), amelyre 1945-ös naplójában valamiféle öngigazolás vagy magyarázat céljából utal,³¹ noha Komlós kétségkívül egy ott ignorált vagy más megvilágításba helyezett összefüggést emel ki. Míg a citált vers az „igazságot” egy olyasfajta személytelenség feltételéhez köti, amelyben a cselekvő saját cselekedeteitől éppúgy távolságot vesz, mint az ellenségektől vagy az „idegen gondolatoktól” („hozzám már annak sincs köze, /

²⁸ ILLYÉS, I. m., 193.

²⁹ KOMLÓS Aladár, *Szabó Lőrinc* = Uő., *Kritikus számadás*, Magvető, Budapest, 1977, 141.

³⁰ Uo., 139.

³¹ SZABÓ, [Napló], 269; 310.

amit néha magam cselekszem”), Komlós az ilyen típusú gondolatalakzatban egy kétes politikai magatartás megalapozását (és igazolását) látja: „a költő maga is a lét szörnyű közömbösségének tanítványaként ítél az emberek ügyeiben, mikor a líra egy politikai felfogás alapja lesz.”³² Nem egészen érdektelen az utolsó kitétel, hiszen mint ha azt állítaná, hogy a megfogalmazásban sugallt átmenet (a lírából a politikai cselekvés – vagy nem-cselekvés – világába) egyben a gondolat vagy a nyelv kognitív és a cselekvés praktikus-morális szférái közötti folytonosság lehetőségét is implikálná, ami fordított esetben (egy „politikai felfogás” lírába ültetésénél) talán kevésbé ambivalens vagy legalábbis más jellegű mintázatot mutatna.

Szabó Lőrinc ezen években írott verseiben meglehetősen gyakori az olyan, biológiai, keleti mitológiai vagy éppen kozmikus összefüggésbe helyezett példázatos jelentésalkotás, amely az egyén világban elfoglalt helyének viszonylagosságát egyszerűen a létharcra, a kiiktathatatlan és igazságtalan erőszakra vezeti vissza. A *Lecke* című 1939-es verset például, amelyet Komlós az imént idézett helyen azt illusztrálандó tárgyal, hogy a vers a keletkezését meghatározó kontextusban (az „Anschluß” és a Csehszlovákia feldarabolását előkészítő müncheni egyezmény idején) „nem egyszerű leírás, nem is jámbor filozófiai elmélkedés, hanem politikai lecke volt, s nem éppen demokratikus lecke”, Szabó Lőrinc maga is mint az erőnek való kiszolgáltatottság, egyfajta tápláléklánc szemléltetését kommentálta: „A hernyó a gyíktól félt kissé már elkésve, a gyík éntőlem, én a világnagy hatalmaktól”.³³ A vers, amelynek példázatos jelentése az áldozatát a saját fenyegetettségét is leküzdvé elpusztító gyík érzékletes bemutatására épül rá, mindenesetre annak lehetőségeit térképezi fel, hogy – ha lehet így fogalmazni – mi a helye a szemlélő (és egyben reflektáló) embernek az éhségek, ösztönök, a bestiális pusztítás (állat)világában. Szembeötlő mindenekelőtt, hogy a jelenet szemlélője saját magát mint fenyegetést is megtapasztalja: a gyík egyfelől szinte „fuldokolva” kebelezi be zsákmányát, de ezenközben néz, pontosabban visszanéz – „s közben a szeme rémült és vigyázó / kínban tapadt iszonyú lábaimra” – a rá leselkedő nagyobb erőre. A néző így egyben nézett is (amit s vers zárata még nyomatékosít, hiszen a gyík a harc végeztével „ártatlanul és elégedetten / nézett föl rám. S a száját nyalogatta.”), még ha a gyík „tekintete” aligha azonosítható is azzal a szemlélődéssel, amely aztán filozófiai (vagy politikai) leckék megfogalmazását alapozza meg. Mégis, a néző tekintete (egyben mint az állati tekintet tárgya) maga is megsokszorozódik: iszonyodó, ugyanakkor a jelenetnek értelmet kereső nézés, s ez a kettősség az önmagára – „iszonyú lábaimra” – való pillantásban is megismétlődik. A vers egyik szembeötlő lexikai rétege azt erősíti meg, hogy az, amit ezek a félig állati tekintetek látnak, az az eleven test póré és kiszolgáltatott, elpusztítható anyagszerűsége (ezt a darabokra tagolt testrészek katalógusszerű felvonultatása is hangsúlyozza: „falta a hernyót, s talpamat figyelte, / a fejét, a nyakát, aztán az egészet”), sőt a néző és nézett kereszteződése³⁴ miatt a jelenetet szemlélő, passzív ember tekintete sem alapoz meg a zsigeri-szomatikusnál

³² KOMLÓS, I. m., 140.

³³ SZABÓ, *Vers és valóság*, 133.

³⁴ Egyébként Szabó Lőrinctől nem idegen éppen a gyíkkal való önazonosítás, lásd egy sokat idézett interjújának zárómondatát: SZABÓ Lőrinc, [Rádióinterjú] = Uő., *Vallomások*, 610.

elvontabb reakciókat: „csak álltam és *iszonyodtam*”, és ez az iszonyodás (amely valóban gyakran hiányzik Szabó Lőrinc közvetlenül háborús tematikájú verseiből)³⁵ egyben öniszonyodás is. Mi több, a gyík látványában és tekintetében, visszanézésében is van valami fenyegető: a vers csak az utolsó szakaszban árulja el, hogy pusztán egy gyíkről, vagyis a jelenet emberi szemlélőjéhez (vagy résztvevőjéhez?) képest aránytalanul apró ellenfélről van szó, amit ráadásul ellenpontos az állat folyamatos növekedése-tágulása is (először a hernyó darabjait, majd már „az egészet falta-nyelte”, a „harc” végeztével pedig „megdagadva” pillant fel – immár, úgy tűnik, minden reszketés, rémület és „vigyázó kín” nélkül, sőt „ártatlanul és elégedetten”). A *lecke*, a gyík részéről, aki rémülten nézi, „hogymit csinál”, formálisan ugyanaz, mint a szemlélő számára – „Semmit se csináltam, / (előbb nem bírtam, aztán nem akartam)” –, jelentését tekintve viszont nem, hiszen a jóllakott és „ártatlan” állattal ellentétben a beszélő számára nem jut igazán megnyugtató lezáráshoz a jelenet.

A *nagy lecke* (egyik) kézenfekvő jelentését a vers ugyan nem adja meg (a *Vers és valóság* azonban igen: Szabó Lőrinc itt „háborús félelmeimre” hivatkozik, továbbá az „egyetemes kiszolgáltatottságra” és a győztes „felháborító boldogságára”),³⁶ egy némiképp talányosabb vonatkozására azonban nagyon is ráirányítja a figyelmet. Azzal ugyanis, hogy a leckén töprengő összekapcsolja önnön (háromszoros tagadó formula által aláhúzott: „semmit se csináltam”, „nem bírtam”, „nem akartam”) passzivitását az afirmatív végeredménnyel („A harc végén már mindent helyeseltam.” – mindent, vagyis a saját tétlenséget is), valójában még egyszer megerősíti a szereplők felcserélhetőségét vagy azonneműségét (ahogyan a gyík, úgy a be nem avatkozó is „ártatlan”), ezzel pedig kiüresíti az „ártatlanság” jelentését a példázatban. Mindenki, s így senki sem ártatlan – ez valóban nem éppen demokratikus „lecke”, éppoly kevésbé, mint az állatvilág farkastörvényeinek szimpla applikálása a háborús félelmekre. Csakhogy: éppen amiatt, hogy a lecke részét képezi a saját attitűd is (a be nem avatkozás, amely meggátolja azt, hogy az ember megismételje az állati cselekvést, vagyis az elállatiasodást, valamint a mindenre kiterjesztett helyeslés, amely viszont egyszerre ment fel és/vagy ítél el minden szereplőt), megint csak módfelett nehézkes volna amellet érvelni, hogy a versben bemutatott vagy színre vitt lecke azonos azzal a leckével (egyben mint *lectió*val), amelyben a vers maga e mimézis útján részesít. Van-e egyáltalán ilyen lecke? A vers megírásának-közreadásának cselekedete leírható-e például az erő, a háborús erőviszonyok elfogadásaként, ellenjegyzéseként? Vagy éppen tiltakozás ez ellen? A *Vezér* körüli jogi-politikai dilemmára visszautalva, illetve ezennel visszatérve, úgy tűnik, továbbra is kérdés marad, miben áll az, ami (politikai) cselekvésnek nevezhető egy irodalmi szövegben (ismét csak ellentétben az irodalmi szöveggel végrehajtott politikai vagy más jellegű cselekvés aligha kétségbe vonható lehetőségével). Lehetsé-

³⁵ Vö. KOMLÓS, I. m., 141.

³⁶ Az *Ardsuna és Sivában* körüljárt „rettentő szabály” lényegében ugyanezen lecke egy másik megfogalmazásának tekinthető, itt azonban nagyobb hangsúly kerül az emberi és állati létharc közötti távolságra („– Volnék bestia, könnyű volna ölnöm, / volnék fűszál, lapúlhatnék a földön, / és ha bogár, szárnyam megmentene. / – Volnál csak az, látnád, amit ma nem látsz: / a mindenség két fele falja egymást / és az idill szörnyekkel van tele.”).

ges-e például – Komlós fentebb idézett szavaival élve – a lírára politikai felfogást alapozni?

Szabó Lőrinc maga számtalan alkalommal és helyen kifejtette, hogy noha koncepciója szerint az irodalomtól nem idegen a „politizálás”, ennek színtere a kifejezés, vagyis az az (amúgy – mint még látható lesz – a politikai cselekvésben is felismerni vélt) „formáló, ábrázoló tevékenység”,³⁷ amely viszont nem követheti a szó diszciplináris értelmében vett politika (pártpolitika) törvényeit. Ennek az argumentációnak a tágabb keretét az irodalom „öncélúságáról” szintén több helyen kifejtett elgondolása adja, amelyet egy 1944 októberében (!) közölt interjúból (ahol „az egész magyar literatúrának rendkívüli tehertételét” abban jelöli ki, hogy az „túlságosan politizált”) a természet–kultúra oppozíció párhuzamával (pontosabban az oppozíció sajátos felbontásával) szemléltet.³⁸ Itt – a korban nem egyedül, például Gottfried Benn vonatkozó megnyilatkozásaival párhuzamba állítható módon³⁹ – amellet érvel, hogy „a közönséggel általában nem kell és nem szabad törődni”, hiszen a hatás már a „gyakorlati élet” (a kultúra adminisztrációjának, ipari, kereskedelmi és politikai hasznosításának) tartományához tartozik, szemben az önmagát (újra)teremtő kultúrával – amelynek működését valójában sokkal inkább természetként, organizmusként, mint kultúráként jellemzi (itt akár Benn kései, a művészetet a kultúrával szembeállító előadására is lehetne gondolni,⁴⁰ azzal a nem csekély eltéréssel persze, hogy Szabó Lőrinc a két fogalom között nem tesz különbséget és a másik oldalra a hasznosulás egyéb formáit sorolja): „A költő csak magával törődjék. Látott talán fát, amely szociális vagy egyéb lelkesedésből terem almát? Vagy látott bányát, amely azért szülte meg magában a szénét, hogy mi télen ne fázzunk? A kultúra legfontosabb mozzanata a kulturális termelés. Ennek nem lehetnek magától idegen céljai.” Csakhogy: mint látható volt, lényegében ugyanilyen organikus-naturalisztikus legitimáción alapul az imént tárgyalt *Lecke* példázata is, amelynek viszont – legalábbis Komlós olvasata ezt tanúsítja – nagyon nehéz eltekinteni a politikai vonatkozásaitól. A Komlós megfogalmazása nyomán imént feltett kérdésre tehát ez az összefüggés nem kínál igazán megalapozott választ.

A *Vezér* esete egyebek mellett azért is kínálkozik inkább az ilyen típusú vizsgálódás számára, mert léteznek olyan, nem-irodalmi szövegek (a Hitler-beszédekről írott publicisztikák),⁴¹ amelyek – Rába már idézett vélekedése szerint legalábbis – közvetlen kontextusát alkották a vers második, átírt változatának, amelyek továbbá az igazoló

³⁷ SZABÓ Lőrinc, *Író és politika* = Uő., *Emlékezések és publicisztikai írások*, 670.

³⁸ *Egy óra Szabó Lőrincsel, Isten és a Hivatal között* = Uő., *Vallomások*, 263.

³⁹ „Kunstwerke sind phänomenal, historisch unwirksam, praktisch folgenlos. Das ist ihre Größe” – mondja például hasonló összefüggésben Benn egy 1930-as rádióinterjúból. Gottfried BENN, *Können Dichter die Welt ändern?* = Uő., *Essays und Reden*, Fischer, Frankfurt, 1989, 99.

⁴⁰ Gottfried BENN, *Tegye-e jobbá a költészet az életet?* = Uő., *Esszék, előadások, Kijárat*, Budapest, 2011, 229.

⁴¹ SZABÓ Lőrinc, *135 világtörténelmi perc a Kroll Operában* (eredeti megjelenés: Magyarország 1939. április 29.) és *Hitler, a szónok* (eredeti megjelenés: Pesti Napló 1939. április 29.) = Uő., *Emlékezések és publicisztikai írások*, 476–477; 478–480. A két cikkből származó idézetek pontos helyének megadásától belátható terjedelmük okán el lehet tekinteni.

eljárások során egyértelműen (elmarasztaló) politikai ítélet tárgyát képezték, és (ami talán fontosabb) amelyek a *Vezér* szövegét követően (arra alapozva?) születtek meg. Nem spórolható meg tehát ezeknek a szövegeknek a közelebbi szemügyre vétele, megítélésüket pedig az a körülmény teheti megbízhatóbbá, hogy összehasonlításra kínálkozik egy olyan, hasonló beszámoló – Márai Sándor néhány évvel korábban, 1933 januárjában (vagyis napokkal a hatalomátvételt megelőzően) készült tudósítása egy náci tömegrendezvényen tartott Hitler-beszédről⁴² –, amelyet nemrég egyenesen „a nemzetközi antifasiszta újságírás egyik csúcsteljesítményének”⁴³ neveztek.

Szabó Lőrinc, aki állami delegációkat kísérő újságíróként az 1930-as évek legvégén számtalan alkalommal lelkesült hangú cikkekben számolt be németországi tapasztalatairól, két szóban forgó riportjában egy világtörténelmi következményekkel terhes és igencsak megtévesztő Hitler-beszéd szemtanújaként szólal meg: a diktátor 1939. április 28-án, vagyis még a háború kezdete előtt Roosevelt (stratégiaiilag nem különösebben szerencsés) békefelhívására válaszul itt mond fel több béke- vagy meg nem támadási egyezményt – ez az a „nagy titok”, amelynek feltárulását nemcsak a Kroll Operában tartott Reichstag-ülés résztvevői, hanem (a beszéd rádióközvetítése révén) az egész világ politikai nyilvánossága feszülten várja. A riport azonban, mint Szabó Lőrinc ilyen írásai általában, egyáltalán nem ejt szót a beszéd tartalmi politikai vonatkozásairól.⁴⁴ Az egyik szövegben – *utólag* akár egyfajta előzetes mentegetőzéseként is értelmezhető módon – Szabó Lőrinc le is szögezi: „Nem feladatom, hogy a beszéd tartalmához hozzászóljak.” A másik cikk így fogalmaz: „Amikor letettem a kagylót [telefonon leadott tudósításról van szó], akkor jöttem rá, hogy tulajdonképpen alig hallottam a nagy beszédet. Igaz, hogy nem is a tartalmi értesülés volt a legfőbb célom. Mint mindenki, én is hallgattam már Hitler-beszédet rádión; tudtam, hogy pár óra múlva nyolc-kilenc oldalas tudósításokban lerögzítve láthatom az elhangzott szöveget a német lapokban; ezért aztán a természetes kíváncsiságot, amelyet a nagy titok feltárulása iránt éreztem, feláldoztam az éppolyan erős formai érdeklődésnek. [...] Én elsősorban néztem Hitlert. A szónokot figyeltem, aki előadást formál meg népe és a világ számára.” A *formai érdeklődés*, úgy tűnik, itt elsődlegesen vizuális tehát. Mintha valamiféle némajátékokra korlátozódva lehetne közelebb férkőzni mind a jelenet koreográfiájához (például a „Heiltől harsogó terem” hangtalan-vizuális megfelelője „az előrelendült karok néma vonalritmusa”, Hitler mondat-hangsúlyozását pedig a cikk reliefek megvilágításaihoz hasonlítja), illetve a voltaképeni másik nagy titokhoz: Hitler szónoki bravúrhoz. A beszámolóban azonban, amelynek jelentős részét valóban a szó szűk értelmében vett szónoklattani elemzés teszi ki (kiderül, milyen megvilágításban, milyen lapokról, milyen tempóban, milyen gesztusokkal stb. olvas/beszél a diktátor), egyáltalán nem hiányzik a hang, a szónok

⁴² MÁRAI Sándor, *Messias a Sportpalastban* = *Uő.*, *Tájak, városok, emberek*, Helikon, Budapest, 2002, 117–123.

⁴³ BÁN Zoltán András, *Mai aladároknak*, Magyar Narancs 2007/14.

⁴⁴ Egyik 1938-as cikke szerint csak „kivételes” esetekben „kell” politikáról „is” tudósítani: SZABÓ Lőrinc, *A németországi látogatás eredményeiről, úti benyomásairól, gazdasági kérdésekről s a cseh problémáról nyilatkozott Berlinben Imrédy Béla miniszterelnök a magyar sajtónak* = *Uő.*, *Emlékezések és publicisztikai írások*, 441.

hangjának leírása: ez a hang azonban póre hang, amely „még akkor is lebilincselő, ha a tartalmára nem figyel egészen az ember”.

Megjegyzendő itt, hogy, ebből a szempontból, Márai 1933-as riportja legalább annyi párhuzamot mutat Szabó Lőrincével, mint ellentétet. Márai mint riporter szintén elsősorban *néz*. Szabó Lőrincel ellentétben sokkal nagyobb teret szentel a beszédet mintegy beágyazó színpadias külsőségeknek, illetve körülményeknek: a szónok külső megjelenése mellett leginkább a közönséget veszi szemügyre (ebből feltűnően hiányoznak a csinos nők, túlsúlyban vannak az idősebbek és az egészen fiatalok), mintha egyenesen az arcokról akarná leolvasni⁴⁵ a nagy titkot, vagyis a diktátor megbabonázó hatásának rejtélyét. A tartalomra nem sok figyelmet fordít („A szöveget ismerik. Most is ugyanaz”), idéz néhány klisé, közéjük szúrva, hogy „nem igaz”, hiszen a riport egyik fő megfigyelése éppen az, hogy a „Messias” nem „politikai hitvallást” nyújt, „nem kell indokolni, csak kinyilatkoztatni, megjelenik a vizek fölött és beszél”. A Sportpalastbeli beszédben (és talán majd még inkább *A Garrenek művének* a riporton alapuló nagyjelenetében) is fontosabbnak tűnik a pusztá (illetve itt a hangosítás által felerősített – s egyben izolált) hang közvetlen, színeszetikusan leírt testes hatása annál, amit ez a hang, látszólag legalábbis, közvetíteni hivatott: „Amit mond a vezér, az közismert; ahogy mondja, az ebben a teremben valószínűleg meggyőző. A hangszóró különben is meggyőző valami, nehéz túlkiabálni. Mintha forró vizet innál, olyan ez a beszéd. Nincs íze, nincs szaga de forró, éget.”⁴⁶ Míg azonban Márai láthatólag a hatás, a közönségre gyakorolt hatás felől (s így a hallgatókra irányított tekintet révén) igyekszik számot adni a jelenségről („Az a szorongó érzés fog el, mintha huszonötezer hirtelen megtévelyedett emberrel zártak volna közös terembe.”), addig Szabó Lőrinc, aki alig ejt szót a beszéd hallgatóságáról, a másik oldalról, a politikus-előadóművész megértésére tett kísérlet felől közelít.

A Kroll Operában annak ellenére nem a közönségre gyakorolt hatáson van a hangsúly, hogy Szabó Lőrinc riportjaiban sokkal nagyobb szerep jut a szónoki és a színpadi teljesítmény közötti párhuzamnak, mint Máraínál. A költőt itt kifejezetten a szó performatív ereje érdekli (vagy nyűgözi le), az, hogy a diktátor beszéde egyben tett is, méghozzá politikai-katonai értelemben végrehajtott akció, vagyis, magát Szabó Lőrincet, ám ezúttal a költőt idézve: beszéde kard. A nagy titok itt nem a hipnózis (a készséges tömegek hipnotizálhatósága), mint Máraínál, hanem az a szónoki teljesítmény, amely a nyelv minden várakozást felülmúló cselekvő-végrehajtó erejében mutatkozik meg. A Kroll Operában „egy olyan ember érvel, magyaráz, indokol, vitázik, elemez és közöl száz és százmilliók életére kiható határozatokat és állásfoglalásokat, aki nemcsak a terem közönségét akarja megnyerni, hanem az egész világot. Olyan

⁴⁵ „Az arcok! Amíg beszél, az arcokat nézem, fenn a pódiumon, a vezérek arcát, a birodalmi gyűlés nyolcvan képviselőjének arcát! Micsoda arcok! Két intelligens emberi formájú közöttük: Goebbels, kicsi, fekete, ravasz, energikus, értelmes szemekkel, s Göring, a birodalmi gyűlés elnöke, típusa a kitenyészett, régi porosz katonatisztnek. Aztán vizenyős, lélektelen szemek, sörte duzzadt, vörös arcok, kopaszra nyírt fejek, harmadrangú testi anyag. Mi lehet ebben a fejben, mely ilyen szemekkel bámulja a világot? Micsoda zavar, micsoda görcsös rögeszme? Valamilyen álmilitarizmus ez, utánczat, nem csak az egyenruha, a tartás, a hang, az egész esetben snájdíjság csak utánczat.” MÁRAI, *I. m.*, 121.

⁴⁶ *Uo.*, 121–122.

ember, aki tudja, hogy beszéde előtt eltűnnek a falak és a határok, [...] és óriási, tényleges csatákat vív és nyer meg a maga és népe igazáért pusztán azzal, hogy beszél.” A *Hitler, a szónok* innen nézve logikusan enged teret a *formai* érdeklődésnek, lényegében arra keresve magyarázatot, hogy milyen szónoklattani fegyvereken alapul a nyelv eme mindent elsöprő ereje (és hallgatva mindazon nem-nyelvi fegyverekről, amelyek támogatására még az ilyen nagyságrendű szónokok is rá vannak szorulva). Amint az már szóba is került, a mégoly elismerő hangú cikk ebben az összefüggésben alapvetően a leírásra korlátozódik: Hitler hangja nyugodt, komoly és „objektív” – bár „a harag mintha kissé fakóvá tenné” –, hangsúlyozását Szabó Lőrinc árnyaltan és alapvetően az értelmet követőnek (ám a tartalomtól függetlenül is „lebilincselőnek”) nevezi, különféle modalitásait természeti metaforákkal adja vissza és „egy öntudatos tenger hullámjátékaiként” összegzi (érdekes mindazonáltal, hogy a cikkekből nem derül ki,⁴⁷ hogy egy olyan Hitler-beszédről van szó, amelyben a felvételek tanúsága szerint a diktátor sűrűn megnevelteti hallgatóságát). Szabó Lőrinc hosszasan időzik a felolvasás és improvizáció arányainál, és arra jut, hogy – bár Hitler „nyilvánvalóan könyv nélkül tudta a beszédet” – a kettő fölényesen uralt kombinációjának volt szemtanúja, amit kortárs művészeti trendekkel állít párhuzamba: „Felolvasás és szónoklat egybefolyik nála, mint sok modern előadóművésznél, aki félig szavalva, félig könyvből mond verseket a pódiumon.”

A két cikk több ponton is él a művészi és politikai alakítás/alkotás a korban többek közt éppen a nemzetiszocialista ideológiában gyakran alkalmazott párhuzamba állításával, sőt azonosításával (a *Hitler, a szónok* zárata szerint a diktátor „művész, aki a sorssal birkózik, mikor beszél”), s ennek egy fontos vonatkozására vissza is kell majd térni, még ezt megelőzően érdemes azonban arra utalni, hogy a riportert a retorikai méltatáson túl láthatólag elsősorban az érdekli, mi történhet, mi zajlódhat le mindeközben a diktátor személyében vagy tudatában. Míg Márai ezt hangsúlyosan érdektelennek, hiszen feltehetően megjátszottnak érzékelteti (az egyetlen vonatkozó mondanivalója egy gúnyos utalás egy pártember közlésére: Hitler „pillantást nem vet senkire. Komoran ült, »elmélyedten«. Talán a haza sorsán gondolkozik, talán Horst Wessel emlékét siratja. Mikor a zene elhallgat, tenyerével árnyalja szemeit, mélyen lehajtja fejét s percekre így marad, mozdulatlanul. »Er sinnt« – mondja az ellenőrzésemre beosztott náci halkan, s eltorzul arca az izgalomtól.”),⁴⁸ addig Szabó Lőrinc „szeretné[m] tudni, mit érezhetett ebben a pillanatban”. A fentebb már idézett zárlatban azzal válaszolja meg ezt a kérdést, hogy a szónok – aki egyszerre „ember és államfő” – „minden porcikájában érzi az üllő vagy kalapács goethei parancsát”: az utalás Goethe második *Kophtisches Liedjére* (*Ein anderes*) vonatkozik,⁴⁹ amely, a cikk

⁴⁷ Máskor erre komoly hangsúly kerül, lásd SZABÓ LŐRINC, *Hitler két beszédet mondott ma Berlin nagy májusi ünnepén* = Uő., *Emlékezések és publicisztikai írások*, 490–491. Ez a cikk idéz is a beszédekből.

⁴⁸ MÁRAI, I. m., 120.

⁴⁹ „Geh! gehorche meinen Winken, / Nutze deine jungen Tage, / Lerne zeitig klüger sein! / Auf des Glückes großer Wage / Steht die Zunge selten ein: / Du mußt steigen oder sinken, / Du mußt herrschen und gewinnen / Oder dienen und verlieren, / Leiden oder triumphieren, / Amboß oder Hammer sein.” Márai riportjában viszont egy Schiller-utalás található: a Führer érkezése emlékezteti a *Wilhelm Tell* azon jelenetére, amelyben Tell a helytartóra várakozik.

kontextusában legalábbis, a sorssal való birkózás kényszerét, a diadal és bukás közti döntés szükségszerű elkerülhetetlenségét hivatott kiemelni, sejtethető módon itt abban az értelemben, hogy inkább nemzeti, történelmi, mint személyes sorsról van szó. Szabó Lőrinc, az újságíró úgy látja, a Reichstag ülésén a szónok egybeolvad, (voltaképpen a nemzetiszocialista doktrína anakronisztikus szuverenitáskonceptióját megvalósítva) mintegy testében képviseli a birodalmat („mintha valahogy csakugyan a maga testében fogná össze a birodalmat és nyolcvanmillió népe jövőjét”). Ezek a megfigyelések, amellet, hogy egyértelműen a *Vezér* 1938-as változatának egy témáján alapulnak („Testem óriás / keretté tágult.”), a verssel együtt azt tehetik nyomatékosná, hogy az a nagy pillanat vagy esemény, amely Szabó Lőrincet (elsősorban az újságírót, illetve majd saját versének 1945-ös értelmezőjét is)⁵⁰ elsődlegesen érdekli, az annak az elhatározásnak vagy akár (magának) a döntésnek a pillanata, amely mintegy sorsszerűen ruházza fel a személyét messze meghaladó hatalommal vagy szuverenitással és tereli elkerülhetetlenül a következményeiben előreláthatatlan, normatív úton megalapozhatatlan s ennyiben erőszakos cselekvés pályáira, győzelem vagy vereség válaszútjára a diktátort.

Ez az oka annak, hogy – és ezen a ponton lehet visszakanyarodni a művész/politikus párhuzamhoz – Szabó Lőrinc nem elégszik meg teljesen azzal a mindkét cikk jó néhány pontján körülbástyázott következtetésével, amely az egész eseményt színházi vagy legalábbis végletekig teatralizált előadásként tenné megérthetővé (ezt a teatralitást Márai is észleli természetesen, ám ő színház helyett inkább cirkuszas „parádéről”, illetve „istentiszteletéről” beszél). Arra, hogy a „világtörténelmi esemény” tanújának készülődő újságíró ezt az eseményt nem sokkal később „világtörténelmi premiernek” nevezze, nyilvánvalóan nemcsak a ceremónia előkészületei és díszletei teremtenek alkalmat, hanem maga a helyszín is: a Reichstag felgyújtását követően ugyanis ez az átalakított operaterem szolgált a birodalmi gyűlések helyszínéül, és eme funkcióját éppen az eredeti színházszerűség háttérbeszorítása révén lehetett biztosítani. Amikor Szabó Lőrinc a termet „elsüllyesztett közsínházhoz” hasonlítja,⁵¹ akkor mintha egyben arról is meggyőzné magát, hogy amit lát, az nem színház, hanem olyan politika (és olyan retorika), amely a külsőségek ellenére éppen hogy arra tesz kísérletet, hogy elfojtsa vagy felülmúlja az önmegjelenítését meghatározó teatralitást. Innen nézve érthető meg igazán, hogy a Hitler retorikai teljesítménye melletti végső érve

⁵⁰ „Arról szól, hogy egy elképzelt, ideális diktátor mit érez abban a pillanatban, amikor elindítja a forradalmát, amikor elveti a kockát, amikor kimondja, hogy átlépi a Rubicont. Hogy mit érezhet. Hogy milyen lelki mechanizmus működhet benne, amikor ellenséggént szembeszáll egy ellenséges világgal, s tudja, hogy a döntés pillanata őt magát s vele milliókat rettenetes helyzetekbe, pusztulásba döntheti. Új világot akar, teljes megújulást, legradikálisabb átalakulást, minden előkészület megtörtént: cselekedni kell. Mi a cselekedetre a felhatalmazása? Ez a vers tartalma, problémája”. SZABÓ, [Napló], 291.

⁵¹ 1938 augusztusában, Berlinben a feldíszített Lehter pályaudvart viszont színháznak látja: „ez nem várócsarnok, hanem színház: nem egy pályaudvart alakítottak színpaddá, hanem egy igazi óriási opera színpada tündöklök elöttem, amelyre bevezették a síneket.” (SZABÓ LŐRINC, *Az ünneplő Berlin* = Uő., *Emlékezések és a publicisztikai írások*, 428.). Pár nappal később, a nürnbergi pártnap előkészületeiről beszámoló cikkben is részletesen leírta a „monumentális” pályaudvart, amelyet „tulajdonképpen eltüntettek” és amelynek egyik csarnoka „selyemragyogású modern templomhajóra” emlékezteti. SZABÓ LŐRINC, *Ragyogó fogadtatás az aranydíszbe öltözött pályaudvaron* = *Emlékezések és a publicisztikai írások*, 447.

– az operaénekesi és előadóművészi asszociációk ellenére – éppen az lesz, hogy „mégis igen kevésbé tesz színészi benyomást”. A diktátor, a szónok – akinek ugyan „nagy katonai parádékon kissé szoborszerűen kell viselkednie, általában azonban a teljes közvetlenség jellemzi” – nem szerepet játszik, nem reprezentál, hanem eggyé olvad azokkal, akiket képvisel és azzal, amit mond, s amit mond, az pedig éppen ezért lesz eggyé azzal (lesz az), amit tesz. Nagyon eltérő konklúziókra jut ez a retorikai elemzés, mint „Sebestyén Imre” Mussolini-kritikája 1927-ből (ez utóbbihoz voltaképpen Márai írása közelebb áll, mint Szabó Lőrinc 1939-es riportjai), valaminek történnie kellett tehát, aminek következtében Szabó Lőrincet meggyőzte egy korábban meglehetősen gyanúval szemlélt politika önszínrevitele – olyasvalaminek, amiről a költő maga (és itt most, a vállaltan és bántóan földhözragadt magyarázatokat kiszűrendő, célszerű szándékosan eltekinteni a kortársak visszaemlékezéseitől, az irodalmi élet pozícióharcaitól, életrajzi adalékoktól és többé-kevésbé ellenőrizhető legendáktól) nem ad számot.⁵² Noha nem vehető *a priori* bizonyosra, hogy megvilágítja ezt a fordulatot, a *Vezér* ebben az összefüggésben is koronatanúnak nevezhető, hiszen az 1938-as, átírt változat nemcsak a Hitler-riportok perspektíváját alapozza meg, hanem egyben egy tíz évvel korábbi szöveg aktualizációja is – mindez azzal a módszertani előnnyel is társul, hogy a versátírat és az eredeti viszonya talán a lehető legnagyobb közelségbe hozza a vers mint cselekvés a verssel való cselekvés modalitásait.

Arra a kérdésre, hogy valójában mit is tesz ez a vers, annak ellenére nem könnyű igazán meggyőző választ találni, hogy tulajdonképpen bőségesen akadnak kézenfekvő leírások. Mindenekelőtt, mint az már Szabó Lőrinc igazoló eljárásai, valamint a Szigeti és Illyés között lezajlott vita kapcsán szóba is került, bemutat vagy, talán pontosabban, színre léptet, létesít-tételez, posztulál, illetve akár idéz egy beszélőt, akit *vezérnek* nevez: az az „olvasat”, amely a verset („A vezérhez” cím alatt) valamely valóságos diktátor dicsőítésévé alakította, valójában ezt a mimetikus sémát helyezte át valamiféle aposztrofikus retorika keretei közé. Ez a lépés, noha természetesen elfogadhatatlan torzítást hajt végre, valójában nem teljesen idegen a két alapvető trópus között feltételezhető viszonyrendszerrel. Líraelméleti szempontból nézve ugyanis a fikatív személy felléptetése vagy megszólaltatása valamiféle perszónifikációt (vagy még inkább prozopopeiát) feltételez, amely – amennyiben hangot és arcot kölcsönöz a nemlétezőnek – szükségszerűen magában rejti, bárha nem feltétlenül felismerhetően az aposztrophé konstitutív mozzanatát. Ha igaza van Paul de Mannak abban, hogy „míg a reprezentációról kimutatható, hogy az aposztrofálás egy formája, addig ennek fordítottja nem érvényes”,⁵³ akkor akár az is elmondható, hogy a vezér perszónifikációja

⁵² Még 1945-öt, illetve különösen 1947-et, a *Tücsökzene* első kiadásának megjelenését követően is az önéletrajzban kínálkozó, elsősorban politikai önvizsgálat vagy számvetés elmaradásának hiányolása volt a kritikai recepció egyik – hosszú időre meghatározóvá vált – erőteljes szólama, lásd például ZELK Zoltán, *A reménytelenség költője*, Tovább 1947/13.; SZIGETI József, *Magyar líra 1947-ben* = Uő., *Irodalmi tanulmányok*, 209–210. Lásd ezzel szemben a *Tücsökzenéről* mint „védőbeszédéről” ILLYÉS, I. m., 224; 236. A *Tücsökzene* kortárs recepciójáról lásd KABDEBŐ Lóránt, *Az összegzés ideje. Szabó Lőrinc 1945–1957*, Szépirodalmi, Budapest, 1980, 119–127.

⁵³ Paul de MAN, *Hegel a fenségesről* = Uő., *Esztétikai ideológia*, ford. KATONA Gábor, Janus–Osiris, Budapest, 2000, 111.

és megszólítása, bemutatása, idézése és dicsőítése valójában egyazon rendszer eltérő realizációi. Szintén de Man hívja fel a figyelmet arra, hogy „a megszólítás alakzata visszatérő elem a lírai költészetben, egészen odáig, hogy végül aztán az óda általános meghatározójává válik (amelyet viszont paradigmaticusnak tekinthetünk a költészetre általában)”.⁵⁴ A hanghoz jutás feltétele, a prozopopeia, tűnjön fel akár az idézés vagy a mimézis, akár a dicsőítés retorikai alapjaként, éppen azt a differenciát törli el, amely a szöveg cselekvésértéke felőli döntést irányíthatná.

Nem véletlen innen nézve, hogy mind a költő, mind Illyés nyomatékosan a „drámai monológ” fogalmára s ezzel az azáltal létesített „personára” hivatkoznak, amely egyértelműen megkülönbözteti a vers hőst bármely lehetséges történeti referenciától és magától a költőtől – bár ez utóbbit talán kevésbé egyértelműen, hiszen Szabó Lőrinc már idézett értelmezése szerint „a vezér benne nem Szálasi és nem Hitler. Hanem én vagyok. Vagy Julius Caesar. Vagy Nagy Sándor. Vagy Napóleon. Vagy a világ összes nagy népvezérei, beleszámítva Lenint is, ha tetszik.”⁵⁵ Szabó Lőrinc itt egy olyan, alapvetően, legalábbis terminusszerű kidolgozottságát tekintve angolszász eredetű műfaji konvenciót idéz meg, amelynek bizonyos elemeit az 1920-as években, elsősorban *A sátán műremekei* verseiben sűrűn alkalmazta, és amely – a monológot előadó *persona*, a költő mégoly fikatív maszkja révén – az üres vagy betöltetlen lírai énpozíció, a közönségének hátat fordító lírai szubjektum számára kínált alternatívát.⁵⁶ A drámai monológ, amely mintegy egy „külső” hangot teremt meg, voltaképpen közzéteszi, megvitatható, külső perspektívába helyezi a *persona* által előadott álláspontot, mondhatni eleve megengedve az eltérő álláspontokat vagy viszonyulást az elmondottakhoz, illetve magához a figurához.⁵⁷

Nem teljesen érdektelen, hogy – Szigeti és Illyés vitájával csaknem egy időben – T. S. Eliot nevezetes előadása „a költészet három hangjáról” a drámai monológ eme teljesítményét részint kétségbe vonta: mivel a „persona” nincs szituációba, párbeszédbe vagy bármiféle cselekvés kontextusába ágyazva, „nem tud jellemet teremteni” s emiatt a maszk ellenére a költő ebben az esetben is a saját hangján beszél, csupán azt az illúziót előállítva, hogy – ellentétben a költészet „első”, „monologikus” hangjával – valóságos közönséghez szól.⁵⁸ Innen nézve különösen jelentésszerű, hogy Illyés a *Vezér* esetében nem egyszerűen „drámai monológrol”, hanem shakespeare-i (tehát drámába ágyazott) monológrol beszél – mintha tehát oda kellene vagy lehetne hallani vagy képzelni azokat a szereplőket vagy helyzeteket, akik perspektívájából a vezér meg-

⁵⁴ Paul de MAN, *Hypogramma és inskripció*, ford. NEMES Péter = Uő., *Olvasás és történelem*, Osiris, Budapest, 2002, 426.

⁵⁵ Vö. a 11. lábjegyzettel!

⁵⁶ Vö. Northrop FRYE, *A kritika anatómiája*, ford. SZILI József, Helikon, Budapest, 1998, 210.; továbbá Herbert F. TUCKER, *Dramatic Monologue and the Overhearing of Lyric = Lyric Poetry. Beyond New Criticism*, szerk. Chaviva HOŠEK – Patricia PARKER, Cornell UP, Ithaca–London, 1985.; Lisa Lai-Ming WONG, *A Promise (Over)Heard in Lyric*, *New Literary History* 2006/2, 271–284.

⁵⁷ Vö. ehhez Robert LANGBAUM, *The Poetry of Experience. The Dramatic Monologue in Modern Literary Tradition*, W. W. Norton & Company, London 1957, 75–79.; Alan SINFIELD, *Dramatic Monologue*, Methuen, London, 1977, 3–7; 32.

⁵⁸ Vö. T. S. ELIOT, *A költészet három hangja*, ford. FALVAY Mihály = Uő., *Káosz a rendben*, Gondolat, Budapest, 1981, 450–452.

ítélésre kerül vagy amelyekben megjelenik. Így értelmezve különös megvilágításba kerülhet a vers cselekvéssdimenziója: a vezér bemutatása, felléptetése vagy beszélgetése nem nélkülözi a meggyőzés performativitását, mintha tehát inkább annak a szituációnak az ábrázolásáról volna szó, amelyben a szónoknak önnön igazáról kellene meggyőznie közelebből nem körvonalazott közönségét. Vagyis a vers mintha implicit módon (és hallgatólagos formában) felléptetné a vezérrel szembenálló vagy az övétől legalábbis különböző perspektívákat – bár ehhez rögtön hozzá kell tenni azt is, hogy – mint látható volt – maga Szabó Lőrinc nem ezt, hanem (itt is fontos a vizuális dimenzió túlsúlya) „a lelki mechanizmus mozgásának rajzát” kívánta nyújtani. A versbéli vezér nyelvhasználatából nem hiányoznak a nyíltabban vagy jelöltebben performatív mozzanatok (ezek persze, bármennyire nehéz is itt világos határvonalakat húzni, nem a vers, hanem a versben felléptetett beszélő cselekedetei): ígéreteket tesz vagy jósol, illetve akár fenyeget (az 1928-as változatban: „Két kezem van és csak egy életem, – / lesz millió, hogy egy buta revolver / ki ne irtson! Lesz millió, aki / részleteimet kapja-őrzi”), döntéseket hoz („egy óra múlva / monitoromon eldördül az ágyú:”), célokat tűz ki („A cél: én vagyok, a cél: én magam / és valami, amit magam sem értek”; „Amit / megindítottam, most az az egyetlen / lehetőség, egyetlen helyes út.”), idéz, valamint kérdéseket tesz fel vagy visszakérdez („Mondják, kegyetlen / s önző vagyok, – mellékes. Mit akar / itt a jámbor, a jónak és a rossznak / prédikátora?”), felmenti önmagát („Itt csak annyit ér / minden, amennyi ereje van”), fohászkodik („Csak erőm legyen, legyen önuralmam / S meglesz a győzelem”), sőt – amit szintén csak nyelvi úton lehet – búcsút vesz, méghozzá önmagától („Most elbúcsúzom magamtól”).

Mint látható volt, Szabó Lőrinc ugyan inkább „lelki mechanizmusra”, tehát akár valamiféle belső párbeszédre gondol és amellet sem lehetne igazán meggyőzően érvelni, hogy a vezér a költeményben valamiféle szónoklatot adna elő, a szöveg derekán mégis kilép a monológ keretei közül: az idézett ítélet („Mondják”), valamint „a jónak és rossznak prédikátorára” vonatkozó kérdés azt sugallják, hogy a vezér morális és etikai ítéletekkel szemben helyezi el saját, az erőre („Itt csak annyit ér / minden, amennyi ereje van”) hivatkozó önismerését. A népével egybeolvadó vezér itt, ellenében az 1938-as változattal, nem pusztán megsokszorozza vagy klónozza magát az akaratát és erejét ily módon milliószorosra növelő tömegben, hanem egy különös cselekedetrel kapcsolódva lép vele, melynek kifejtéséből („elveszek / mindenkitől valamit, hiszen értük / jöttem ide és értelmem csak így van, / így vagyok én a nép és így, ami / áldozat esik, nem volt céltalan.”) egyrészt e viszony bizonyos mértékű reciprocitását érdemes kiemelni („elveszek mindenkitől valamit” – „így vagyok én a nép”), másrészt az értelem kétértelműségét („értelmem” *általuk/tőlük*, illetve *számukra/értük* – vagy a „cél” számára – van).⁵⁹ Ez utóbbi különösen azért jelentésszerű, mert a fonetikus szinten is kibontakozó láncolatot („eredmény” – „nem érek rá” – „értük” – „értelmem”)

⁵⁹ Érdemes megjegyezni, hogy a *Vang-An-Si* című, először a *Válasz* 1935-ös évfolyamában megjelent versben a kínai reformer (aki „dolgozott mindenkiért” és „kétszázmillió szíve volt”) elbukására kerül a hangsúly: Vang-An-Si tanácsára hallgatja meg a császár, hogy „miért sír a nép”, ám a kétszázmillió a reformok ellen fordul, meggyőzve a hatalmat arról, hogy „mégis a régi rend a jobb”. Szabó Lőrinc önkomentárjában „a modern szocialista kísérletek” sikere iránti kételyére, illetve a „Gömbös-féle kísérlet” (és az Új Szellemi Front?) bukására hivatkozik: SZABÓ, *Vers és valóság*, 88.

a vers rögtön ezután a cél sajátosan kettős meghatározásába vezeti át: „A cél: én vagyok, a cél: én magam / és valami, amit magam sem értek, / mert úgy használ föl engem is, miként / én a többi, de amíg ösztönöm / és a szerencse meg nem csal, e cél is / előre birtokom”). Az erőnek, a cselekvésnek mégis van valamiféle személyen túli forrása (vagy felhatalmazása), amiről a proleptikus megfogalmazás („előre birtokom”) első pillantásra azt sejteti, hogy ez maga az önreferens cél lehet, valamint fény derül egy további ambivalenciára is (a cél által – ismét az imént jelzett kettős jelentésben – önnön értelmét elnyerő diktátor nem érti azt, ami ezt a célt megtestesíti), amely majd az „igazság” allegorikus színezetű felléptetésében tér vissza.

Szemben mindazon „hasznok s ornámensek” katalógusával, amelyek a vezér szolgálatában állnak, egyedül az „igazság” pályázhat némi eséllyel ennek a meg nem értett instanciának a szerepére, hiszen őt nevezi egyetlen „méltó ellenfelem s fegyvertársam”-nak. Ez az ambivalencia aztán az igazság egyszerre legyőzhető és legyőzhetetlen természetének felismerésében mélyül el: „testtelen ideája / legyőzve is rámkényszeríti páncél / jelszavát és bírói köntösét.”⁶⁰ A kép, amely a felfedés és elrejtés előző mondatban kifejtett dialektikáját („eszközeim, mint a bűn és a terror, / amit különben néha eltakarni, / néha fölfedni célszerű.”) is továbbvezeti, voltaképpen egyfajta allegorizált perszifikáció, amelynek kézenfekvő megfejtése (az igazság – például „a jónak és a rossznak prédikátora” által hirdetett morális igazság – elutasítása vagy akár testtelenségének, nem-létének felismerése ítélezhető pozícióba, tehát mégis egyfajta igazság szolgálatába és szolgáltatására kényszeríti legyőzőjét – ezért szükség-szerűen egyszerre „ellenfél” és „fegyvertárs”) mondhatni retrospektív úton megvilágítja azt a megérthetetlen, mégis mintegy megelőlegezett instanciát, amelyet a „cél” kettős kijelölése körvonalazatlanul hagyott és amelynek viszonya a vezérhez („egyszerre használ föl engem is” – „előre birtokom”) éppúgy a rabság és a hatalom Szabó Lőrinc költeményében mindenütt megfigyelhető egymásbafonódását vagy azonosítását nyomatékosítja, mint az igazság allegóriája.

Az igazi esemény a *döntés*, amelyet – amint azt a vers itt és most-deixisekben mondhatni tobzódó szövege alaposan elő is készít – a vezér egyetlen, majd hogynem az időből kiszakadó, végzetes és következményeiben megjósolhatatlan pillanatként ír le, ezzel mintegy kiemelve magának a döntésnek a radikalitását. Ez a döntés (amelynek a konkrét formáját itt a „főváros” ellen megindított támadás, Szabó Lőrinc már idézett önértelmezése szerint a „forradalom” adja, kezdetét pedig egy monitoron eldördülő ágyú hivatott jelezni – innen tehát a Mussolini- és Horthy-asszociációk) megalapozhatatlan: nem következik valamiféle (politikai-jogi) normából, hiszen a diktátor új hatalmi viszonyokat („páncél jelszavát”) és jogrendet („bírói köntösét”) állít fel erőszakosan,⁶¹ amelyek nem vitathatók vagy ítélhetőek meg, hiszen nincs alternatíva-

⁶⁰ A kép tanulságosan eltérő összefüggésben jelenik meg *A Párt válaszol* című 1931-es versben: itt az igazságot burkolja „láthatatlan páncél” („Ember, hogy ne légy csupaszon, / erőidre és terveidre / láthatatlan páncél terítve / valaha még védelmet adtak / neked is a legfőbb hatalmak, / a hiúság és a haszon. / Most itt dideregsz csupaszon. / A hiúság, amiért megölted, / magával vitte az erődöt, / s mert haszna nincs semmi igaznak, / ami maradt lelkedben, az csak / az érdektelen szájalom.”)

⁶¹ Megjegyzendő, hogy Szabó Lőrinc az 1930-as években többször is a diktatúra – ha lehet így fogalmazni – józanul tartózkodó, a demokráciából mindazonáltal kiábrándult hívének vallja magát. Egy

juk: részben egyenesen irányíthatatlan történésekre mutatnak vissza (legalábbis ezt sejtetik az „öszönre” és „szerencsére” tett hivatkozások, illetve a verszárlat bevezetésének fohászokodó modalitása),⁶² erőszakos eredetük egyben legitimitásuk egyetlen lehetséges forrása („Amit / megindítottam, most az az egyetlen / lehetőség, egyetlen helyes út”). A vers (talán ellentétben a beszélőjével) mindazonáltal mintha tudna arról, hogy a diktátor döntése mégis rászorul valamiféle autorizációra, másképpen fogalmazva nem jön ki minden felhatalmazás nélkül: az „igazság” kétértelmű allegóriája éppen azon a ponton vonja kétségbe a döntés abszolút megalapozatlanságának képletét, ahol a diktátor az utolsó akadállyal (egyetlen „méltó” ellenfelével és fegyvertársával) kellene hogy leszámoljon.

Ez a – ha lehet így fogalmazni – kritikai perspektíva, amelyet tehát a diktátor (s egyben a vers) szövege irányít a diktátor nyelvi cselekvésére, még egy ponton világosan kirajzolódik, nevezetesen az én (ön)megjelenítésében. A vers többször kiemeli, mondhatni súlykolja, hogy a diktátor – akárcsak a Kroll Operában megcsodált Hitler – mintegy testében azonosul népével, majd hadseregével,⁶³ végül az egész új renddel. („[É]n megszűnök s testem épületében / megmozdul egy világ gépezete.”: nem érdektelen, hogy itt – kiasztikus ellentétben a pusztá életét fenyegető „buta revolverrel” – az emberi test tárgyiasul, sőt gépiesül, amely képlet egyébként sűrűn fellelhető az újságíró Szabó Lőrinc több, a háborúra készülő Németországról írott riportjában.⁶⁴ Az 1938-as megoldás – „én megszűnök és szívem árama / megindítja az új rend gépeit” – még nyilvánvalóbbá teszi, hogy a harcot irányító szív motor). A zárlatban bejelentett támadás képeiben („S meglesz a győzelem: jelen vagyok / az ország kétszáz városában, én / indulok meg félmillió szuronyban / a főváros felé, egy óra múlva / monitoromon eldördül az ágyú: / én megszűnök s testem épületében / megmozdul egy világ gépezete”) nemcsak a monológ nyitánya („Csak két kezem van s ezer kellene” stb.) nyeri el konkrétabb értelmét, hanem a diktátor sajátos önfeláldozása, döntő cselekedetében való feloldódása is, amely itt ismét uralom és rabság reciprocitásának Szabó Lőrincnél jól ismert képzetét idézi fel. Az igazi elhatározás, az igazi döntés

körkérdésre adott válaszában 1935-ben felvázolja ugyan „egy eszményi diktatúra, tudósok, szerzetesek és katonák felvilágosodott és zseniális diktatúrájának” vízióját, ám hozzáteszi: „Minthogy azonban egy ilyen modern platói diktatúrára nincs remény, meg kell maradnunk amellett, hogy a kollektív megújodási akarat életre hívására és a gyakorlati kezdőmunkálatok megindítására aligha van jobb eszköz, mint az általános, titkos választójog [Megemlítendő, hogy ez, a szó szoros értelmében, Magyarországon ekkor nem létezik – K.-Sz. Z.]. Sajnos, ez is csak eszköz, és nem is olyan használható, mint hiszik!” Szabó Lőrinc, *Válaszok a Népszava körkérdéseire* = Uő., *Emlékezések és publicisztikai írások*, 377. Lásd erről még Uő., *A költő átéli a kort, és bekapcsolódik a valóságba* = Uő., *Vallomások*, 133.

⁶² Ezeket az 1938-as változat egybevonja („[...] Legnagyobb alázat, / te, legnagyobb hit, segíts meg! Segíts / te is, szerencse! [...]”), aminek az az oka, hogy a megérthetetlen, magasabb instancia („valami, amit magam sem értek”) itt egészen más összefüggésbe kerül, kulcsfontosságú változtatásokat eszközölve a versben – ezekről később.

⁶³ Vö. például egy 1938-as német katonai parádéről nyújtott beszámolójával: „Lehetetlen volt nem érezni, hogy amint jöttek, özönlöttek a csapatok, az egész lassan és fokozatosan úgy rakódott fel, mint az eleven izomzat erre a fogalomra: ország vagy államfő.” Szabó Lőrinc, *A német hadsereg nagy parádéja Horthy Miklós kormányzó előtt* = Uő., *Emlékezések és publicisztikai írások*, 434.

⁶⁴ Vö. például Szabó, *Az ünneplő Berlin*, 436.

tehát talán nem is annyira a támadás megindítása, hanem – kicsit korábban a szövegben – a vezér lemondása önmagáról („Most elbúcsúzom magamtól”). Ez a döntés azonban szintén nem jön ki felhatalmazás vagy valamely nagyobb – megérthetetlen – erő közreműködése nélkül, amit az utolsó mondat nyitányának fohászokodása („Csak erőm legyen, legyen önuralmam”) árul el – és leplez le. Miközben ugyanis a diktátor a korábban már az egyetlen értékmérőnek kinevezett erőben és az ön-uralomban azonosítja a győzelem zálogait, magát a győzelmes eseményt, ahogyan már az ahhoz vezető elhatározást is végig az én feláldozásának, feloldódásának, „megszűnésének”, valamint más, öt meghaladó instanciák (az a „valami, amit magam sem értek, / mert úgy használ föl engem is, miként / én a többit”; aztán a „szerencse”, majd az „igazság”, végül a testéből kialakuló új világ „gépezete”) uralma alá rendelődésének képzetében beszéli el. Még ha az ellentmondás bizonyos összefüggésekben könnyedén fel is oldható (például egy öngyilkos terrorista láthatja szükségét ilyen összefüggésben az „önuralomnak”), a vezér szónoklatában mégis egy olyan törést jelezhet, amely arra vezethető vissza, hogy a szöveg aláássa azt a performatív konstellációt, amelyet hordoz. Tágabb összefüggésben akár úgy is lehetne – talán némiképp elnagyoltan vagy pontatlanul – fogalmazni, hogy éppen itt sejthető az a hasadás, amely a versben felléptetett beszélő nyelvi cselekvése és a vers által véghezvitt cselekvés között előáll: ez utóbbi persze inkább nem-cselekvés, az én által véghezvitt beszédaktus megszakítása vagy megakasztása, Werner Hamacher terminusát szabadon kölcsönvéve⁶⁵ inkább afformatív, mint performatív esemény – az, amit *nem* a beszélő (a beszélő *nem*) hajt végre.

A Vezér 1938-as változatában (amely persze egyben egy szöveggel, hiszen az eredeti variánssal végrehajtott cselekvés is), úgy tűnik, sokkal kisebb a(z) elméletileg kiiktathatatlan) távolság a beszélő és a vers között. Ami első pillantásra feltűnik, az az, hogy az 1938-as szöveg jelölten viszonyul elődjéhez, vagyis nem tünteti el azt, nem egyszerűen annak helyébe lép – annak ellenére, hogy az 1928-as dátum feltüntetése (mint az korábban szóba került, a költő nagy súlyt helyezett erre az újraközlések körüli perpatvarban) nyilván ezt hivatott sugallni. Alátámasztásként kínálkozhatnak például azok a helyek, ahol az átirat múlt időbe helyezi (s ezzel mintegy önnön előzményeként láttatja) az 1928-as vezér mondatait („Csak két kezem van, s ezer kellene,” – „Csak két kezem van, s ezer kellene, / százszor ezer, *mondtam* keserűen”; „Két kezem van és csak egy életem, – / lesz millió” – „Csak két kezem *volt*, csak egy életem... / S lett millió! – *mondom ma.*”; „ami / áldozat esik, nem volt céltalan” – „ami áldozat / esik, *ma már* nem esik céltalan”; „Most elbúcsúzom magamtól.” – „Elbúcsúztam magamtól”). Ezekben a változtatásokban az egész korábbi versre vonatkozatható, részben explicit performatív színezetű módosítások nyilvánulnak meg: akár bevált jóslatokról, akár valamifajta bizonyosságról, az 1928-as „célkitűzések” sikeres véghezviteléről is lehetne beszélni, sőt – 1938-ban – egyenesen a történeti aktualizáció egyfajta újrakalibrálásáról („lett millió” – szűkkeblű és parciális olvasat volna ugyan, de elvileg nem teljesen kizárt ezt a kijelentést ekkor a német nép sikeres felfegyverkezésére vonatkoztatni, mintegy utólag a költő számára tíz éve még lényegében

⁶⁵ Werner HAMACHER, *Afformatív, sztrájk*, ford. Szabó Csaba, Vulgo 2005/3., 3–24.

ismeretlen Hitlerben⁶⁶ azonosítva az 1928-ban a nagy elhatározását megfogalmazó „vezért”). Fontosabb ennél azonban, hogy – miként azt az első két példa mutatja – az 1938-as vers vezére idézi az 1928-asat, s minthogy ezzel egyben nemcsak a korábbi vers hőjét, hanem nyilvánvalóan magát a korábbi verset is idézi, a „mondtam” és „mondom ma” közbeszúrásokról akár az is megállapítható, hogy ezekben a persona helyett valamiképpen a költő (a vers maga) szólal meg és cselekszik, mintegy megtörve a drámai monológ műfaji keretei keltette illúziót és kijelölve annak irányát, hogy miként használja fel az előszöveget, másképpen fogalmazva: mit tesz a korábbi változattal.

Ezek a módosítások tehát egyfajta keretet képezhetnek a szöveg konkrét helyein elvégzett változtatások megítélése számára. Nincs itt mód és szükség ezek tüzetes számbavételére, ám az itt nyomon követett szempontból igazán releváns helyeket nem lehet említetlenül hagyni. Szembeöltő például a vezér és népe között sajátos cserekereskedelem leegyszerűsítő átalakítása: az 1938-as változat vezére már nem vesz el semmit a többiektől, úgy tűnik, már készen áll, legalábbis erre enged következtetni az a tény, hogy az átiratban a vezér már csak „szétosztogatás” útján szaporítja-klónozza önmagát, illetve népét vagy hadseregét („S lett millió – mondom ma. – Én vagyok / a nép, az ország: minden porcikám / és minden percem és gondolatom / szétosztogatam s egy-egy katona, / egy-egy élet lett mind: akaratom / vérben és húsban iker máisai”). Másként fogalmazva: az átiratban egy szó sem esik a vezér létrejöttéről vagy „születéséről”.

A „cél” kettős meghatározása az átiratban jóval konkrétabb formát nyer. Az a „valami, amit magam sem értek”, most két egyszerű hasonlat által válik szemléletessé: „A cél: én vagyok, a cél: én magam, / s még valami, amit magam sem értek / s ami mégis él, ahogy a vetésben / az aratás, ahogy bennem a nép: / e titkos cél úgy használ engem is, / ahogy másokat én, vagy ahogy a / boly a hangyát, a kas a méheket.” A szöveg itt az eredmény, a termék hasonlataiban ábrázolja a vezér cselekvése és annak célja közötti kapcsolatot, ám talán ennél fontosabb, hogy – szemben a korábbi változattal – az az instancia, amely mintegy felhatalmazást nyújt a diktátor cselekedeteire, itt vele egynemű, pusztán számszerű sokaságában, tömegében tér el tőle (boly/hangya, kas/méh). Az „igazság” itt már csupán „fegyvertárs”, nem „méltó ellenfél” („A nagyobb jog, a még nagyobb igazság, / a természet ereje söpri el / az ellenséges torlaszokat [...]”), ahogyan a vele folytatott kettős kimenetelű harc helyére most pusztán – a *Semmiért Egészen* elhíresült frázisát kölcsönvéve – az önzések párbaja lép („szörnyetegnek lát az idegen önzés”). Az eredeti változat helyére állított hasonlatok a legszembeötlőbb módon azonban arról tanúskodnak, hogy a diktátor cselekvését kétértelműen legitimáló „igazság” itt nagyon is érthető, hiszen nem más, mint „nagyobb igazság”,⁶⁷ és e nagysága nem más, mint a tömegé, a számszerű vagy erőfölényé (aligha véletlen, hogy mindkét változat tobzódik a számnevekben). A „természet ereje”: egyszerű erőfölény. A vezér most már nem a jó és a rossz jámbor prédikátorával

(a morális törvény vagy igazság képviselőjével) vitatkozik, hanem „vak” (irány és tartalom nélküli?) „ideológiák” küzdelméről beszél („szörnyetegnek lát az idegen önzés: / zümmög a vak ideológia!”), bár megjegyzendő, hogy ez az 1938-as szöveg azon ritka pontjainak egyike, ahol az mintegy szembefordul önnön érvelésével: a „zümmögő” ideológia metonimikusan azokra a fentebb már idézett hasonlatokra települ rá (boly, kas), amelyek a diktátor önigazolását voltak hivatottak szemléltetni (egy másik ilyen pont a támadás bejelentése lehet – „S most jön a próba. A harc!” –, ahol a döntést mintegy utólag igazolni vagy megítélni hivatott cselekvést egy teátrális konnotációkat hordozó kifejezés nevezi meg).

Nem került még szóba az egyik legfeltűnőbb módosítás, amelyre az 1938-as szöveg egyik lexikai súlypontja hívja fel a figyelmet, az nevezetesen, hogy a vers zárlatát Szabó Lőrinc vallási utalások sokaságával látja el. Miközben a jónak és a rossznak prédikátorát a vezér most nem szólítja meg, harca vagy forradalma immár a „zürzavarból a megváltás felé” vezet, már nem megindítója „az egyetlen helyes útnak”, hanem krisztusi allúzióval élve azonosítja magát azzal („A végzet vagyok, az egyetlen út”). A vezér végső lépés előtti fohászkodása szintén nyíltabban vallásos konnotációkat nyer (1928: „Csak erőm legyen, legyen önuralmam”; 1938: „Legnagyobb alázat, / te, legnagyobb hit, segíts meg!”), a terror „eszközét” pedig egyenesen Jehovától kölcsönzi vagy származtatja („úgy eszközöm, ha kell, a terror is, / amelyet oly jól ismer Jehova”). A bosszúálló és/vagy messianisztikus-forradalmi isteni erőszak kliséje révén egyrészt mintegy felkínálja a szöveget egy a korban különösen fenyegető politikai aktualizáció vagy referencializáció számára (fontos viszont, hogy ezt a referenciális keretet a vers maga nem veszi át), másrészt, úgy tűnik, egyedül ez, az erőszakos megváltás képzelet tudja feloldani azokat az ellentmondásokat, amelyeket a vers korábbi változatában nem irtott ki a vezér diskurzusából. Mi történt tehát 1928 és 1938 között? A *Vezér* című verssel az történt, hogy Szabó Lőrinc kísérletet tett az értelmezésére, noha ez a kísérlet (a bizonyos értelemben érettebb verskompozíció ellenére) inkább arról tanúskodik, hogy a versben fellelt vezérfigurát (szónoki hatékonyságát és ezen keresztül – talán – a drámai monológ műfaji kereteit) erősítette meg. Eszközöket talált arra, hogy a vezér önmegjelenítésének, (ön)legitimációjának és „igazságának” ambivalenciáit feloldja. Ezek az eszközök (a szám- vagy tömegszerű nagyság azonosítása a „nagyobb igazsággal”, illetve az „új rendhez” vezető döntés beágyazása egy triviális messianizmus kontextusába) arról tanúskodnak, hogy Szabó Lőrinc nem értette vagy nem akarta érteni saját versét. Amennyiben (noha ez továbbra sem vehető biztosra) a *Vezér* átirásával mint egy lírai szöveggel végrehajtott cselekvéssel kapcsolatban felvethető a politikai felelősség kérdése, akkor a válasznak elsősorban ezzel a nem-értéssel vagy a megértésnek való ellenszegüléssel kell számot vetnie.

⁶⁶ „Hitlernek akkor még a neve is majdnem hogy üres héj volt számomra”. SZABÓ, *Vers és valóság*, 108.

⁶⁷ A „nagyobb jog” elvének szerepéről a történeti „igazságszolgáltatás” különböző – elsősorban hegelianus – koncepcióiban lásd Reinhart KOSSELLECK, *Geschichte, Recht und Gerechtigkeit* = Uő., *Zeitschichten. Studien zur Historik*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2000, 346–347.

CZIFRA MARIANN

Ortológus és Neológus

Egy aszimmetrikus ellenfogalom lebontása*

Kevés szónak állapítható meg a keletkezési ideje és alkotója is, de az *ortológus* kifejezés valószínűleg ilyen. Születése a 19. század elejére tehető, jelenlegi ismereteink szerint a *Mondolat* megjelenése után használatos először: Kazinczy Ferenc írja le 1815-ben.¹ A kifejezés a neológia ellenpárjának leírására született, a vallási értelemben vett *ortodox* megnevezés analógiájára. Ez utóbbi kifejezés negatív jelentéstartalmat hordoz, és gyakran áll egymás mellett Kazinczy szóhasználatában a „nyakas kálvinista” szin-tagmával és egyéb degradáló, főképpen református vallásúakra vonatkozó leírásokkal. Az *ortológus* szó akkor érvényes jelentésmezéjébe az *ortográfia* (‘helyesírás’) szó jelentése is belevegyül. A két fogalom (*ortodoxia* és *ortográfia*) felől tekintve ortológus az, aki a saját nyelvhez és nyelvhasználathoz való viszonyát tartja mindenekelőtt érvényesnek, és ezt az álláspontját felsőbbnek hitt pozíciójából megkérdőjelezhetetlennek látja. A fogalom jelentésmezéjébe az akkor divatos bölcseleti iskolák terminológiája is beszüremkedett. Kazinczy filozófiai érdeklődését jellemzi – és egyben tájékozottságának mintázatáról is árulkodik –, hogy szövegeiben az ortológia értelmében használt „nyelvi empirizmussal” szemben a kantianizmus értelmében használt „nyelvi kriticismus” kifejezés helyezkedik el.² Innen tekintve az ‘ortológus’ jelentése a maradiság színezetével árnyalódik, egy korszerűtlen, meghaladott iskolához ragaszkodók társaságát jelöli ki.

Akárhonnan is tekintjük, a két fogalom – ortológia és neológia – meghatározása nem összhangon alapul. Az ortológus csoport megnevezése kívülről kerül meghatározásra, mégpedig olyan módon, hogy lekicsinylő árnyalat is rávetül a jelentésére. Ez az árny a neológia önelnevezéséből értelmezhető és a másik fél elismerésének kizárásán alapul. Az ehhez hasonló hozzárendeléseket nevezi Reinhart Koselleck „aszimmetrikusnak”.³ Az ilyen „egyenlőtlenül ellentétes ellenfogalmakat az jellemzi, – írja

* A tanulmány az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében készült és az OTKA (K 81585) támogatásával jött létre.

¹ Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1815. február 4. = KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, közléstesi Dr. VÁCZY János, I–XXI., MTA, Budapest, 1890–1911, XII., 368. (A továbbiakban KazLev.) A *Mondolat* modern kiadása: *Mondolat – két hasonmással* (Dicsfalom, 1813), kiad. BALASSA József, Franklin-Társulat, Budapest, 1898, 41.

² Elég legyen csak egy példát hozni: „Az Úr a nyelvet az empiria dolgának tekinti (nem egészen), – de mi a criticismusnak (főképen én is)”. Kazinczy Ferenc Beregszászi Pálnak, Széphalom, 1815. szeptember 18. = KazLev, XIII., 164.

³ Reinhart KOSELLECK, *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*, ford. SZABÓ Márton, Józsefvég, Budapest, 1997, 6.

Koselleck – hogy saját pozíciójukat szívesen határozzák meg olyan kritériumok szerint, hogy az abból adódó ellenpozíció csak tagadható legyen.”⁴ Pontosan ez történik az ortológiával is Kazinczynál: az újítókkal szemben határozódik meg a vélt tábor, és így az a benyomás keletkezik, hogy ők ellenzik a különben magától értetődően helyeslendő nyelvi újításokat. Csetri Lajos monográfiája óta azonban egyöntetűen elfogadott, hogy az ortológusok táborát nem lehetséges az újítás vs. nem újítás dichotómiája szerint meghatározni.⁵ Az ortológusok is újítottak, a neológiától való elvi különbözősüket szélesebb nyelvfizológiai, grammatikai és stilisztikai eszköztár használatával lehet csak vázolni, de annyi bizonyos, hogy nem az különbözteti meg őket a neológiától, hogy az újítástól elhatárolódtak volna. A „múltbeli szóhasználat megkérdőjelezése”⁶ – amelyet Koselleck sürget – tehát megtörtént, Csetri Lajos eredményeit szakmai konszenzus helyesli. Jelen tanulmány célja az, hogy a nyelvújításnak nevezett korszak lezárásának tekintett szöveg – Kazinczy *Orthologus és neologus; nálunk és más nemzeteknél* című írása – elemzésén keresztül részben a neológus, de különösen az ortológus tábornak Csetrinél alaposabb definícióját adja meg. A korrekció tétje nagyobb a szimpla fogalmi tisztázásnál: a csoportok újbóli meghatározásával Kazinczy Ferenc tanulmányának kanonikus pozíciójában való újragondolását javasoljuk.

Az *Orthologus* és *Neologus* recepciója

Az *Orthologus és Neologus* című tanulmányt igazán alaposan alig vizsgálták: a kevés kivétel közé tartozik Csetri Lajos interpretációja⁷ és Bíró Ferenc mélyreható elemzése.⁸ Ezeket a vizsgálatokat is beleértve megfigyelhető, hogy a szakirodalom egyöntetűen egy történeti narratíva határpontjaként, egyben a nyelvújítás korszakát lezáró végpontként jeleníti meg a tanulmányt. Ennek megfelelően, mivel a szövegek elsősorban a nagy narratíva bemutatására törekcszenek, az elemzések nem igazán elmélyültek, inkább érintőlegesen, kívülről tesznek néhány megállapítást a nyelvújítás diadalának ismertetése során, és alig bocsátkoznak részletekbe. A csata kognitív metaforájának eszköztárát mozgósítva érvel a szakirodalom éppen úgy,⁹ ahogyan a Kazinczy-szöve-

⁴ Uo., 12.

⁵ CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Akadémiai, Budapest, 1990.

⁶ „Különösen az ellentétpárokból használt fogalmak alkalmasak arra, hogy a különböző csoportok között fennálló tényleges viszonyok és különbségek sokrétűségét átalakítsák, mégpedig úgy, hogy részint erőszakot követnek el az érintettekkel, akik – ezzel arányban – éppen ezáltal tesznek szert politikai akcióképességre. Egy ilyen jellegű dinamika felismerése érdekében szükség van magának a múltbeli szóhasználatnak a megkérdőjelezésére.” KOSELLECK, I. m., 11.

⁷ CSETRI, I. m., 86–98.

⁸ BÍRÓ Ferenc, *A legnagyobb pennaháború. Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*, Argumentum, Budapest, 2010, 637–648.

⁹ Csak néhány példa felsorolására van lehetőség: „A Kazinczy és a Dunán túli írók között helyreállt béke megpecsétlése a harc elméleti befejezésének. A pártok vezetői lerakják fegyvereiket s az irodalmi élet pezsgő vérkeringésétől várják az irodalmi nyelv egysége fejlődését.” VÁCZY János, *A nyelvújítás győzelme. Kivonat Váczy János lt. 1908 november 30-iki székfoglalójából*, Akadémiai Értesítő 1909/I., 5–8., itt: 7.; „A küzdelem ezek után is folytatódott röpiratokban, könyvek elő- és utószavaiban és jegyzeteiben, továbbá magánlevelekben, majd 1817-től a Tudományos Gyűjtemény című folyóirat lapjain. A vitát, mely

gek és a korabeli szimpatizánsok és elvbarátok. Az írások két szempontot emelnek ki, egyrészt hogy Kazinczy tanulmánya a legalább (de inkább több mint) egy évtizede tartó vitairódalom zárószövege,¹⁰ valamint hogy a cikk elsöprő hatású győzelmet aratott a nyelvújítás terén. Miután a tanulmány státusát egybehangzóan kijelentik, az irodalmi nyelv, sőt az irodalmi élet előretöréséről írnak,¹¹ amely ezáltal mintegy okozatává válik Kazinczy cikkének. A kultikus nyelv tónusain csendül fel a történet végkifejlete a Kazinczy-levelezés sajtó alá rendezőjének akadémiai székfoglaló beszédében:

Az izgató vezér látnoki lélekkel tekint a jövőbe s az ifjabb írókat a felvirágzó irodalom képviselőiként üdvözli; és maga pedig belenyugszik azon gondolatba, hogy ő és pályatársai mihamar csak a múltéi lesznek. Nem is szorul most már fegyvertársakra, hogy eszméit győzelemre segítsék, mert az ő irányában megindult irodalmi fejlődésnek természetes rendje biztosítja azt. Felesleges többé minden szó, minden érv. A új írók művei a legékesebben szóló bizonyítékok, hogy az újítás szelleme mikép indította haladásnak a nemzetet. „Nekem – írja Döbrentének már 1822 decz. 23-án, midőn ez nyíltan megmondja mesterének, hogy csak azokat magasztalja, a kik »a neologia felén állanak« – semmi szükségem a győzedelemnek ezen újabb jelére: Hebe és Aurora végtől-végig azt kiáltják, s a kérdés örökre le van döntve.”

Íme tehát a nyelvújító harcot, mely a tízes évek vége felé éri el tetőpontját: a húszas évek elején nyomon követi a győzelem, s a megalakult Akadémiának már csak a befejezett tényekkel kellett számolni.¹²

Mintha a politikai- és hírlapirodalomtól kezdve a modern regény- és a szótárírói irodalomig és később a nyelvészet területén jelentkező új neológiai és új ortológiai mozgalomig – s ezzel már igazán az 1850-es, sőt az 1860-as éveknél járunk –, mindennek Kazinczy és tanulmánya állnának a háttérben.¹³ A tanulmány pozitív fogadtatása

mint ismeretes, a neológusok győzelmével végződött, elvi síkon Kazinczynak Orthologus és Neologus; nálunk és más nemzeteknél című tanulmánya zárta le 1819-ben.” ZSILINSZKY Éva, *A magyar nyelvújítás = Természetes nyelvek – mesterséges nyelvek*, szerk. GECSŐ Tamás, Tinta, Budapest, 2003, 96.; „A tanulmány hatása mind a két táborban szinte egyhangúan a legkedvezőbb volt. Hívei dicsőítik, az egyeztetők örvendenek, az ellenfelek megnyugszanak, hisz minden ellentét ki van egyenlítve; a harcban senki sem lett vesztesé, mindenki nyert, gyarapodott, legtöbbet a magyar nyelv ügye.” TOLNAI Vilmos, *A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története*, MTA, Budapest, 1929, 137.; „A harc sokszor volt szenvedélyes és igazságtalan, s az nemcsak a pártharcok természetéből folyt.” HORVÁTH János, *A nyelvi törekvések irodalmi kitisztulása. Kazinczy Ferenc = Uő., Tanulmányok*, Akadémiai, Budapest, 1956, 119–136.

¹⁰ „Kazinczy értekezésének megnyugtató hatása lett, vele a harc tulajdonképpen befejeztetett.” Uo., 129.

¹¹ „A Kazinczy és a Dunán túli írók között helyreállt béke megpecsétlése a harcz elméleti befejezésének. A pártok vezérei lerakják fegyvereiket s az irodalmi élet pezsgő vérkeringésétől várják az irodalmi nyelv egysége fejlődését.” VÁCZY, I. m., 7.

¹² Uo., 8.

¹³ Másból ugyanő: „Kazinczy joggal kereshette a békét, mert harcának eredményei meggyőzték győzelméről. Már a Tud. Gyűjtemény kötetei, még ellenfeleinek dolgozataiban is, az ő irányában haladnak. Külsőleg az újuló nyelv, belsőleg a sokoldalú érdeklődés és kivált a vizsgálódás szabadsága és ösztöne az ő eszméit hirdetik. A teljes győzelmet azonban a két zsebkönyv: Igaz Sámuel Hebe-je (megjel. 1825,

ebben az elbeszélésben egy jelképes szövetséggel folytatódik, Kazinczy és Kisfaludy Sándor békülésével.¹⁴ Ennek az eseménynek a kontextusba emelése az 1908 után keletkezett tanulmányok esetében¹⁵ kimondatlanul is egy nagyon erős következtetést implikál. Tudniillik azt, hogy az *Orthologus* és *Neologus* című tanulmány szerzője, vagyis a tanulmányt egy cikk által inspiráló Füredi Vida is belátta érvei hiányosságait, illetve számára is elfogadhatóak voltak Kazinczy összeegyeztető sorai, és ezzel a szöveg sikere teljesnek tekinthető. Egy küzdelmes csaták sorában megívott harc diadalmas végpontjaként jelenik meg az *Orthologus* és *Neologus*.

A szakirodalom diakronikus szemléletének köszönhetően a történet láncszemeiként megjelenő események egymás okozataivá és következményeivé válnak, még ha ehhez néha az időrenden is változtatni kell. Így társulhat az *Orthologus* és *Neologus* sikerének ismertetéséhez Kazinczy keszthelyi megjutalmaztatása Horváth Jánosnál: „Kazinczy értekezésének megnyugtató hatása lett, vele a harc tulajdonképpen befejeztetett. Dunántúl részéről is hozzájárultak az ellentétek enyhítéséhez: az 1818-i helikoni ünnepen már neki is ültettek fát, mire ő a következő év elején megírta költői levelét Festetics Györgyhöz”.¹⁶ A szigorú időrendet követő Horváth mindezt az *Orthologus* és *Neologus* ismertetése után közli, holott az eset korábban történt. Ha nem valósulna meg a helycsere, az rontaná a történet dramaturgiáját. A visszatekintő elbeszélői szempontnak köszönhetően egy másik időrendi torzítás is tapasztalható – és nem csupán egy irodalomtörténész szövegében. Teleki József pályamunkája¹⁷ szintén az *Orthologus* és *Neologus*hoz kapcsolva épül be az érvelésbe, pedig azt a szerző az *Orthologus* és *Neologus* kiadásánál korábban írta és később publikálta. Itt sokan azt sem felejtik el megemlíteni, hogy nem kisebb író hivatkozott Kazinczyra könyvében,

május) és Kisfaludy Károly Auróra-ja (augusztus) jelentette.” TOLNAI, I. m., 147.; Horváth János szerint: „A nyelvi törekvések... hát a húszas évekre biztosítva volt. Hátra volt beteljesedése irodalmi gyakorlatban és életben. [...] Az elkövetkezendő valóságot elméleti fejtegetésben igen bölcsen előlegezte Teleki József (László fia, az Akadémia leendő első elnöke) a Marcibányi-bizottság pályakérdésére írt feleletében (*A magyar nyelvnek tökéletesítése* 1821); [...] A húszas évek zsebkönyveinek (Hébe, Auróra), immár nem fordító, hanem eredeti költői, majd a modern regényirodalom (Jósika); a politikai- és hírlapirodalomban Széchenyi – (az ő szavai: ön, ildom, Budapest) –, a tudományban a mindenestől neológ Akadémia, annak is kivált szak- és műszótára (1835, 1838), s a harmincas–negyvenes években felburjánzó szótárírodalom: nemcsak megrögzítik, hanem tovább is fejlesztik az eddigi eredményeket.” HORVÁTH, *A nyelvi törekvések...*, 130–131.

¹⁴ „Mikor a haladó idővel kiderül, hogy nincs is már szépíró, aki ne lenne neológus, íróknak: költőknek nem lett nehéz a lényegre nézve egymást megérteniök. [...] Mihelyt ezt Kazinczy kellőképp megmagyarázta: megtörténhetett a két „egyéniség”: ő és Kisfaludy Sándor, kibékülése.” Uo., 130. Tolnainál: Kisfaludy „elfogadja a békejobbort”. TOLNAI, I. m.; 146–147.; HORVÁTH János, *Kisfaludy Sándor*, Kókai Lajos kiadása, Budapest, 1936, 32.

¹⁵ Ebben az évben leplezi le az *Orthologus* és *Neologus*... című szöveg vitaindítójaként ismert, Füredi Vida álnevű szerző által írott tanulmány íróját Viszota Gyula. Kisfaludy Sándorban azonosítja a szerzőt. Lásd VISZOTA Gyula, *Kisfaludy Sándor a recenziókról*, Akadémiai Értesítő 1907, 81–100.

¹⁶ HORVÁTH, *A nyelvi törekvések...*, 129.

¹⁷ „A gyakorlati részletkérdések tisztázását Teleki József gróf (utóbb a Magyar Tudós Társaság első elnöke) végezte el A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szóállásmodok által című tanulmányában (1821), amelyben tudós felkészültséggel, az akkori hazai és nemzetközi szakirodalom ismeretében rendszerezte a nyelvújítás kérdéseit, vizsgálta lehetőségeit és határait, és határozottan állást foglalt a neológia mellett.” ZSILINSZKY, I. m., 96.; Idézet nélkül: TOLNAI, I. m., 137.; VÁCZY, I. m., 6–7.

mint maga a Magyar Tudós Társaság első elnöke.¹⁸ Mintha ez a jóval később megszerzett pozíció is növelné Kazinczy szövegének értékét.

A szakirodalom egyöntetűen ítéli meg az *Orthologus* és *Neologus* szerkezetét is: a tanulmányt logikus felépítésűnek¹⁹ és meggyőzően érvelőnek tartja,²⁰ de ebben nem csak struktúrája, hanem az érvelő személy problémához való hozzáállása és elbeszélői attitűdje egyaránt közrejátszik. Gyakran emelik ki nyugodt hangnemet, és a higgadt, nem túlzó érvek alkalmazását²¹ (Mezei Márta diplomatikusnak nevezi, Csetri Lajos többször is használja a szimpatikus, rokonszenves kifejezést a szöveggel kapcsolatban).²²

Sokan idézik azonban a szöveget anélkül, hogy interpretálnák a kiemelt szakaszt. Van, aki a tanulmány gondolatmenetét egymást követő idézetek soraként adja vissza, és ahol a neológusok és ortológusok leírását közvetíti, szinte dialógusformába állítja a citátumokat.²³ A tartalmi ismertetésen túl ezek az elemzések nem merészkednek tovább. A kiragadott sorok valamilyen magától értetődő, magyarázatra nem szoruló értelmet hordoznak. Ha csupán néhány mondatnyi tér áll rendelkezésre az *Orthologus* és *Neologus* jellemzésére, akkor leggyakrabban a tüzes neológusról és tüzes ortológusról szóló szövegrészt emelik ki – vagyis azt a néhány mondatot, amely az első megjelenés fórumán, a Tudományos Gyűjteményben kapitálissal van szedve.

Csak néhányan említik a szöveg ellentmondásosságát.²⁴ A hatvanas évek reprezentatív irodalomtörténete a nyilvánvaló ideologikus alaphangnak köszönhetően „dialektikusnak” nevezi a megfogalmazást a „jól és szépen...” kezdetű szakaszra utalva.²⁵ Horváth János Kazinczy jelleméből eredezteti a – szóhasználatával élve – „paradox” megfogalmazást.²⁶ Senki nem jegyzi meg, hogy a cikk esetleg hiányos lehet,

¹⁸ TOLNAI, I. m., 138.; HORVÁTH, A *nyelvi törekvések...*, 131.

¹⁹ „Kazinczy ebben az értekezésben fejti ki legrészletesebben és legvilágosabban nyelvújítási elveit s ezzel akarta a harcot végleg eldönteni.” *Kazinczy és a nyelvújítás. Szemelvények prózai műveiből*, kiad. BALASSA József, Pozsony–Budapest, 1904, 6.

²⁰ „Sohasem emelkedett Kazinczy olyan magasra, mint ebben a tanulmányban. Az eszmék kristálytisztasága, a fogalmazás szabatosága, az előadás remek szépsége páratlanná teszi fejtegetéseit, nemcsak a maga munkáinak sorában, hanem egész irodalmunk hasonló művei közt is.” TOLNAI, I. m., 137.

²¹ „Kazinczy itt másképpen beszél mint előbb. Hangja nyugodt, érvei általánosságban elfogadhatók, véleménye nem túlzott.” VISZOTA, I. m., 88.; „Kazinczy [...] a Füredi Vida-féle támadásokra felelni készült, de többé nem támadólag, hanem békítőleg.” TOLNAI, I. m., 132.

²² MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy levelezésben*, Argumentum, Budapest, 1994, 147.; CSETRI, I. m., 92–95.

²³ TOLNAI, I. m., 134–137.

²⁴ „Néhol azonban látszólag frappáns érvelése már a szofizma határát súrolja”. CSETRI, I. m., 92.

²⁵ „A neológia elveit mély dialektikával fogalmazza meg”. *A magyar irodalom története*, III., 1772-től 1849-ig, szerk. PÁNDI Pál, Akadémiai, Budapest, 1965, 279.

²⁶ „Ami aztán az egész tanulmány végeredményét illeti, az ő „synkretizmusá”-ban mindenesetre van valami paradox, de ily összeegyeztetéseknek az alig elkerülhető jellemük, másfelől Kazinczy egész idealizmusában mindig volt valami paradox [...] mint minden olyan érzelmes idealizmusban, melyhez túl-éles elme teremt elméletet; a paradoxban kedvét is lelte, mint mély, nehezen érthető, nem közönséges megkülönböztető gondolkodási képletben. Így e látszólagos megalkuvásban is kielégítette hiúságát ez a paradox fenntartás: »Jól és szépen« – tehát az új iskola szerint – »az ír, aki tüzes orthologus és tüzes neologus egyszersmind, s egységességben és ellenkezésben van önmagával.«” HORVÁTH, A *nyelvi törekvések...*, 128.

annak ellenére sem, hogy maga Kazinczy is panaszkodik emiatt jó néhány levelében. Az ortológusok táborának foghíjas leírását többen konstatálják, de hasonló módon nem sejtenek töredékességet a háttérben. Az kiderül az elemzésekből, hogy az összes a tanulmányban felsorolt személy neológus, és az ortológusok táborát egyetlen író alkotja, Teleki József. Kazinczy innen tekintve könnyen helyezkedik metapozícióba, hiszen jóformán csak egyetlen személytől kell eltávolodnia, mégpedig a neológia rokonszenves leírása által.

Az is szokásosnak tekinthető, hogy a húszas évek nyelvészeti jellegű vitái a szakirodalomban csak futólag kerülnek ismertetésre. Mint teljesen jelentéktelen szöveget említik a többi között Batsányi János az *Orthologus* és *Neologus*ra írt válaszát is.²⁷ Vagyis arról nem esik szó, hogy a baráti visszajelzéseken túl Kazinczy cikkének ismeretes kortársi olvasata is, amely még ha „nem is rendítette meg az elért eredményeket”²⁸ – mert ennyiben azért meg szokás említeni és egyben elsúlytalanítani a szöveget – azért mégsem szabad megfeledkezni róla.

Batsányi János válasza azért szolgál fontos adalékokkal az *Orthologus* és *Neologus* korai recepciótörténetéhez, mert Kazinczy levelezésében Dessewffy József finom megjegyzéseit leszámítva nem találkozunk a kritikai attitűd szinte leghalványabb nyomával sem. Miért is találkozoznánk, az egyet nem értők nem mindig éreznek arra vizsztatathatatlán késztetést, hogy vitába szálljanak, és ezt még az írójával is közöljék. Batsányi szövege viszont – amely *A' Magyar Tudósokhoz – I. Faludy Ferentz' s több más Magyar Költők' Munkájának Kiadásáról. II. A' Nemzeti Nyelvről s Poézisről, és a' Máai Nyelvrontók' törekedéséről*²⁹ címmel jelent meg a Tudományos Gyűjtemény 1822. évi első számának mellékleteként – a szimpatizánsok rövidebb visszajelzéseivel szemben egy terjedelmesebb tanulmány formájában és egyedüli vállalkozóként nyilvánosan foglalkozott Kazinczy dolgozatával.

Eltekintünk azoknak a személyeskedő utalásoknak az ismertetésétől, amelyek esetében egy átlagos olvasó számára nem kikövetkeztethető, hogy Kazinczyra vonatkoznak (a Kassai Múzeumnál esett sérelmek, a Dayka-kiadás jogosságának kérdése, Baróti Szabó Dávid ugyanazon személytől származó negatív, majd pozitív kritikája, Berzsenyi műveinek 1816-os kiadása stb.). Ahol Batsányi arra a bizonyos „tavaly megjelent tanulmányra” reagál jelentősen eltérő nézeteket fogalmaz meg, mint a 20. századi olvasatok bármelyike. Szövegolvasásának középpontjában egy másik téma áll:

²⁷ „Kazinczynak értekezése: az Orthológus, és Teleki József pályanyertes könyve elméletben eldöntötte a nyelvújítási harcot.” Tolnai Vilmos úgy fogalmaz, hogy a további cikkek sora (Horvát József Elek, Beregszászi, Batsányi) „meg nem ingathatta az elért eredményeket”. TOLNAI, I. m., 146.; „Nem szűnnek meg a csatározások sem; van még ortológia, de hatástalan (mint Batsányi támadása, vagy a P. Thewrewk Józseféi); Döbrentei csak elvben visszakozik a neológiától, mert Kazinczytól is elhidegült, valójában újító marad, Széchenynek egyik nyelvi tanácsadója; (az ő szavai: élc, történelem, s Buda magyar határ-nevei). Annál több a túlzó neológia, mintha csak most szabadult volna fel igazán.” HORVÁTH, A *nyelvi törekvések...*, 131. Persze azért van ellenpont is: Takáts Sándor bekezdéseken át sorolja és ismerteti az *Orthologus* és *Neologus* utáni vitairodalmat. Lásd TAKÁTS Sándor, *Irodalmi harczok 1815 után*, Katholikus Szemle 1892/2., 109–111.

²⁸ Lásd az előző lábjegyzetet!

²⁹ Kritikai kiadása: BATSÁNYI János *Összes művei*, III., *Prózai művek – második kötet*, s. a. r. KERESZTURY Dezső – TARNAI Andor, Akadémiai, Budapest, 1961, 55–111. A jegyzeteket lásd Uo., 522–569.

elsősorban Kazinczy kánonát kifogásolja, vagyis azt a tíz szerzőt, akiket az *Orthologus* és *Neologus* megnevez. Szerinte a felsoroltak közül néhányat még versificatornak sem igen volna szabad nevezni. Ehhez kapcsolódva vitatja azt is, hogy saját jelenkora volna a költészet csúcsa, majd védi Gyöngyösi Istvánt Kazinczyval szemben. Érdekes módon Kazinczy nyelvújításra vonatkozó megjegyzéseire tartalmilag alig reflektál, és a rövid replikát is a gúny hangneme határozza meg. Szabad legyen az ide vonatkozó sorokat hosszabban idézni:

Okát adván ott az egygyik leghíresebb és megátalkodottabb Nyelvújító, miért tiszteltetett legyen ő meg a' Neologusok' vezérének nevével: – neha tudgya, 's nyilván megisméri, hogy ez a' „nevezet” már az egész Hazában valósággal „gyűlöletes”; és noha nem lehet nem éreznie, 's naponként nem tapasztalnia, hogy ezen nevezetnél a' dolog, melly az által jelentetik, (azaz, a' *nyelvrontás*) még „gyűlöletesebb” – világos szókkal, és szinte ditsekedve, megvallyá még is: hogy ő „ezen úton távolabb méne, mint mindenek mások” és hogy „a' mit mások tsak példájok által tanítottak”, azt ő „védelmezni-is merte!”

Ez az olly igen bátor, és azonn az útonn olly igen meszsze, 's mindeneknél másoknál tovább menő Nyelvújító; ez az olly igen híres, és olly igen tudós, derék Kritikus, 's „a' vízi Kaménák” egyedül kedvellt fíja”, – jelenti (ugyan ott) és az egész Hazának tudtára adgya még azt-is: „hogy a' Magyaroknak nem egyedül ő a' *classicus* Írója”, és hogy ezt, több effélével egygyütt, „a' Németek” ő tölle magától „hallák”, minthogy ezt (és a' mit ott kiki saját szemeivel bővebben láthat) „a' Németeknek maga a' Kérkedő beszéllé el!”

Illy rendbéli betegekkel bajlódni, nekünk sem időnk, sem kedvünk.³⁰

A szöveg élceldő utalásai mögött fontos észrevétel rejtőzik: a korabeli – de nem kazinczyánus – olvasó szemében az *Orthologus* és *Neologus* hangneme gőgös, vagyis a szöveg megítélése merőben különbözik az irodalomtörténet-írás állásfoglalásától a szimpatikus és visszafogott írófigurát illetően. Talán a korabeli olvasó számára nem teljesen magától értetődő a nyelvújításról szólván „vezéri” szerepet említeni, vagy irodalomról szót ejtve a kortársak körében „klasszikus író” kinevezni – még akkor sem, ha a kifejezésekkel megjelölt személy épphogy tiltakozik ezek ellen a definíciók ellen. Úgy tűnik, már maguk a szavak irritálóan hatnak Batsányira. Kazinczy öntudata, a kiválasztottság-tudat, a vezetői szerepélmény, amelynek nyelvi rekvizitumait ma a legnagyobb természetességgel olvassuk a saját vagy a szimpatizánsainak szövegeiben, nem feltétlenül elfogadott a kortársak számára. Batsányi azonban kívül áll az értelmezési körön, és onnan érzékeli a nyelvhasználatot is. Valószínűleg ezért reagál az *Orthologus* és *Neologus* mentegetőző soraira – hiszen Kazinczy éppen hogy elutasítja a megjelölést –, és nem is akárhogyan: „Illyen rendbéli betegekkel bajlódni, nekünk sem időnk, sem kedvünk, se é' végre szükséges vagy elegendő tudományunk 's tapasztalásunk nem lévén, a' mi részünkről nints egyéb hátra: hanem, hogy őket a' tengeri vitorlás hajókra

³⁰ Uo., 109–110.

seregesen felülni, 's a' partoktól sebesen eltávozni látván, mindnyájoknak jobb egészséget, és a' fellyebb említett zászpa-sziget³¹ felé kedvező kellemetes szeleket, 's szeretsés elérkezést kívánnunk, 's Faludival Útra-valót³² énekellyünk.”³³

Az ortológia újradefiniálása

Kevésbé ismeretes, hogy Kazinczy *Orthologus* és *Neologus*; nálunk és más nemzeteknél című tanulmányának nem a szerző által arra érdemesnek tartott szövegváltozata jelent meg.³⁴ A szöveg csak 1819 novemberében véglegesült, éppen azokban a napokban, amikor a Tudományos Gyűjtemény 1819. évi novemberi számával a ma is ismeretes *Orthologus* és *Neologus*-variáns Kazinczy kezébe került. Ekkor kellett szembesülnie azzal, hogy a folyóirat megjelentette a szöveg egy korábbi változatát, amelyet ugyan néhány héttel korábban valóban beküldött a szerkesztőségbe, de amelynek közlésétől aztán elállt. A Tudományos Gyűjtemény azonban figyelmen kívül hagyva kérését mégis publikálta a művet. Csakhogy Kazinczy úgy vélte, az első szövegváltozat végét túlságosan lerövidítette attól való félelmében, hogy a szerkesztőség két részletben fogja közölni cikkét. A szerkesztőségbe küldött szöveg kéziratát nem ismerjük, de a novemberi változat fennmaradt.³⁵ A nyomtatott és a kéziratos verzió összehasonlítása során szembetűnik, hogy utóbbi bővebb, ugyanakkor teljes bekezdések hiányoznak belőle, de a két szöveg bekezdéseinek mikroszerkezete alig különbözik.³⁶

A tanulmány bevezetője a nyelvi változások keletkezésére mutat rá kezdő lépésként, és ebből a folyamatból, annak támogatóiból és ellenzőiből formálja meg a két tábor, az ortológus és neológus csoport körvonalait. (34a:3) A folyamat természetes voltát hangsúlyozza: a nyelvváltozásból fakadó vitákon minden nemzetnek át kell

³¹ A zászpa egy fehér liliumfaj, amelyet elmebaj elleni orvossággént használtak a régi görögök.

³² „Ne marasszuk, elmehet, / Amint tetszik, úgy vehet / A faképtül végbúcsút, / Előtte az országút! / Hajdi! elment jó korán, / Éjfél után szaporán. / A kakas is megörült, / Vigan szólott, hogy felült. / Minden lova rúgjon fel, / A rúdszege hulljon el, / Repedjen a gyeplőszíj, / Pincetokja folyjon ki. / A forgószél kergesse, / Záporeső vezesse, / Igen finom ember volt, / Jó, hogy tőlünk elpatkolt!” FALUDI Ferenc, *Fortuna szekerén okosan ül. Versek. Téli éjszakák*, kiad. VARGHA Balázs, Szépirodalmi, Budapest, 1985, 63.

³³ BATSÁNYI, I. m., 110.

³⁴ A tanulmány keletkezéstörténetét lásd CZIFRA Mariann, A „nyelvújítási harc” korlátai. Egy kognitív metafora értelemképző szerepe a nyelvújítás narratívájában, *Irodalomtörténet* 2011/3., 321–340.

³⁵ MTAKK, K631, 34r–55v.; autográf kézirat.

³⁶ Kazinczy szövege a számos, úgyszintén kéziratosan fennmaradt töredékekkel és fogalmazványokkal, valamint későbbi variánsokkal együtt Kazinczy műveinek kritikai kiadássorozatában fog megjelenni más nyelvészeti és irodalomtörténeti tárgyú szövegek kíséretében. A szövegvariánsokkal együtt az *Orthologus* és *Neologus* szövegkomplexum terjedelme tíz ív. Jelen pillanatban sajnos csak a kéziratos változatra lehet hivatkozni. Amennyiben az érvelés ezt megengedi – nincsen a lábjegyzetben idézet, – ezt a hivatkozást a főszövegben tesszük meg. A kerek zárójelben álló szám a Tudományos Gyűjteményben megjelent szöveg oldalszámára utal, a kettőspont utáni szám pedig a K631-es kötet foliószámát és oldalát jelöli. (Például 3:34a; vagyis ebben az esetben a K631-es jelzetű kötet 34. foliója rectóján lévő kéziratos szövegben és a Tudományos Gyűjteményben megjelent tanulmány 3. oldalán is megtalálható részlet képezi a hivatkozás tárgyát.) A homályosabb helyek megvilágítására olykor idézünk a többi töredékből is, amennyiben ott bővebb a megfogalmazás, de tartalmában nem módosult a szöveg. Ilyenkor azonban az egyszerűség kedvéért már a lábjegyzetben hivatkozunk a szövegre.

esnie, de csak ott mehet végbe sikeresen, ahol csupán az ügy érdekei és nem kívülről okok vezetik a vitatkozókat.³⁷ A külső szempontok ilyen korai felvetése előrevetíti, hogy ez a szegmens még elő fog kerülni az érvelésben. A vita heveségét a magyar nemzeti karakterrel és a vélemény szabadsággal magyarázza,³⁸ s azt természetes folyamatként mutatja be, amelynek lefolyásában minden épp zajló esemény rendjén való – sőt akár nagyobb viták sem volnának károsak, mert hamarabb bekövetkezne a kívánt változás. Csakhogy ez a tétel nem konszenzuális a korabeli tudományos diskurzusban és a szatirikus irodalomban sem: a vitaindító Füredi Vida például nem így vélekedett. A bevezető szakasz Füredi Vida dolgozatára való utalással zárul: elutasítja Füredi vádjait, hogy magát magasztalta volna osztrák folyóiratokban, illetve egyéb, Füredi által nem is említett, de szokásosan Kazinczyt érő vádak is elutasít. A kézirat változatban ez a szakasz kicsit hosszabb is, mint a nyomtatott változatban (4–6:34b–35b). A témamegjelölés szerint a két fél, az ortológus és neológus érveinek ütköztetése fog következni.

Ennek megfelelően a tárgyalás az ortológusok és neológusok partíciójával indít: mindkét fél a nemzetiség összetartó erejét tiszteli a magyar nyelvben, de az egyik oldal elutasítja a nyelvi változásokat, mert elfajzást lát bennük – a másik viszont keresi az újítást, és más nemzetek példáján okulva lát hozzá a módosításhoz. (6–7:35b) Itt történik meg az ortológia egyenlőtlenül ellentétes definiálása. A kirekesztést csak erősíti, hogy a további szakaszok a nyelvi változás mechanizmusainak természetességéről szólnak. A nyelv eszközjellegéből következik, hogy az azt beszélő nép átalakulása a nyelv változását vonja maga után. Érthető tehát, hogy amely csoportosulás nem támogatja az egész nemzet szempontjából fontos folyamatot az nem nyerhet méltánylást. A nyelvfejlődés csúcspontjára az írók közössége által alkotott nyelvallapot kerül, amely a nemzet változásától függően ismét hanyatlásnak vagy fejlődésnek van kitéve. (7:35b–36a)

A magyar nyelv fejlődésének fázisait a nyelvelmélet-irodalom és későbbi írók művei demonstrálják. (7–8:36a) A nyelvallapotok történetét eszerint Kazinczy írókhoz köti, a következő szakaszok így az irodalmi nyelv alakulását vázolják. Az ív Zrínyiig felfelé tart, de az utána következő írók megakasztják az átalakulást. Ennek vallási okok állnak a háttérben:³⁹ a bekezdés katolikus írókat sorol a magyar nyelv előrevivőiként, majd a fejlődés megakasztójaként a reformációt nevezi meg, amely a köznépi nyelvi regiszterben kívánt hittérítés által érvényesülni és nem a nyelv esztétikai szempontjait, hanem az érthetőséget helyezte előtérbe. Gyöngyösi műveiben (8:36ab) és

³⁷ „Melly hasznunkra lehet csak e’ részben is, hogy a’ Tud. Gyűjtem. tisztelt Kiadójai a’ perlő felekezet’ vélekedéseinek helyt adnak Köteteikben, magok a’ perben nem csak Bírák lenni nem akarván, de nem is vévén részt. A’ hol a’ Közlők ezt teszik, és a’ hol a’ Perlők csak a’ dolog, nem egyéb miatt is, tusakodnak, s a’ hol az emberi szív’ erőtlenségeit fékben tartja a’ Tudományok’ szeretete és a’ Hazáé, az ügy ott győzni fog.” (3–4: 34a–b).

³⁸ „Szabad emberek közt zajosabbak a’ tanácskozások mint a’ hol a’ rabcsoport felett pattog az ostor, mint a’ hol a’ láncz’ csörgése olykor a’ Jókat is elnémítja [...]” (4:34b).

³⁹ „A’ vallásbeli versenyek úgy kívánák, hogy Íróink ne minél sebben írjanak, hanem minél érthetőbben, s ne keveseknek, hanem mindennek; s a’ darabos, de erős, lelkes beszéd görgővé, folyóvá, könnyen-érthetővé leve, s erőtlenné s lelketlenné eggyzersmind.” (36a)

Haller (8:36b) fordításaiban már a nyelvi hanyatlás nyomai mutatkoznak meg, amelyben Báróczi, Barcsai, Bessenyei, majd Baróti, Révai és Rájnys hoztak újra előrelépést (8–9:36b–37a). Az ő művészetük megosztotta az olvasók táborát, xenologizmusaik nem mindenki előtt találtak elismerésre: ekkor fogalmazódott meg először a nyelvrontás panasza. (9:36b) Barótit a műveltebb olvasók örömmel fogadták, a műveletlenebbek viszont nem mertek véleményt formálni, hogy saját olvasatlanságukat leplezzék. (9–10:37ab) Baróti ellenzőinek ilyenén jellemzése (ti. hogy költészetének megítélésére az olvasottság van befolyással) jelöli Kazinczy értékítéletét és lehetetleníti el a neológia nyelvrontásban körvonalazódó önmeghatározását. Ekkor lépett színre iskolaformálóként Ráday, aki maga köré vonzott más művelt hazafiakat, s megismertette velük az angol, francia, német és olasz írókat. (9–10:37ab) Kitérőként megemlíti a Ráday-nem születését és Virágot, aki az időmértékes verselést meghonosításával nyert helyet a literátorok között. Az ő sorukat a kézirat változat Kis János nevével bővíti ki. (37b)

Ahogy arra Batsányi válasza is utal, Kazinczy ezekben a szakaszokban lényegében irodalomtörténetet ír, és csak részben nyelvtörténetet. Az irodalmi nyelv előmenetele szempontjából fontosnak ítélte szerzőknél nem felejt el megjegyezni, hogy melyik nemzet irodalma tett rájuk hatást. De amíg Gyöngyösi és Haller esetében nem volt termékeny a külföldi minta, a 18. század végének írói hatékonyan forgatták a nemzetközi irodalmat.

A felsorolt írók sorát Teleki József folytatja, aki külföldi tanulmányai ellenére ugyan elvetette a nyelvi újításokat, mégis maradandót alkotott. Az ő nevét Horváth Ádáméval egészíti ki a kézirat szöveg. A nyomtatott változatnak valamelyest ellentmondva, a kézirat dolgozat főszövegével dialógusba lépve Kazinczy a bekezdéshez fűzött lábjegyzetben a hiperortológia szemszögéből olvassa Telekit, és több olyan újítást szemelget írásaiból, amelyek már nem megfelelőek a radikális ortológusok számára (38a). Vagyis azt bizonyítja, hogy az ortológia díszé is élt a nyelv változtatásának jogával. Ezek a sorok – amelyek nem találhatók meg a Tudományos Gyűjteményben – még jobban kitágítják a nyelvi újítók körét, mint eddig ismeretes volt, hiszen a szélsőséges szempontnak köszönhetően teljes mértékben felszámolódik a „régibb szín” kedvelőinek tábora. A bekezdés legfontosabb állítása az, hogy az ortológiát nem lehet kizárólag a nyelvi újításokhoz való írói viszonyulás alapján meghatározni, mert ebből a szempontból minden író neológusnak számít. Az ortológia definíciója tehát módosul, de nem derül még ki pontosan, milyen módon.

A sor Báróczi és Baróti követőivel (az újítókkal) folytatódik, akik három csoportra szakadnak – szemben a nyomtatott szöveggel, ahol még csak két tábor van megnevezve.⁴⁰ (11–12:38b) Az első csoport szélsőségesen xenologizál („a külföldi Írókat, hol sietésből, hol ügyetlenségből szorosabban követték mint illet”), a második latinizál („a’ deák szín lepte-el írásaikat”), de nem a klasszikus latin szerint⁴¹ – amely valószínű-

⁴⁰ „A’ Báróczi’ és Baróti’ követőjének egyik fele a’ széptelen Erő, a’ másik az erőtlén Szép felé tévedezett, egy harmadik sereg pedig a’ régi szín mellett marada-meg, s így Literatúránk’ művelőji háromféle szakadtak.” (38b)

⁴¹ A második töredékben bővebben: „hogy írásaikat nem a’ Római, hanem a’ deák szín lepte-el”. (60b)

núleg az egyházi latinságra való utalás – a harmadik tábor pedig minden külföldi mintától mereven elzárkózik. A három iskolához viszonyítva Kazinczy középre orientálódik: „Látánk a’ megtévedést, s [...] egyesíténk a’ mit a három Iskola’ tanításaiban jónak találtunk [...]” (38b) Ehhez hasonló a megfogalmazás a Tudományos Gyűjtemény cikkében is, de ott még csak a két csoporton kívül helyezi el azt a közösséget, amellyel többes szám első személyben azonosul: „Látánk ezt, s [...] egyesíténk a’ két hős által ajánlott szereket.” (38b) Mivel ezek a mondatok tömörségükben elég nehezen értelmezhetők a bővebb szövegekhez érdemes folyamodni. Az *Orthologus* és *Neologus* harmadik töredékében ez a szakasz így olvasható: „Látánk a’ megtévedést, [...] egyesíténk a’ mit mind a’ három félnél jónak találtunk, hogy mindenik’ érdemét magunkévá tesszük, mindenik’ hibáját elkerülhessük, s beszédünk az Újak’ szépségével s a’ Régiek’ méltóságával, nemességével, tömörségével s erejével ragyoghasson.” (65a) Az az iskola, amely itt meghatározódik nem egyezik egyik létező iránnyal sem, hanem egy azoktól különböző metairányzat. A kéziratos, 1819. novemberi szövegváltozatban *syncretismus*-nak hívja ezt az új iskolát, viszont nyomban törli is az ide tartozó megjegyzést (eszerint: „egyesíténk a’ mit a három Iskola’ tanításaiban jónak találtunk, <s így Iskolánk’ neve nem Neologia, hanem Syncretismus, de a’ mit sem barátink, sem ellenségink nem látnak.>”; 38b). A törlés nem elvi megfontolásból történt, hanem retorikai korrekció eredménye: az utolsó szakaszokban ugyanis ismét előkerül majd ez az új metafogalom, de akkor már megfelelő felvezetés és érvelés után. A fogalom bevezetése itt még nincsen megalapozva, ezért kell vesznie. A törlés előtti mondat még így is megteremtett egy új, a többi iskola, az ortológia és neológia fölé helyezett, azokat korrigáló irányzatot, amely *mi*-helyzetben beszél. Talán a szövegalakulás mechanizmusa ragadható meg itt, az a pont, amikor a neológiából való kilépés ilyenformán, egy új fogalom bevezetése által felmerült. Ez könnyen meglehet, mivel a publikált szövegben még nem szerepel a szinkretizmus fogalma, és viszonylag későn bukkan fel a levelekben is.⁴² Ennyiben tehát különbözik a kéziratos szöveg, de amint ez látszani fog, lényegi változás még így sem történik.

Miután saját iskoláját elhelyezi a nyelvújítás spalettáján, a nyelvújítás hasznosságának vizsgálatát célozza meg. (12–13:39ab) Ismét Füredi Vidára utalva védőbeszédet ír, amelynek részét képezi azoknak az íróknak a névsora, akik hozzá hasonlóan újítottak. (15:39b) Ezen a listán merül fel Verseggy Ferenc neve is (a Tudományos Gyűjteményben csak a műve említése által), közvetlenül Füredi Vidáé mellé helyezve.⁴³ Innentől a kéziratos dolgozat és a nyomtatott szöveg érvelése elválik egymástól, hogy egy későbbi ponton újra összetalálkozzanak.

A kéziratos tanulmány itt egy hosszabb olyan szakaszt tartalmaz, amely nem jelent meg 1819-ben (38b–44a). Ez azt jelenti, hogy a Tudományos Gyűjteményben

⁴² Első előfordulása 1819 novemberére tehető, és akkor is az új *Orthologus* és *Neologus*-ból származó idézetben szerepel: Kazinczy Ferenc Kis Jánoshoz, Széphalom, 1819. nov. 11. = Kazlev, XVI., 529.

⁴³ „[‘S] az volt egykor, még pedig igen nagyon, sőt teljes elváltozása mellett még ma is az, Verseggy; s a’ Füredi Vida név alatt megjelent Értekezésben, melly a’ Neologusokat zaklatgatja, ezeket találjuk: szörny, inger, czímkép, ángoly, vágy (substantivum a’ vágyás helyett), embertermészet (Menschennatur), hatalomszó (Machtspruch), eggy fogadj’- Istent arat (ärndtet) – s ezek újak, szokatlanok, idegen példák’ követései.” (38b)

közzé tett szövegnek nem csak a vége, hanem a középső része is átdolgozásra került. Ezekben a kézírásos bekezdésekben a történeti szálát folytatva Kazinczy a neológia túlbillenéséről ír, amely teljes természetességgel vezet a másik oldal ellenállásához: „íme ismét új Iskolát látunk megnyilni, melly azon van, hogy örök újításinkat elakassza, különözésinket Egységgé változtassa, mind azt, a’ mi közzénk, a’ Szokás és Grammatica’ törvényei ellen, vagy e’ törvényeknek szoros javalása nélkül, becsúszott, kihányja, s így a’ Nyelvet természeti tisztaságára visszatérítse.” (39b–40a)

A keletkezéstörténettel két dolgot fogadtat el a táborok viszonyát illetően: a neológia korábbi képződmény az „új Iskolánál”, az ortológiánál. És mivel a neológia örömmel üdvözölte a másik oldalt (ugyanis egyensúlyt várt a fellépésétől), egy szimpatikus, nem öncélú, hanem a nyelv előbbvitelét célzó iskola képében jelenik meg. Ebből következően az ortológus tábornak a kívánt mértéken való túllendülését éppen ebből az értékközpontúságából fakadóan kellett megállítania. Az egymás kiegyensúlyozására irányuló cselekvésben Kazinczy nagy szerepet szán saját magának.⁴⁴ Tapasztalata formál jogot számára, hogy vitába szálljon az ortológusokkal – akikről eddig még nem derült ki, kik is volnának, hisz az irodalomtörténeti vázlat a neológia univerzalizását hangsúlyozza, és minden szépíró egy táborba vonz. Eddig a pontig a kéziratos szöveg sem nevezi meg az ortológusokat, a neológia így egyelőre itt is bekebelezi a másik oldalt.

A szöveg további részében azonban megváltozik ez a helyzet, az ortológia szó jelentésére is fény derül lassanként. Az ortológusokról két dolgot tudunk meg: hogy elveiket véghezvinni a magyar nyelv kárára válna;⁴⁵ és egy egyelőre homályosabb tételt, ti. hogy nem lehetséges a nyelvet pusztán grammatikai szempontból megközelíteni: „És ha az vallatik igaznak, a’ mit az Analyt. Grammatica tanít, mit fogunk ítélni, mit kell ítélnünk a’ Virág’, a’ Kis’, a’ Himfy’, a’ négy Horváth’, a’ Döbrentei’, a’ Berzsenyi’, Szemere’, Kölcsey’, Szent-Miklós’, Ungvár-Németi Tóth’ dolgozásaik felől?” (40b–41a) Kazinczy arra utal, hogy ha Verseggy könyvének⁴⁶ szempontjai kíméletlenül érvényesülnének a nyelvben, akkor a korabeli magyar nyelvű irodalom elveszítene értékét. Ezzel a grammatikai szempontú megközelítéssel közelebb kerülünk az ortológia megismeréséhez, amelyhez további szakaszok is hozzásegítenek a nemzeti akadémiák tevékenységének ismertetése által.

Kazinczy a külföldi példák vázolásával indít: az olaszok Della Crusca akadémijához hasonló kezdeményezés a nyelv korábbi állapotának visszaállítását tűzte ki maga elé. (41b) Csakhogy a magyar nyelvű irodalom még nem áll azon a ponton, hogy volna kire visszatekintenie, a múltban nem választhatna olyan alkotót, akinek nyelvállapota célul volna kitűzhető. (41b) Éppen ezért érvel amellet Kazinczy, hogy a nyelv,

⁴⁴ „Én úgy hiszem, hogy ezt magamra nézve szoros kötelességnek tekinthetem; mert néhány ízben szólván már a’ Nyelvbéli Változtatások mellett, a’ kik e’ dolog körül kevésbé gyakorlottak, mint ennyi törekedések után, lennem nekem lehetne és kellene: várni fogják, ha én is a’ másik félhez térek e által, vagy állításaim mellett tovább is megmaradok.” (40b)

⁴⁵ „Mit nyerhet Nyelvünk, ha tanácsok elfogadtatik? Tiszta lesz, és elakad. ‘S mit nyerhet, ha tanácsok el nem fogadtatik? Tiszta lesz, és haladni fog.” (40b)

⁴⁶ [VERSEGGY Ferenc], *Analyticae Institutionum Linguae Hungaricae, Par I. Etymologia Linguae Hungaricae, Sectio I. Etymologia Nominum, ac Pronomium, Typis Regiae Universitatis Hungaricae, Budae, 1816.*

vagyis – a bevezető szakaszra visszautalva – a nemzet és a literatura állapota még nem áll azon a fokon, hogy a szabályokat rögzíteni volna érdemes.⁴⁷ A nyelvet egy olyan organikus rendszerként képzei el, amely evolúciószerűen fogja saját maga kiforrni a kivánt nyelvallapotot; ebben viszont jelen állapotában akadályozná a szabályok.

Hogy a regulatív elemek miféle befolyással lehetnek a nyelvre, szintén külföldi mintákra hivatkozva mutatja be. A francia akadémia akadályozta a nyelvi fejlődést, Kazinczy emellett francia literátorok panaszaiával, s a francia poétai szellem elhalásával érvel. (41b–42a) Egyenes az út innen a magyarországi viszonyokra átlépni: „Nekünk is Akadémia, nekünk is Tudós Társaság kell; ez a’ Nyelvnek hasznos, a’ Nemzetnek dísz fog, úgy mondják adni [...]” (42a) Egy Cicero-idézettel utal arra, hogy ő nem zárkózik el a Tudós Társaság gondolatától, ha az nem törvényhozó testületként fog funkcionálni.⁴⁸

Az ortológusok táborának további leírása a nyelvújítók elleni vitairatok felsorolásával folytatódik. A csoport tagjainak körvonala az ekkor kerülünk először igazán közel: Beregszászi Nagy Pál könyve,⁴⁹ Somogyi Gedeon *Mondolata*, Sipos József *Ő és újj magyarja* jelölik ki az elméleti határokat.⁵⁰ (42b) Rajtuk kívül még két név jelenik meg a listán, Verseghe és Füredi: „Legközelebb az Analyt. Grammatica’ és a’ Füredi Vida név alatt megjelent Értekezés’ Szerzője költ a’ rongált Nyelv’ védelmére.” A mondat csak a mai magyar nyelven kétértelmű. Kazinczy, amennyiben nem azonosította volna az *Analytica Grammatica* szerzőjét – vagyis Verseghe – Füredi Vidával, akkor így fogalmazott volna: „Szerzőji”. De nem így tett, ezért szófordulata a két szöveg azonos szerzőségére utal.⁵¹ A tanulmány további szakaszai erre az utóbbi két szövegre válaszolnak, az alábbi felszólítással: „A’ két elsőbbnek,

⁴⁷ „[N]ekünk még nem vala Dantént, Petrarcánk, Tassónk, mint nekik, s így a’ Magyarnak nem vissza, hanem előre kell menni; az Írók’ korpájikat pedig a’ visszavezetés és az elakasztás nélkül is leszedhetjük, a’ nélkül, hogy a’ Szabadságot eltolni kelljen. Szabadság (és így szerencsés és nem szerencsés merések) nélkül, Mesterség soha sem juthat célhoz, s a’ Szabadság a’ Mesterséget (szerencsésen és nem szerencsésen merte) nálunk is bizonyosan célhoz juttatja, mint minden más helyeken.” (41b)

⁴⁸ „Álljon-fel az, s álljon vég nélkül, s a’ Szabadságot (az Írók’ hatalmát) ne eloltani s öszveszorítani, hanem csak a’ nagy cél felé intézni igyekezzék, minden kéjnek általában, minden nyilván vagy titkos erőszaknak, minden nem érdemlett kedvezésnek s gyűlölségnek vessen gátot, szeme előtt tartván mindég, a’ mit Cicero mond: Proprium sit Academiae iudicium suum nullum interponere, ea probare, quae simillima veri videantur; conferre caussas, et quid in quaque sententiam dici possit, exprimere; nulla adhibita sua auctoritate iudicium audientium relinquere integrum ac liberum.” (42b) A latin szakasz jelentése és forrása: „Mint hogy pedig az jellemző az Akadémiára, hogy nem fejt ki a véleményét, és azt helyesli, ami a legvalószínűbbnek tűnik, szembeesíti az érveket, és megállapítja, hogy melyik nézettel szemben mit lehet felhozni, nem hivatkozik a maga tekintélyére, és a hallgatóságnak teljesen szabad vélekedést enged meg.” Marcus Tullius CICERO, *A jóslásról*, ford., jegyz., utószó HOFFMANN Zsuzsanna, Belvedere Meridionale, Szeged, 2001, 132.

⁴⁹ BEREKSZÁSZI NAGY PÁL, *Dissertatio Philologia de Vocabulorum derivatione ac formatione in Lingua Magyarica*, Trattner János Máttyás, Pest, 1815.

⁵⁰ [SIPÓS JÓZSEF] *Ő és újj magyar, vagy: rövid értekezés, miképpen kelljen az ő magyarsággal az újat egyesíteni? az az: Miképpen kelljen a régi magyar nyelvet, új szavak, szóllások és formák által gazdagítani, tsinosítani úgy, hogy azt természeti állásából ki ne vegyük? mint némeljek*, Trattner János Tamás, Pest, 1816.

⁵¹ Számos magánlevél hozható annak bizonyítására, hogy Kazinczy ezidőtájt többek között Verseghe Ferencet gondolta az álnév mögé rejtőzve. Egy példa: „Füredi Vidának (igaz nevével Verseghe Ferencz-nak) új oka lesz azt híresztelni, hogy magam kürtölök s kürtöltetek magamnak.” Kazinczy Ferenc Ercsey Dánielnek, Széphalom, 1819. május 9. = KazLev, XVI., 382.

valamint IX. Köteteim’ Recensensének [...] feleltem: itt a’ két utolsóbba teszek némelly Jegyzéseket. – Tekintsük tehát, mit akarnak az Orthologia’ védjei.” (42b)

A listán szereplő nevek Somogyi Gedeont leszámítva egytől egyig grammatikusok. Műveik – ha Füredi Vidát Kazinczy nyomán Verseghevel azonosítjuk – szintén mind nyelvészeti munkák. Ezek az írók az említett műveikben (és nem máshol, hiszen Kazinczy is elismeri: verseiben Verseghe is él újításokkal) elvetik a szóalkotást, a régi és a nyelvjárási szavakat, elutasítják a tükörfordításokat, és az idegennyelvű példaktól általánosságban is tartózkodnak (42b–43b), de nem merül ki ennyiben bemutatásuk. Eljárásmódjukat az imént negatívumai által megragadott francia akadémikusokhoz hasonlítja, és utal az olasz akadémiára is. (43a) Az út-metaphorát felhasználva írja körül az ortológusok nyelvújítástól való elzárkózását.⁵² Majd arra céloz, hogy az ortológus tábor a nyelvújítás látszólagos támogatásával csupán annyit kíván elérni, hogy az újítás joga kizárólagosan az ő hatalmukba kerüljön.⁵³

Ezek a szakaszok felbukkannak a Tudományos Gyűjteményben megjelent tanulmányban is, amely viszont az iméntinél sokkal gyorsabb léptéssel haladva jut el eddig a pontig. Kimarad az ortológusok színre lépésének nyelvtörténeti indoklása, hiányzik az akadémiai kezdeményezés körülírása, vagyis az ortológus tábor sokkal kevesebb attribútummal van ellátva. A megjelent szövegnek csak utalásai alapján, de a kéziratos változatot magyarázatul használva könnyedén ki lehet következtetni az ortológia vonalait. Az újonnan kontextusba került szövegek alapján ortológusok inkább volnának grammatikusoknak nevezhetők, mert a nyelvhez való viszonyukat a szabályszerűségek követése határozza meg. A felhozott példák és kérdésfelvetések Verseghe *Analyticae Institutionum Linguae Hungaricae* című könyve alapján fogalmazódnak meg, amelynek harmadik kötete egy Baumgarten alapján megírt rendszeres esztétikai munka:

Azt kérdik, ha megértettetnék e a’ Cúrio, ha Templomi-Beszédeit olly szóból szövné, quales clarissimus auctor opusculi *Mondolat* provide congessit⁵⁴ (Analyt. Gramm. I. 42. 1.). Pedig a’ beszéd’ célja az, úgy mondják, hogy megértessék. Gyűlölik az Ízlés’ bíróságát, mert ez a’ Bíró sokszor maga sem érti, mit miért akar. Osztrán az Ízlés bennünket Anarchiára vezet, s az Anarchiát igazolja. S minthogy az Anarchiát semmi társaságban nem lehet és nem kell megszervezni; meghívják a’ másik fél’ embereit, hogy mint jó hazafiak, az Egység’ kedvéért mondjanak-le a különözéseikről, s alkuképen, kölcsönös kedvezésképen, meggyőződés nélkül, s meggyőzések ellen is, kövessék a’ mit a’ Többség követ, javul, kíván. (43b–44a)

⁵² „Továbbá nekik a’ merés és különözés tilalmas dolog, azért 1. mert a’ ki a’ törött úttól eltávozik, könnyen megtéved. Ollykor épen ez által jut ki tévedéséből; 2. mert a’ régi út a’ kijelelt célhoz igazán is, hamar is elvezet. Sokszor nem vezet; 3. mert az új út’ csinálása sok munkába, sok költségbe kerül. De új utat csinálni, a’ hol arra szükség van, nem tanácstalan dolog; 4. mert új utat csinálni nem is szabad a’ más birtokában. S a’ Nyelv volna e a’ más’ birtoka? Semmiképen nem!” (43b)

⁵³ „[A]z Orthologusok nem a’ merést tilalmazzák, hanem azt akarnák, hogy az csak az ő privilégiuma maradjon, s mások a’ magok’ találmányaikkal csak akkor élhessenek, mikor azt ők engednék-meg.” (443b)

⁵⁴ Fordítása: „amilyeneket a *Mondolat* című művecske igen híres szerzője gondosan összeszedett”.

Kazinczy levelezése a bizonyíték rá, hogy elméjében ezek a sorok és Verseghy neve szorosan együtt járnak annak a nyelvi szabályozó társaságnak a képzetével, amelyről olyan sokat ír barátainak Füredi Vida tanulmányának kontextusában. Az ortológusok nézeteit Verseghy elméleti írásai alapján foglalja össze, amelyben a tisztán érthetőség a nyelv legfontosabb kritériuma, és amelyben ugyanakkor az ízlés nem releváns szempont a nyelv területén, mert az szubjektív nézőpontok alapján érvényesül, s ez a vélemények anarchiájára vezet. (44a) Úgy véli, ezek az írók „társaságként”, intézményesült formában kívánják a nyelvi egységesülést elérni. Eszerint Kazinczy az ortológia definícióját nem a nyelvi újítások elvetése alapján határozza meg, mert korábbi szakaszokban amellest érvel, hogy az ortológusok, ha csak a látszat kedvéért is, de törekcsenek a nyelv változására. Jellegzetességük inkább az egységre való törekvésben ragadható meg, amelynek leírása kísértetiesen hasonlít ahhoz a jó pár levelében tematizált nyelvi szabályozó társasághoz, amelyet Verseghy neve fémjelez.

A nyomtatott szöveg értelmezését nehezíti, hogy nem nevezi néven az ortológusokat, de mint létező személyekről ír róluk, és mint létező gyakorlatot mutatja be eleveiket. (17–18) Nem lehet azzal magyarázni az ortológus tábor körvonalazódásának hiányát, hogy minden író újít és így megszűnik az ortológus oldal, vagyis a neológia bekebelezi az összes írókat. A csoport definíciója más szempontok alapján történik, és nem csak a kéziratban maradt szövegben, hanem a nyomtatottban is:

Az Orthologusokat ez az Egység' üzése vitte tévelgésre, mert a' mit a' Stiliticának csak némelly nemeire kellett volna kiterjeszteni, általjában minden nemeire terjesztetik-ki. A' Stilitica' különböző nemeinek más meg más nyelvek van, 's ezeket nem szabad öszvetéveszteni. Más a' Poezis' nyelve, más a' Prózái, sőt a' Poezisé és Poezisé, 's a' Prózái és Prózái is más 's a' mi a' Templomi-beszéd' nyelvében nem jó, igen jó lehet a' Románokéban 's a' Játékszínében, 's meg fordítva. Így az Élet' nyelvében is, hol másként szól az Udvarnok, másként a' falusi lakos, másként az Úr és szolgálja, másként a' Had' 's az Iskolák' Nagyjai. Ezt tanítják a' Classicusok mind példájok mind leczkézéseik által, ezt tanítják az Iskolák: de az Orthologus azt tagadni akarná, hogy Egysége légyen, holott a' Nyelv annál tökéletesebb 's elkészültebb, minél több mértékével bír a' sokszínűségnek, hogy mindent az annak saját színben adhasson. Eggy szóval, ők az EGGYSÉG' EGGYSÉGÉRE törekcsenek, melly csak a' speculáló Bölcs' káprázolatban találta: a' Természet mind a' testi mind a' lelki világban mindent a' KÜLÖMBÖZÉS' EGGYSÉGE (Concordia Discors) által tenyésztet, mindent az által tart-fenn, 's a' Neologus ezt követi. (18–19)

Az ortológusok eszerint nem tesznek különbséget a stílusnemek között, nem veszik tekintetbe a nyelv vízszintes és függőleges rétegzettségét. Amennyiben táborukat Kazinczy utalásait követve Somogyi Gedeonra és a grammatikusokra szűkítjük (a meg nem jelent szakaszban legalábbis a *Mondolaton* kívül kizárólag nyelvtudományi szövegekben írja körül az ortológusok tevékenységét), akkor belátható, hogy valóban nem tesznek különbséget nyelvi szintek között, de nem is tehetnek. Egy nyelvtan

megírása, a magyar nyelv szabályszerűségeinek feltérképezése során az író nem lehet tekintettel sem a nyelvi rétegekre, sem az irodalmi műfajok különböző nyelvére. A magyar nyelv nagy grammatikairási korszakának kezdetén járunk, és a diszciplínák még nem váltak el egymástól határozottan. A *litterae* fogalmába különböző, mára szétvált tudományterületek tömörülnek, amelyek éppen ebben az időszakban kristályosodnak ki. Elképzelhető, hogy a nyelvújítás története, a sűrűbb vitairadalom korszakában grammatikusok és szépírók vitatkozásaként is értelmezhető volna. Ez a szempontrendszer érvényesül Benkő Loránd tanulmányában, aki a két tábor mentén képzi el a viták ütközőpontjait: „A grammatikusok – mint ismeretes – a nyelvi szabályok minél pontosabb megállapításában látták a nyelv megismerésének és előbbre vitelének zálogát; a szépírók a kezüket, tollukat megkötő szabályok ellen láznak, a nyelvvel megújító és esztétikailag fölemelő bánásmódról téve a hangsúlyt.”⁵⁵ Az *Orthologus* és *Neologus* hátterében ez az elvi probléma áll. A nyelvészek a magyar nyelv szabályszerűségeit keresik, a szépírók a magyar nyelv irodalmi alkotásra való alkalmasságát helyezik előtérbe. És ha szépírók és grammatikusok is egyben – ahogyan Kazinczy nem, – hát más-más szöveg esetében különbözőképpen járnak el. A két szempontrendszer két diszciplínát választ el egymástól, a nyelvészettudományt és a stilisztikát. Az egyik objektív szabályszerűségeket megállapításával írja le a nyelvet, a másik a nyelvi kifejezőerő maximalizálásának kulcsát keresi. A szabályok egységes volta korlátozza az írói nyelvet, és Kazinczy Verseghy nyelvtanát és nyelvészeti törekvéseit szépíróként olvassa. Az irodalmi nyelv autonómiájának áll pártjára, miközben egy szabályozó-tiltó és megtorló intézmény képe lebeg a szemek előtt. Itt derül ki végre, ami a leveleiből nem, tudniillik hogy milyen módon képzelte is el az írókat szabályozó társaságot: „De az Orthologus azt hiszi, hogy a' dolgok jobban mennének, ha az a' ki valamit talál, elébb bemutatná, és csak úgy élne vele, ha arra engedelmet nyerne. Utóljára talán azt látná hasznosnak, sőt szükségesnek, hogy Magyarság' Censorai állítatnának fel, a' kik mind azon Munkákat, a' mellyek másként vannak írva mint a' mit javallhat a' győzedelmes fél, tűzre hányják, 's boldogulásunkra még ez kellene!” (19) A műveket máglyán elpusztító nyelvi cenzorok víziójának apokaliptikus képével szembeszegülve fogalmazza meg: „A' Nyelv MIÉNK, és így ENYÉM is. Az egész társaság' folyamjával az egész társaság parancsol: annak telkemen keresztül futó erővel tehetem, a' mit ítélek czélmra hasznosnak.” (19) Csakhogy ezek a sorok az ortológiáról szóló kellő felvezetés nélkül bukkannak fel a Tudományos Gyűjteményben, enigmatikusság érzetét keltve az olvasóban.

Ezek után néhány bekezdés erejéig újra összekapcsolódik a nyomtatott és a kézirat szöveg. Ide utalja Csetri az olvasót, amikor a „szofizma határát súrolónak” mondja Kazinczy tanulmányát. A kézirat szöveg előzményeihez viszont szervesen kapcsolódnak a nyomtatott változatban felvezetés nélkül furcsán ható kérdések. Ezek az ortológus tábor legfontosabb fogalmának, az érthetőségnek elbizonytalanítására

⁵⁵ BENKŐ Loránd, *Elméleti törekvések a felvilágosodás korának magyar nyelvtudományában = A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében. Die Ungarische Sprache und Kultur im Donauraum*, szerk. Moritz CSÁKY – Horst HASELSTEINER – KLANICZAY Tibor – RÉDEI Károly, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Budapest–Wien, 1989, 389.

törekszenek, szó sincs szofizmáról. „S mi az érthetetlen? Az e, a' mit minden nem ért? vagy az inkább, a' mit senki nem ért? 'S a' ki az Ízlés' bizonytalanságát emlegeti, gyanúba hozza magát a' Philosophusnál, 's ennek tanításai eloszlatják mind kétségeit mind rettegését. Van e Anarchia a' Tudományok országában? vagy a' vélekedések' különbségét anarchiának illik e neveznünk?” (20:44a) Kazinczy engedményt tesz Verseghynek: a grammatikai nézeteknek teret enged, és csupán abban határozza meg tévedésüket, hogy minden stílusnemre ki akarják terjeszteni a szabályokat,⁵⁶ a nyelv teljes szerkezetére kívánják szabályszerűségeiket kidolgozni („az Egység' Egységére törekszik, melly egyedül a' Bölcs' káprázolatiban vagyon-meg”), pedig ez szemben áll a természet rendjével („a' Természet mind a' testi mind a' lelki világban a' Különbözés' Egysége, a' CONCORDIA DISCORDIA által tenyésztet”). (45a) A komplex grammatikai rendszerekkel szemben ezért védelmezi a szószeredeket (45a), mert azok nem állítanak fel szabályszerűségeket és nem tesznek javaslatot a megalkotott szabályok betartására. Ez a kikötés többek között azt bizonyítja, hogy Kazinczy nem tud Verseghy készülő lexikonjáról,⁵⁷ mert akkor tisztában volna vele, hogy Verseghy tár-saival egyetemben éppen olyan szólajstromokat készít, amelyet gyakran Kazinczy maga,⁵⁸ vagy mások között Szemere Pál is.⁵⁹

A dolgozat további szakaszai a nyomtatott és a kéziratos szövegben megegyez-nek egymással. (20–27:47a–50a) Miután az eddigi szakaszok a nyelv sokszínűségé-ben rejlő szépséget bizonyították és a nyelvhasználati szabadság mellett érveltek, a görögöknél és latinoknál kezdve bemutatja a nyelvgyarapítás mintáit. (20–22:47ab) Megfogalmazza, hogy a magyar nyelvnek ebben a németet érdemes mintául vennie. (22–24:47b–49a) A német–magyar párhuzam kifejtése ad alapot a tanulmány leg-gyakrabban idézett mondatainak megfogalmazásához:

A' Nyelv olyan mint az ég' íve a' maga egymásba-futó színeinek gyönyörű játé-kával. [...] De minthogy ingó alapon semmi nem állhat, szükség, hogy a' Neolo-giának az az Iskolája, mellyet Füredi Vida Úr gyakorol vádjával, elmondja a' maga titkát. Imhol vagyon az, fátyol nélkül azoknak, a' kik megérteni tudják, 's itt mon-datik, a' mennyire tudunk lehet, először: „Jól és szépen az ír, a' ki tüzes Ortho-logus és tüzes Neologus eggyzersmind, 's eggyességben 's ellenkezésben vagyon önmagával.” A' mi Iskolánk' neve tehát nem Neologia, hanem Syncretismus. (49a)

⁵⁶ „Mind e' mellett, az Analyt. Gramm. Írójának bizonyos tekintetekben van valamely igaza. Abban tévede-meg, hogy az Egység' felállíthatása miatt, melly most sokaknak óhajta, a' Stilisticának min-den nemeire terjesztette-ki, a' mit annak csak némely nemeiről kellett volna mondanía.” (44b)

⁵⁷ Ekkoriban már javában dolgozik azon a katolikus lexikonon, amelyet az egyházzervezet támogatásá-val állít össze. A katolikus irodalom alapvető szerzőit – Telegdi, Pázmány, Gánóczy, Molnár, Káldy, Vajda, Faludi, Fejér – olvastatják és jegyzeteltetik ki egyházi személyekkel, káplánokkal, kispapokkal, plébánosokkal. Ezeket a szószeredeket Verseghy kapja meg és tartalmuk alapján írja meg a tervezett lexikont. Verseghy kidolgozta a munkarendet: Verseghy Ferenc Horváth Jánosnak, 1819. január 12. = HORVÁTH Konstantin, Az „Egyházi Értekezések és Tudósítások” (az első magyar kat. teol. folyóirat) törté-nete. Verseghy Ferenc és Horváth János levelezése 1819–1822, Veszprém, Egyházmegyei Könyvnyomda, 5*–8*. (A függelékben újraindul a lapszámozás.)

⁵⁸ Kazinczy Pandektái bővelkednek a szószeredekben. MTAKK, K633/I–VI.

⁵⁹ Szemere jegyzeteiből található Kazinczy hagyatékában: MTAKK, K633/VI, 39–43 f.

A soroknak kevés interpretációját bírjuk, mivel azok – és maga a tanulmány is – oly-annyira enigmatikusan céloznak az értelmezési keretekre, hogy a kéziratos szövegek ismerete nélkül szinte csak a megcélzott személyek érthetik meg intenciójukat. Pedig nem állítanak „paradox” szintézis elé, sem „mély dialektikával” nem kecsegtetnek, ha az ortológia definícióját a többi szövegrész alapján határozzuk meg. A nyelv sokrétű-ségében teljes; a neológia kilépett keretei közül, átalakult, így immár elismeri a gram-matika fontosságát a stílus szabadsága mellett („tüzes Orthologus és tüzes Neologus eggyzersmind”). Az új irányzat, a szinkretizmus iskolája értelmében a szépíró megte-heti mindazt: „a' mit Erő és Szépség ajánl, a' minden Nyelvek' ideálja megkíván, a' Magyar Nyelv' természete (örök szokása 's törvénye) világosan nem tilt, a' régibb és újabb Classicusok' által nevelt Ízlés még javasol is, 's a' Szükség múlhatatlanul paran-csol.” (25:49a) Vagyis a literátoroknak helyes esztétikusan (az Erőnek és Szépségnek megfelelően), a magyar nyelv szabályszerűségeinek (amelyet a nyelv természete, a nyelv-szokás és a nyelvtörvények határoznak meg) és a klasszikus ízlésnek megfelelően alkot-nia és a nyelvet formálnia, amennyiben azt a szükség megköveteli. A kéziratos tanul-mány elején el nem keresztelt, a nyelvújítás tengelye mentén egymástól elkülönülő irányzatok fölé emelkedő új tábor így emeli ki a különböző iskolák magyar nyelv szá-mára hasznos sajátosságait.

Ezt követően a neológia hibái a fenti iskoladefiníció mentén kerülnek meghatáro-zásra. (25–26:49b) Téved a neológia, ha grammatikai ismeretek híján mesterkedik a nyelvvel, mert nem veszi figyelembe a „Magyar Nyelv' természetét (örök szokását 's törvényét)”. (25:49a) Vét a neológus, ha a stílusréteget nem megfelelően választja ki (ezt a „régí és újabb Classicusok” tanítják (25:49a). Tévedés az idegenszerűségek túl-zott használata, mert azt nem „parancsolja a Szükség múlhatatlanul” (25:49a), és vé-gül, ugyanebből az okból kifolyólag nem javasoltak a túlzott magyarítások sem.

A nyomtatott szöveg ezzel a gondolattal zárul, de a kéziratos változatban (50a–55b) az eddigiektől eltérő tételek kerülnek még megfogalmazásra: Kazinczy többek között saját pályarajzát adja. Ifjúkori fordításai után a fogságban – amelyet eufemisz-tikusan „Elmélkedésekben elfolyt esztendeimnek” nevez (50b) – grammatikai ismereteket szerezvén eszmélt rá arra, hogy a magyar nyelv alkalmas, és más nyelveknél alkalmasabb arra, hogy idegen mintákat kövessen (51a), ezért újra fordítani kezdett (51ab). A fiatal írók számára is hasonló utat javasol: a klasszikus műveltség és a gram-matikai ismeretek megszerzése után fordítsanak előbb a neológia, majd az ortológia iskolája szerint. (53a) S miután megtették ezt magyar művekkel is (53a), talán be fog-ják látni, hogy az újítók irányzata alkalmasabb eszközökkel szolgál a szépírók szá-mára. Példa gyanánt teszi át Szemere Pál A' Reményhez című szonettjét lírából prózába. (53a–54a)

A végső bekezdés előtt, amely a folyóiratban is és a kéziratban is nagyjából azonos, a kéziratos dolgozatban kitekintést kapunk az ortológusok és neológusok vitájának kimenetelére nézve. Egyikük sem fog nyerni, „vesztetni fog mind a' két fél, 's a' pálmát a' Syncretismus kapja-el, a' mint illik, 's így hosszas rezgéseink után rá akadunk azon Eggysegre, mellyet némelyek hatalom és erőszak által akarnának felállítani”. (54a) Nem a hatalmi szabályozás vezet tehát eredményre, a kulturális élet megnyilvánulásai

– a könyvnyomtatás fejlődése, a színjátszás, a Keszthelyi Helikon ünnepei, a Marczibányi Alapítvány pályatétele, a nemesi családok társadalmi és kulturális szerepvállalása (54ab) – szintén arra mutatnak, hogy a szabadság útján hamarabb célt lehet találni.

A retorizált utolsó bekezdés a tanulmány nyomtatott és írott változatában is egy végső üzenetet küld Füredi Vidának: „Egyéberánt, minthogy ez a’ nagy munka ellenkezések nélkül meg nem eshetik, Füredi Vida Urral én is ezt mondom, ’s szájjal és szívvel: In necessariis unitas, in non necessariis libertas, in dimicatione honesta arma.” (27–55b) Az eredetileg a vallásszabadságot védő sorok arra céloznak, hogy amennyiben a fontos dolgokban egyetértés (egység), a nem fontos dolgokban szabadság, és minden egyébben szeretet lenne, a vallási jellegű problémák megoldódnának. Így idézi Füredi Vida is *A’ Recenziókról* című írásában a Tudományos Gyűjtemény 1818. évi hatodik számában.⁶⁰ Füredi Vida ezt követően önhittségéért rója meg P. Sz. A.-t, a következő sorokkal: „Nem érzi-e szíved, Barátom! hogy az emberség, az okosság és a’ józanság mellett sebesen elhajtottál? Nem hallottad-e valaha: hogy in necessariis unitas, in dubiis libertas, in omnibus charitas.”⁶¹ Az *Orthologus* és *neologus*nak szép zárata, a recepciótörténeti kánonnal egybevágó zárata volna ennek az idézetnek az átvétele Kazinczy tanulmánya végén. Csakhogy számára az idézet a rettegett nyelvi egységet verbalizálja, ezért átírja a sorokat a következők szerint: „In necessariis unitas, in non necessariis libertas, in demicatione onesta arma” – vagyis a citátum végének megbékélést előmozdító szavai helyett a küzdelem, ebben az esetben a tudományos küzdelem tisztaságára hívja fel a figyelmet (a fontos dolgokban egyetértés (egység), a nem fontos dolgokban szabadság, a harcban tisztességes fegyverek). A harcbeli tisztességes fegyverek a grammatikusok szabályozó társaságának visszafogására utalnak.

Vagyis Kazinczy finomít saját elvein azzal, hogy a stilisztikai szempontok mellett a grammatika hatáskörét is elismeri a nyelvben, de nem tágít sem a nyelvváltozás jogától és hasznától, sem annak módjától; továbbra is vitában gondolkodik. Nyoma sincs tehát a szakirodalom tézisei szerint épphogy megjelenő elvi összebékülésnek. A szerző által beszűrt szövegek tétje nem kicsi: rajtuk múlt volna, hogy Kazinczy eltalálja-e Verseghe személyében Füredi Vidát, vagy célt téveszt. Kazinczy 1819 februárjában értesül arról először, hogy Füredi Vida tanulmánya Verseghe kézírásával került a szerkesztőséghez. Ekkor még a Takács József nevű dunántúli literátort tartja szerzőként számon és jó néhány hónapnak el kell telnie, míg a magánlevelek szintjén Verseghe egyenlővé teszi Füredi Vidával. Jól tudjuk, hogy a találgatás nem szűnik meg az *Orthologus* és *Neologus* itt elemzett kéziratának befejezésével. Kazinczy előtt később sem rajzolódik meg egyetlen írói személyiség, még a húszas években is firtatja ki állt a Füredi Vida név mögött levelekben, és magáncélú jegyzetekben; ismeretes 1827-es, és 1829-es álnévfejtetés is

A szerző nem kockáztatott, kihagyta a konkrétan Verseghe célzó sorokat, és ezzel az ortológia fogalmi meghatározását is csonkolta. Óvatosságának következtében a tanulmány kevésbé bipolarizálta a nyelvvel foglalkozók körét, vagyis a békülés, a vitázás gesztusának hatott.

⁶⁰ FÜREDI VIDA, *A’ Recenziókról*, Tudományos Gyűjtemény 1818/VI., 25.

⁶¹ Uo.

Az *Orthologus* és *Neologus* tétje

A *syncretismus* fogalmi bevezetése egy olyan logikus és eredeti lépés, amelyet már a *Mondolat* idején meg lehetett volna tenni. A röpirat megjelenésekor problémát okozott, hogy Kazinczy műveit arra kevésbé érdemes szövegekkel egy szinten kezelték. Egy új ideológia elméleti körvonalazása már akkor alkalmas lett volna arra, hogy eltávolítsa a szerzőt a bírált iskolától. Kérdés persze, akkor milyen eredménnyel járt volna az újabb táboralapítás. A tízes évek végén erre inkább megérették a körülmények, de a szöveg sikeressége még így is vitatható.

Az *Orthologus* és *Neologus* gyengéje a homályosság, amely csak részben tekinthető szándékosnak. A kéziratot töredékek hemzsegek Verseghe nevével, de a nyomtatott tanulmány olyannyira óatosan fogalmaz, és annyira kevés területet hagy a hivatkozások megtalálására, hogy még az is elképzelhető, hogy maguk a címzettek sem értették meg az utalások referenciáját. Ez a kézirat, sokkal egyenesebben fogalmazó szöveg nélkül alig is lehetséges. Ráadásul igen kétséges, hogy Kazinczy új, egységen és különösképpen alapuló iskolafiníciója megnyugtató az objektív szempontokat követő, műveiket paragrafusokba szedő nyelvészeket. Nincsen ugyanis tisztázva, hogyan érvényesülhet egyszerre a grammatikai szempontrendszer és a stilisztikai követelmények, és amennyiben ezek ellentmondának egymásnak, melyiket kell inkább alkalmazni és milyen gyakorisággal. A részletek semmilyen fokig nincsenek tisztázva, a szöveg általánosságban fogalmaz, a húszas évek nyelvújítási vitairódalma pedig továbbra is a neológus tábor elvi szabályait követeli.

Az *Orthologus* és *Neologus* elég kevés indokot nyújt arra, hogy a „nyelvújítási küzdelem” vége ebben a szövegben határozódjon meg. Az eredeti tanulmány ráadásul célt tévesztett, mert Verseghe mint ortológus vezér ekkor egészen más területen tevékenkedik, a húszas évek irodalma pedig jócskán bővelkedik a nyelvújításhoz kapcsolódó szövegekben, Kazinczy is folytatja a szövegét, amely egyre növekszik, újabb verselemzésekkel bővül és egy esszéket ambíciójával társul más szövegekkel. Ezek a szövegek kéziratok, és a húszas évek vitairódalma Kazinczy szereplése nélkül folytatódik tovább. 1827-ben Toldy Ferenc azt írja Kazinczynak: „Ki gondol most már a nyelvi vitákkal?”⁶² Ebben a kérdésben akár meg is nyugodhatnánk és a kánon zsinórmértékébe fogódzkodva gondolhatnánk azt, hogy senki. Ez a levél sem áll azonban kontextus nélkül. Közelebbről megvizsgálva néhány olyan információra derül fény, amelyek újrarajzolják az értelmezési kört.

Az előző hónapokban jelent meg az *Élet és Literaturában* Kölcsey és Döbrentei 1815-ös levelezéséből egy sorozat,⁶³ amelyben Kazinczytól szellemileg független hangnemben írnak egyebek mellett a nyelvújítás kérdéséről is. A neológus tábor egysége megbomlik, mert a táborbeliek fegyelmezetlensége napvilágra kerül: ezek az 1815-ös szövegek ugyanis Kazinczyt érintő kritikától sem mentesek. Előző évben jelenik meg Vidovics Ágoston műve, *A’ Magyar Neologia Rostálgottatása*.⁶⁴ A nyelvészeti

⁶² Toldy Ferenc Kazinczy Ferencnek, Pest, 1827. február 5. = KazLev, XX., 201.

⁶³ DÖBRENTÉI GÁBOR és KÖLCSEY FERENCZ *Leveleiből*, *Élet és Literatura* 1827, 87–134.

⁶⁴ VÖ. VIDOVICS ÁGOSTON, *A’ Magyar Neologia Rostálgottatása*, kiad. Petrózai Trattner Mátyás, Pest, 1826., 42–43.

munka a neológiát teszi mérlegre, az elméleti megalapozatlanság hiányát állapítva meg konklúzióként. A főneológus szerepében Kazinczy áll. Toldy szerint az álnév mögött Sággy Ferenc és a Dunántúl rejtőzik. 1824-ben jelenik meg Szegeden Thewrewk József *Velencei szappanpora*,⁶⁵ amely a nyelvújítás alakjait – közöttük Kazinczyt – formázza meg álnéven. Helikonra tartó útjuk bukással zárul: egy égi szózat nem engedi be őket a dicsőség lakhelyére. Toldy költői kérdésének szövegkörnyezete prezentálja mindezeket a szövegeket: „Ki gondol most már a nyelvi vitákkal? Csakhogy egyáltalában kevesebbet gondolnak könyvvel, mint régebben!! Szeretem, hogy sem Batsányi kurjongatásai, sem a szegedi vígjátékok, sem Vidovics nem recenseáltattak. Így elhangzanak. Ez reconvalescentiánkra mutat.”⁶⁶ Az utolsó mondat arra utal, hogy ekkor ők saját meglátásuk szerint tehát *lábadoznak*. Batsányi kurjongatása a Faludy-tanulmányt jelenti, amely válasz az *Orthologus* és *Neologus*-ra. A szegedi vígjátékok az előbb idézett több szöveget tartalmazó Thewrewk-kötetet; a Vidovicsra való utalás pedig a szintűgy említett neológia-ellenes nyelvészeti munkát jelenti. Vagyis Toldy mondata vigasztalás. Csakhogy ezekről a szövegekről a szakirodalom vagy nem foglalkozik állást, vagy a jótékony feledésbe számúzi őket azzal az indokkal, hogy nem ütöttek rést a diadalmas nyelvújítás bástyáján.

Koselleck olyan fogalmakat elemmez, amelyek dualizmusukkal átfogják az egész emberiséget, ebben az értelemben tehát univerzálisak.⁶⁷ A neológia–ortológia fogalompár is univerzálisan fed le egy bizonyos csoportot. Annak definiálása, hogy mely közösséget is kell értenünk a fogalompár által kettéosztottnak – a literátorok körét, a magyar nyelvet használók közösségét vagy a nyelvet formálók táborát – különbözőképpen történhet és az eredményt nagyban befolyásolja a történelmi kontextus.⁶⁸ Bármely csoportok is értendők a két fogalom által lehatároltnak, az *Orthologus* és *Neologus* kéziratos szövegének tanúsága szerint az 1810-es évek végére, ezek semmi jel szerint nem jutottak konszenzusra.

MŰHELY

TORMA KATALIN

Sa'di korai hazai recepciója

Fordítások magyar folyóiratokban a 18. század végén és a 19. század elején*

Azon jeles erköltsi és életi oktatások, mellyeket ő majd mesékben majd elbeszélésekben előadott, mindenegy Böltsnek ditséretére válnának, és minden embert, ki azok szerint tselekednék, boldoggá tennének.¹

A 18. század végi és 19. század eleji európai felvilágosult gondolkodók érdeklődése egyre inkább a keleti kultúrák felé fordult. Az egzotikus világ tudós felfedezésének, egyszersmind szélesebb körben való megismertetésének egyik első lépcsőfoka az Európába eljutó keleti irodalmi szövegek lefordítása és kinyomtatása volt, így a tárgyalt időszak majd minden nevezetesebb magyar folyóiratában is fellelhetők keleti szépirodalmi munkák részleteinek fordításai. E szövegek irodalom- és kultúrtörténeti jelentősége vitathatatlan, ugyanis ezek a textusok mint a keleti kultúrák megszapordító hírnökei, a keletről kialakított kép megformálásában komoly szerepet játszottak. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy az első, szélesebb körben hozzáférhető keleti irodalmi munkák jelentős változáson mentek keresztül, mire magyar nyelven is olvashatók lettek. Ennek oka, hogy rendszerint nem az eredeti nyelvből készültek a fordítások, hanem sok esetben több áttételen keresztül érkeztek a magyar fordítóhoz.

Szemléletes példát ad egy fordítás kalandos történetére Baji Patay Sámuel *Pancsa-tantra*-fordításának (1781) az olvasóhoz írott bevezetője, melyben arról értesülünk, hogy az eredetileg Indiából származó szöveg először perzsára lett lefordítva, melyből az arab változat készült, mely a görög fordítás pretextusa volt, s végül ebből készült

⁶⁵ Második kiadása: *Velencei szappanpor az új magyarok számára*, szerk. P. THEWREWK József, Belpay örököséinél, Pozsonyban, 1834.

⁶⁶ Toldy Ferenc Kazinczy Ferencnek, Pest, 1827. február 5. = *KazLev*, XX., 201.

⁶⁷ KOSSELLECK, I. m., 8.

⁶⁸ Az ortológia a 19. század végén például egy teljességgel elfogadható, nyelvvédő irányzattá forrt ki magát, és a neológia tűnt fel gyanús színben. A Magyar Nyelvőr című folyóirat történetének bemutatásán keresztül Balassa József egy „nagyhatású nyelvjavító harcot” mutat be, amelyben az „új ortológia” diadalmaskodik. BALASSA József, *A Magyar Nyelvőr története 1872–1940*, Országos Néptanulmányi Egyesület, Budapest, 1941.

* A tanulmányban a Sa'di-idézeteket modern átírásban közlöm, mely a mai perzsa anyanyelvű beszélő kiejtését tükrözi. Az átírásban használt karakterek egy része a magyar ábécében nem létezik, e mellékjellel ellátott betűk a következő perzsa betűknek felelnek meg: [ث] ṯ (ejtsd: sz), [ج] ġ (ejtsd: dzs), [چ] č (ejtsd: cs), [ح] h (ejtsd: h), [خ] x (veláris zöngétlen spiráns), [ز] z (ejtsd: z), [ژ] ž (ejtsd: zs), [ش] š (ejtsd: s), [ص] ṣ (ejtsd: sz), [ض] ž (ejtsd: z), [ط] t (ejtsd: t), [ظ] z (ejtsd: z), [ع] ʿ (megnyújtja a megelőző rövid magánhangzót), [غ] ġ (uvuláris zöngés spiráns), [ق] q (uvuláris zöngés spiráns); Az átírásban használt magánhangzók a következőképpen olvasandók: a (ejtsd: á), â (ejtsd: a); az e, i, o, u betűkkel jelölt hangok és az ey, ow diftongusok a magyar kiejtés szerint ejtendők. (A fentiek fényében Sa'di nevének kiejtése: Szádi.)

¹ SZADI, *(Példázat)*, ford. EDVI ILLÉS Pál, Szép Literaturái Ajándék a Tudományos Gyűjteményhez, VI. évf., szerk. SZEMERE Pál, Pest, 1826, 139.

a latin, mely a magyar fordítás közvetlen előzménye.² Hasonlóan regényes fordítás-történetről tanúskodik Csányi János egy 1815-ben kiadott fordítása, mely címe megfogalmazásában vázolja, hogy az Indiából származó szövegnek először a kínai fordítása készült el, mely az angol alapjául szolgált, majd az angoltól készült a francia verzió, végül abból a német, melyet Csányi a magyar változat elkészítéséhez használt.³ Megjegyzem, György Lajos rámutatott arra, hogy ez a sokáig *Pancsatantra*-fordításnak tartott munka nem keleti eredetű: valószínűleg Robert Dodsley (1703–1764) alkotása, s a fordítás alapjául szolgáló kézirat kalandos története az olvasóközönség érdeklődését igyekezett pusztán felkelteni, a valósághoz nem sok köze van.⁴ Annak ellenére, hogy a szövegről bebizonyosodott, hogy nem keletről származik, a Csányi-féle kiadásban ismertetett fordításlánc – angol, francia, német, magyar – arról tanúskodik, hogy a magyar verzió a harmadik nyelvi áttétele az eredetinek. A legtöbb szöveg esetében nem ismerünk ilyen részletes fordítástörténetet, de okkal feltételezhető, hogy nem egyedi esetekkel állunk szemben: e szövegek a sok fordítás miatt egyre távolodtak az eredeti szövegtől, s mire megjelentek magyarul, rendszerint jelentősen csonkultak, torzuláson mentek át.

Hasonló a helyzet Mošarref-od-Din Mošleh, ismertebb nevén Šeyx Sa'di Širāzi (1184–1291)⁵ a klasszikus perzsa irodalom egyik meghatározó alakja esetében is. Sa'di életéről kevés biztos adattal rendelkezünk, így elsősorban a műveiből kiolvasható, egymásnak gyakran ellentmondó életrajzi utalásokra támaszkodhatunk. Širāzban született, a bagdadi *neẓāmiyyé*⁶ tanult, majd ugyanott tanított is. 1257-ben készült

² Vö. „Ezen Példákkal jó erkölcsökre tanító könyvtske hozatot az Indusok Tartományjokból Persóé bölts orvos által, és a Persák Királyoknak bé nyújtatván; azonnal az Arabsok nyelvekre forditot; következőképpen Simeontúl, Setnek bölts Mesterétül, 's a' természeti dolgok magyarázójoktúl Görög nyelvre; melly is az Arábiai nyelven neveztetet Killille és Dimne, Deákul Coronarius Vestigator, az az: nyomozva össze szerkésztett oktatásnak módja. Az ebben bé foglalt példázatok pedig Abessalomon Indusok Királyoknak eképpen adattak elő egy bölts által.” BÁJI PATAY Sámuel, *A régi indusok böltselkedések, az az példákkal jó erkölcsökre tanító könyvtske, mellyet magányos és koros napjainban Magyar nyelvre forditot Báji Patay Sámuel, Püspöki Oskola, Eger, 1781, 1–2.*

³ Vö. Az Indiai Bölts, Vagy Miként Lehet Az Ember Boldog E' Társaságos Életben. Az Erköltsöket Illető Egy-néhány Ilyen Tiszta Velős Mondásokba Foglalva, melyeket valami Régi Brakhmán hagyott írásban: és ebből előbb Khinai Nyelvre, abból akkoriban Anglusra, abból tsak hamar Francziára, melyből ismét Németre és ebből végre Magyar nyelvre forditódott CS[ÁNYI]. J[ÁNOS]. által, Csáthy György, Debrecen, 1815.

⁴ Vö. GYÖRGY Lajos, *Egy állítólagos Pancsatantra-származék irodalmunkban*, Erdélyi Tudományos Füzetek Lapkiadó Nyomdai Műintézet, Kolozsvár, 1929, 4., 10. A Dodsley-féle erkölcsan és magyar fordításai történetét lásd: TARNAI Andor, *Egy tibetinek álcázott laikus erkölcsan a XVIII. századi magyar irodalomban*, ItK 1958/2–3., 177–186.

⁵ Lásd Zabiḥ-ol-lāh ŠAFĀ, *Tārix-e adabiyāt-e Irān*, II., Ferdows, Teherán, 1388 [2009], 105–111.; G. Michael WICKENS, *Būstān = Encyclopaedia Iranica*, IV/6., szerk. Ehsan YARSHATER, Routledge – Kegan Paul, London – New York, 1990, 573–574.; Franklin LEWIS, *Golestān-e Sa'di = Encyclopaedia Iranica*, XI., szerk. Ehsan YARSHATER, Encyclopaedia Iranica Foundation, New York, 2003, 79–86.; Edward G. BROWNE, *A Literary History of Persia*, II., Cambridge UP, Cambridge, 1969 [1906], 525–539.; Jan RYPKA, *History of Iranian Literature*, Reidel, Dordrecht, 1968² [1956], 250–255.; Carl Hermann ETHÉ, *Grundriss der Iranischen Philologie. Neupersische Litteratur*, II., szerk. Wilhelm GEIGER – Ernst KUHN, Karl J. Trübner, Strassburg, 1897, 292–296.

⁶ 1065-ben Neẓām-ol-Molk, perzsa politikus-hadvezér által Bagdadban alapított teológiai főiskola. Bővebben lásd: Robert HILLENBRAND, = *Encyclopaedia of Islam*, New Edition, V., szerk. C. E. BOSWORTH – E. van DONZEL – B. LEWIS – E. J. Ch. PELLAT, Brill, Leiden, 1986, 1123–1154. (Különösen 1125–1126.)

el *Bustān* című párversekben írott munkája, majd az ezt követő évben fejezte be az egész világon méltán híressé vált, nyolc fejezetből álló, verses betétekkel átszőtt prózai munkáját, a *Golestān*. Az alábbiakban elemzett öt magyar Sa'di-fordítás⁷ közül három ez utóbbi munkából származik, mely részben annak köszönhetette széleskörű népszerűségét, hogy általános morális és etikai kérdéseket tárgyal.⁸ A *Golestān* perzsa irodalomban betöltött kitüntetett helyét és keletkezési körén messze túlmutató ismertségét egyaránt magyarázza, hogy a *Rózsakert*ként fordítható alkotás a klasszikus perzsa prózastílus olyan erejű poetizálásának bizonyult, hogy az századokon keresztül irodalmi mintát szolgáltatott.⁹ Sa'di munkái Magyarországra is eljutottak, már a 17. században hozzáférhetőek voltak,¹⁰ cseppet sem meglepő hát, hogy a 18. és 19. században jelentős irodalmárok próbálkoztak egyes részletek magyartításával.

⁷ Vallás-türedelem. *Persiai rege*. SAADINak Bustan nevű könyvéből, MEISSNER után. ford. KAZINCZY Miklós, Orpheus. Egy hónapos írás A' Jozan-Gondolkozásnak igazabb ízlésnek és Magyar Történeteknek Elő-segíllésére, I. kötet, szerk. SZÉPHALMY Vintze [KAZINCZY Ferenc], Füstkuti Landerer Mihály, Kassa, 1790, 382–384.; *Anekdóták 3. (Egy Persiai király előtt...)*. Uránia, I évf., 2. kötet, 1794, 248–249.; SZADI, (Példázat), ford. E[DVI] I[LLÉS] P[ÁL], Szép Literatúrai Ajándék a' Tudományos Gyűjteményhez, VI. évf., szerk. SZEMERE Pál, Pest, 1826, 139–140.; *Mese a' két macskáról. A' hypedbolás előadás*. Parabola SZÁDITól, ford. V[ÖRÖSMARTY Mihály], Tudományos Gyűjtemény, XIII. évf., 4. kötet, szerk. VÖRÖSMARTY Mihály, Trattner- Károlyi, Pest, 1829, 116–121.; *Elbeszélések SZÁDITól és róla*, Társalkodó, 21. szám, Pest, 1835. márc. 14., 84. Az anyaggyűjtés során egy hatodik szöveget is felvettem a fenti listába. Az 1818-ban, Kassán megjelent *Haszonnal Mulattató Könyvtár, Erkölti Rajzolatok A' nevezetesebb Írók' munkáiból* című kötete első szövegcsoportjának címe: „Zadi 3. Anekdótában”. Mivel a fordításkötet címe azt ígéri, hogy nevezetesebb írók munkáiból szemezget, a szövegcsoport címében pedig csak Sa'di neve olvasható, feltételezhető, hogy az alábbi textusok a perzsa költő művei. A Sa'di *œuvre*-ben azonban nem olvashatók ezek a történetek. Mindeztidáig nem sikerült azonosítanom az eredeti szöveget, de, mivel az kizárható, hogy Sa'di munkája, e szövegcsoport „nevezetes” írója anonim marad, így – bár ez a jelenlég a hazai Sa'di-recepció szempontjából fontos –, az alapvetően fordításokkal foglalkozó tanulmány keretében e szövegcsoport nem illeszthető be. (Pontos lelőhelye: *Haszonnal Mulattató Könyvtár, Erkölti Rajzolatok A' nevezetesebb Írók' munkáiból*, Kassa, 1818, 5–13.)

⁸ Lewis kiemeli, hogy Sa'di felvilágosodás kori népszerűsége éppen e moralizáló, tanító jellegnek köszönhető. Vö. LEWIS, I. m., 83. Sa'di hazai népszerűségéhez a 18. század közepi erkölcsanok szemléletváltása: az addigi vallási indíttatású műfaj profanizálódása is hozzájárulhatott. Lásd Bíró Ferenc, *Vázlat a XVIII. század közepének hazai erkölcsi irodalmáról* = Uő., *A Fialat Bessenyei és íróbarátai*, Akadémiai, Budapest, 1976, 5–20.

⁹ Vö. Johannes Thomas Pieter DE BRUIJN, *Classical Persian literature as a tradition* = Uő., *General Introduction to Persian Literature. A History of Persian Literature*, I., Tauris, London – New York, 2009, 3. Jeremiás Éva lexikográfiai és grammatikatörténeti kutatásai során figyelt fel arra, hogy a régebbi perzsa nyelvű szakirodalmak előszeretettel hoznak nyelvi példákat Sa'di munkáiból: Ġamāl-od-Din Ḥoseyn ibn Fakr-od-Din Ḥasan Enġu Širāzi (megh. 1626) 1608-ban elkészült *Farhang-e Ġahāngiri* c. nagyszabású szótára, valamint 'Abd-ol-Karim Iravāni 1846-ban, Tabrizban megjelent grammatikai szabálygyűjteménye egyaránt sok Sa'di-idézetet tartalmaz. JEREMIÁS Éva, *Abd al-Karim Iravani's Persian Rules (Tabriz, 1846). Grammar or cultural phenomenon? = At the Gate of Modernism. Qajar Iran in the 19th century*, szerk. JEREMIÁS Éva, Avicenna KKKI, Piliscsaba, megjelenés alatt.

¹⁰ Angelo Michele Piemontese kézirat-katalógusából kiderül: Buda visszafoglalásakor (1686) Fernando Marsigli olasz hadmérnök és térképész a kigyulladt budai mecsetiskolából „megmentett” néhány perzsa kéziratot, melyek a bolognai Bibliotheca Universitariába kerültek. A katalógus No. 17–28. tételei mind Sa'di-kéziratok, melynek túlnyomó többsége *Golestān*, vagy annak kommentárja (No. 19–26 és 28) Angelo Michele PIEMONTESE, *Catalogo dei Manoscritti Persiani conservati nelle Biblioteche d'Italia*, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Roma, 1989, 3. Ez úton köszönöm Jeremiás Évának, hogy felhívta a figyelmem erre a fontos adatra.

Más kérdés, hogy e szövegeknek valójában mennyi közük van az eredeti írásokhoz és a perzsa művelődéshez, hiszen az elkerülhetetlen szövegromlással azonos arányban csökken a kultúráközvetítő funkció is.

Ha röviden össze szeretném foglalni a szóban forgó fordítások vizsgálatából levonható általános következtetéseket, a szövegromlás három fő oka jelölhető meg. Egyrészt, ha a fordításláncban ez egyik fordító valamit félreért, természetesen az ő munkájára épülő fordítások is átveszik a hibás szövegrészletet, így akár egyetlen szó vagy kifejezés pontatlan fordítása okozhatja azt, hogy a több áttételen keresztül magyarul megjelent szöveg üzenete eltér az eredetitől. Másrészt, gyakran a szövegromlás a szöveg tágabb kontextusának, annak a kultúrának a nem kielégítő ismeretéből származik, melyből az eredeti szöveg táplálkozik. Az elemzendő esetek egyikében egy ilyen félreértés azt eredményezi, hogy az eredetileg a Korán Ábrahám-értelmezésén alapuló szöveg a magyar változatban a Biblia Ábrahám-képét tükrözi. Végül a leggyakoribb, majdnem minden ismerttetendő fordítás esetében megfigyelhető változás, hogy az eredeti szöveg formai jegyei egyáltalán nem mutatkoznak meg a cél-szövegben: gyakran az eredetileg versben írott mű vagy részlet a magyar fordításban prózai darabként olvasható. A szerző eredeti struktúrájának felbontása általában esztétikai, tartalmi és nyelvi csonkulással jár. Természetesen az esetek többségében a felsorolt tényezők mindegyike kisebb-nagyobb mértékben hozzájárult a vizsgált magyar szöveg végső formájának alakulásához, így nem egy esetben előfordul, hogy mai fogalmaink szerint a magyar nyelven megjelent mű nem tekinthető fordításnak: pusztán az eredeti laza parafrázisa.

Megjegyzendő, hogy az „eredeti szöveg” kifejezés használata Sa‘di műveivel kapcsolatban meglehetősen pontatlan, ugyanis a mai napig nem áll rendelkezésre általánosan elfogadott kritikai kiadás. Több olyan tudományos és kritikai jellegű kiadás született, melyek igyekeznek a különféle szövegváltozatok együtt olvashatóságát megteremteni, ám kifogásolható módon több kéziratból hoznak létre egy standardizált szöveget. A klasszikus perzsa szövegek kiadásakor ugyanakkor komoly gondot okoz, hogy a sokáig kézíratos formában hagyományozódó szövegeket a másolók hol szándékosan, hol szándéktalanul torzították: saját nyelvhasználatuknak megfelelően módosították, félreolvasták, hibásan írták le, modernizálták vagy éppen archaizálták.¹¹ A legtöbb esetben nem áll rendelkezésre autográf kézirat, sőt általában az jellemző, hogy több évtizeddel az irodalmi alkotás megszületése utáni időből származik a ma ismert legrégebbi kézirat. Sa‘di műveivel kapcsolatban is hasonló problémával szembesül a filológus: a legrégebbi viszonylag teljes, datált kézirat 1320-ból származik.¹² A hosszas kézíratos hagyományozódás után a perzsa szöveget először Európában

¹¹ Vö. IRĀĞ AFŠĀR, *Editing Problems of Persian Classical Texts and the Respect to Manuscript Authenticity – Theoretical Approaches to the Transmission and Edition of Oriental Manuscripts. Proceedings of a symposium held in Istanbul, March 28–30, 2001*, szerk. Judith PFEIFFER – Manfred KROPP, Orient-Institut, Beirut, 2007, 275.

¹² LEWIS, I. m., 84. A Sa‘di kéziratokról részletesen lásd: Carl Hermann ETHÉ, *Grundriss der Iranischen Philologie. Neupersische Litteratur*, II., Karl J. Trübner, Strassburg, 1897, 295.; P. M. АЛИЕВ [Rustam M. ALIEV], „Гулистан” Са‘ди и критика текста, *Ученые Записки* 20 (1958), 89–152.

nyomtatták ki: Georgius Gentius (Georg von Gent) latin–perzsa kétnyelvű kiadása 1651-ben jelent meg Amszterdamban.¹³ A perzsa könyvnyomtatás első termékei között találhatjuk Sa‘di munkáit: Mošār bibliográfiája¹⁴ szerint az első iráni *Golestān*-kiadás 1809-ből származik,¹⁵ míg a Bustān elsőként Iránban Tabriz városában 1832-ben jelent meg.¹⁶

Tanulmányomban Gölām-Hoseyn Yusofi szövegkiadását választottam alapszövegnek, mely tizenhét kézirat és a korábbi nyomtatott kiadások alapján készült.¹⁷ Tekintettel arra, hogy az elemzendő szövegek esetében nem ismert a fordítástörténet, Rustam M. Aliev 1959-es moszkvai,¹⁸ és Moḥammad ‘Ali Foruḡi¹⁹ 1937-es teheráni kiadását is használtam, és indokolt esetben utalok is e munkákra. Az esettanulmányok áttekinthetősége kedvéért minden fejezet elején teljes egészében idézem az elemzésre kerülő magyar fordítást. Mivel a magyar folyóiratokhoz közvetítő nyelven vagy nyelveken keresztül értek el ezek a történetek, nem tudjuk, hogy magát a transzformációt kihez lehet kötni, tehát legfeljebb az ragadható meg, hogy az előállt változatok milyen képet sugalltak a perzsa világról.

¹³ Ezt megelőzően André du Ryer fordított le szemelvényeket franciára (Párizs, 1634). Lásd Alastair HAMILTON – Francis RICHARD, *André du Ryer and Oriental Studies in Seventeenth-century France*, Oxford UP, Oxford, 2004, 79–88. Ryer kiadásán alapul Friedrich Ochsenbach német fordítása (Tübingen, 1636). Az első teljes német fordítás Adam Olearius munkája (Hamburg, 1654). Vö. LEWIS, I. m., 83.

¹⁴ E bibliográfiai munka az Iránban kiadott könyvek kiadási évét a Hold-hónapokban számoló higrapha szerint adja meg. Jelen dolgozatban az egyszerűség kedvéért az európai időszámítás szerinti évszámokat közlöm.

¹⁵ Tehát több mint 150 évvel Gentius munkájának megjelenése után adták ki először nyomtatásban Iránban. Mošār pontosabb helymegjelölést nem tesz. Vö. Xān Bābā Mošār, *Fehrest-e ketābhā-ye čāpi-ye fārsi*, IV., Teherán, 1353. [1975], 4283. A több mint kétszáz Mošār által listázott *Golestān*-kiadás (Uo., 3283–3294.) közül érdemes kiemelni az 1848-as tabrizi és az 1852-es teheráni nyomatos kiadásokat. Megjegyzem, sokáig egy, a 19. század húszas éveire tehető, datálás nélkül megjelent tabrizi kiadást tartották az első iráni nyomtatásban megjelent Sa‘di kiadásnak, melyre Silvestre de Sacy 1843-ban megjelent lexikon szócikke óta előszeretettel hivatkoznak mint a legrégebbi iráni kiadásra, holott bebizonyosodott, hogy létezik ennél korábbi kiadás is. Sajnálatos módon a legmodernebb és az iranisztikai körökben általánosan elfogadott iranisztikai szaklexikon, a már idézett *Encyclopaedia Iranica* is de Sacy megállapítására támaszkodva az említett tabrizi kiadást emeli ki mint az első Iránban nyomtatott *Golestān*. Vö. LEWIS, I. m., 84.; Silvestre DE SACY, *Saadi = Biographie Universelle. Ancienne et Moderne*, XXXVII., szerk. Louis-Gabriel MICHAUD, Henri Plon, Paris, 1843, 163.

¹⁶ Vö. Xān Bābā Mošār, *Fehrest-e ketābhā-ye čāpi-ye fārsi*, I., Teherán, 1350 [1972], 794. A Sa‘di kiadásokhoz részletesen lásd még: Xān Bābā Mošār, *Mo’allefin-e kotob-e čāpi-ye fārsi o ‘arabi*, III., Teherán, 1341 [1962], 310–325.

¹⁷ Gölām-Hoseyn YUSOFI, *Golestān-e Sa‘di*, Xārezmi, Teherán, 1387 [2008].; Uő., *Bustān-e Sa‘di*, *Sa‘di-nāme*, Xārezmi, Teherán, 1387 [2008]. A már sokat idézett *Encyclopaedia Iranica* is ezt a kiadást tartja a legjobbnak. Vö. LEWIS, I. m., 84.

¹⁸ Rostam M. ALIEF [ALIEV], *Golestān-e Sa‘di*, Tašhiḥ-e matn-e ‘elmi-ye enteḡādi, Xāvaršenāsi, Moskow, 1959. Aliev már korábban hivatkozott tanulmánya (ALIEV, „Гулистан” Са‘ди и критика текста) hatására a szakma érdeklődéssel várta a legrégebbi taškenti kéziratokon alapuló szövegkiadás megjelenését, azonban a hozzá fűzött várakozások csak részben teljesültek. (Itt szeretném megköszönni Jeremiás Évának az orosz nyelvű szöveg feldolgozásában nyújtott segítségét.)

¹⁹ Moḥammad ‘Ali FORUḠI, *Kolliyāt-e Sa‘di*, Nāmak, Teherán, 1383 [2004]. A számos szövegkiadás közül a Foruḡi-féle az általam preferált Yusofi-féle kiadással közel azonos népszerűségnek és szakmai elismertségnek örvend. A kevésbé ismert Xaza‘eli-féle kiadással is összevetettem a magyar fordításokat. Moḥammad XAZA‘ELI, *Šarḥ-e Golestān*, Gāvidān, Teherán, 1366 [1987].

Vallás-türedelem. Persiai rege, *Orpheus*, 1790.

Ábrahámhoz, a' ki Vendég nélkül nem örömet evett, sok ideig nem jött egy Útas-is. Ki-méne tehát mindenfelé, 's egy pusztában egy Öreg emberre akadt; ki-volt száradva az Öregség miatt, 's haja és szakállá feje volt mint a' hó. – Te, kit úgy szeretek, mondta, mint a' szemem fényét, jöjj hozzám, 's végy sőt és kenyeret nálam! – Azonnal fel-költ az Öreg, és el-ment Ábrahámhoz, és a' ház' tselédei néki a' leg-felső helyet készítették az asztal mellett. Ekkor fel-hozák az ételt, asztalhoz ültek, 's a' háznép imádkozni kezdett. Tsak az idegen szájából nem hangzott szó. Meg-élemedett öszférfi, így szólla: Ábrahám, miért állasz el attól az áhítatosságtól a' mellyel az Öregek szoktak hálákat adni az Istennek táplálásáért? – Mert nem tudok más imádságot, így felelt ez, tsak azt a' mellyre Mesterem, a' ki a' tüzet imádta, tanított.

Akkor látá Ábrahám, hogy az ő Vendége bálványozó. Meg-haraguda tehát, 's haraggal lökette ki a' házából, mert nem tartotta jónak, hogy jól tégyen azzal a' ki nem az igaz Istent tiszteli. De ímé a' mindenek Táplálója le-küldé Gábort, hogy dorgálja meg Ábrahámot. – Száz esztendeig éltette 's táplálta az Úr ezt, így szólla az Angyal: te pedig illy kevés ideiglen sem tűrheted őt. Ha szinte a' tüzet imádja is, mi öldozhat-fel tégedet azon kötelesség alól, hogy az ő nyomorúságát szelíd kezekkel enyhítsd?

KAZINCZY MIKLÓS

Kazinczy Miklós Sa^cdi-fordítása az *Orpheus* 1790-ben kiadott kötetében látott napvilágot, és jelenlegi tudásunk szerint az első magyar nyelven hozzáférhető Sa^cdi „rege”. A fordítás címe egyben megjelöli a közvetlen forrásszöveget, illetve az eredeti perzsa szöveg fellelhetőségéről is ad eligazítást: „Saadinak Bustan nevű könyvéből” származik, „Meissner után”. August Gottlieb Meißner (1753–1807) életművében több olyan novella található, melyek esetében a témaválasztás vagy perzsa nevek használata miatt feltételezhető a *Golestân* ismerete és felhasználása;²⁰ a címben jelölt eredet ellenére azonban a mérvadó *Orpheus*-szövegkiadás szerint a német változat sem a Meißner-életmű kiadásokban, sem a *Skizzen* című gyűjteményében nem lelhető fel.²¹

Az eredeti történet Sa^cdi *Bustân* című művében a második könyv második elbeszélése,²² melyet a Kazinczy-féle fordítás nagyvonalakban követ ugyan, de jelentős eltérések is vannak. A legszembeötlőbb különbség: a verses szöveg (*moteqâreb*) a 18. század végi magyar olvasóközönség számára mint rövid prózai történet jelenik meg. A perzsa

²⁰ SZILÁGYI Márton, Kármán József és Pajor Gáspár *Urániája*, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 1998, 245. Az *Urániában* megjelent Nagy Sándor, és a *Halhatatlanság forrása* című történet eredetének felfedésével Szilágyi rámutatott arra, hogy a felvilágosodás korában népszerű „eredeti” keleti történetekhez hogyan találtak alaptémát az alkotók. Sa^cdi hatástörténete szempontjából érdekes adat, hogy a Meißner által használt Olearius-féle fordítás egy, a fordító által tett megjegyzése volt a Nagy Sándorról szóló történet ihlető kiindulópontja. Vö. *Uo.*, 244–246.

²¹ *Első folyóirataink: Orpheus*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 2001, 478.

²² Gölám-Hoseyn YUSOFI, *Bustân-e Sa^cdi, Sa^cdi-nâme*, 80–81. Az idézeteket latin betűs átírásban és nyersfordításban is közlöm.

vers szabályai erősen befolyásolják a nyelvezetet, ugyanis a grammatikai szabályok a rím és a prozódia szabályainak vannak alárendelve.²³ A fordításban azonban a metrika betartása és a rímkényszer nem befolyásolja a szövegalkotást, így önkéntelenül is maga a cselekmény kerül a középpontba.²⁴ A fordító által fontosabbnak ítélt részek nagyobb hangsúlyt kapnak, s a dramaturgiai szempontból kevésbé kiemelt mozzanatok hangsúlytalanabbak, vagy bizonyos esetekben ki is maradnak. A dramaturgia előtérbe kerülésének feltűnő vizuális jegye, hogy míg a versbe szedett példázat nem tagolódik kisebb egységekre, az *Orpheus*-ban közölt változat a történet csúcspontján – mikor Ábrahám ráébred arra, hogy „tisztátalan” embert látott vendégül – új bekezdést nyit: Ábrahám dühének leírására és Gábiel intelmére már ebben kerül sor.

Míg a magyar változat Ábrahámot minden alkalommal nevével nevezi, s egyszer sem kap jelzőt, az eredeti szövegben a főszereplő neve (*Ebrâhim*) nem olvasható. Sa^cdinál azáltal kerül folyamatosan kifejezésre Ábrahám nemeslelkűsége, hogy az egyszerű tulajdonnév helyett a szöveg jellemfestő kifejezésekkel utal a főhős kilétére: a *xalil* ('társ') szó háromszor fordul elő a szövegben,²⁵ melyek közül egy alkalommal az Isten jelzőjeként megjelenő *ğalil* ('dicsőséges') rímpárja.²⁶ A szöveg más pontján a 'jó jóslatú próféta' („peygambar-e nikfâl”, 1174. sor) jelzős szerkezet; végül egy alkalommal a rá utaló névmási enklitikumot követő áldó formula „nevezi meg”.²⁷ Ábrahám nevének gyakori említése megkönnyíti az értelmezést a befogadó számára, a Sa^cdi-szöveget azonban a perzsa versalkotás szabályai arra kényszerítik, hogy invenciózus megoldásokat alkalmazzon, melyek nemcsak ötletesebb rímmegoldásokhoz vezetnek, hanem Ábrahám jellemfestését is lehetővé teszik.

²³ Vö. „[A] szokásos szórend, bizonyos grammatikai morféma használata a versírás szabályainak függvényében változhatott: a vers formai követelményei felülírták a mondatalkotás szabályait. Ez – a lexikális nehézségek mellett – sok gondot okoz ma is a régi vers megértésében, mert a retorikai alakzatok használatának elvárásai, a prozódia és rím szabályainak követése mindenek felett állt.” JEREMIÁS Éva, *A „szenvédő ige” mint vers = Philologiae Amor. Tanulmányok, esszék és egyéb írások Pál Ferenc tiszteletére*, szerk. SZIJJ Ildikó, ELTE Eötvös, Budapest, 2009, 195–207. A perzsa prozódia, rím és grammatika összefüggéseiről lásd még: Uő., *The Formation of Early New Persian Poetry = Persian Origins. Early Judaeo-Persian and the Emergence of New Persian. Collected Papers of the Symposium, Göttingen, 1999*, szerk. Ludwig PAUL, Harrassowitz, Wiesbaden, 2003, 49–66.; Uő., *The grammatical tradition in Persian. Shams-i Fakhri's Rhyme Science in the fourteenth century*, Iran. Journal of the British Institute of Persian Studies (48) 2010, 153–162.

²⁴ Kazinczy Miklós a perzsa verselésről nagy valószínűséggel semmilyen ismerettel nem rendelkezett. A felvilágosodás korában az európai tudományosságnak nem, vagy nagyon homályos fogalmak voltak a perzsa prozodiáról. Még a témában legjártasabbnak tartott Sir William Jones könyvéből is egyértelműen kirajzolódik, hogy a perzsa verstan alapjait sem érti. A témában lásd korábbi tanulmányom: TORMA Katalin, *Gyöngyök fűzése a penna gyémánt hegyével vagy Hanno homályos pun beszéde? Csokonai Vitéz Mihály ismeretei az arab–perzsa verselésről = Prima Manus. Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar irodalmából*, szerk. KESZEG Anna – VADERNA Gábor, Ráció, Budapest, 2008, 82–99.

²⁵ Ábrahám, arab eredetű, a perzsa nyelvben meghonosodott kifejezéssel *xalil-ol-lâh* 'Isten társa'. Gölám-Hoseyn YUSOFI, *Bustân-e Sa^cdi, Sa^cdi-nâme*, 80., 1161. sor.

²⁶ „Soruš âmad az kerdegâr-e ğalil / be-haybat malâmat konan k-e-y xalil.” („A küldött [Gábiel] jött a dicsőséges teremtőtől / Tisztelettel feddvén: Óh, Társ.”) *Uo.*, 81., 1176. sor.

²⁷ „Ke dânest xolq-aš 'aleyh-es-salâm.” („Mivel ismerte az ő [azaz Ábrahám] természetét, béke vele.”) *Uo.*, 81., 1167. sor

A nagyobb különbségek mellett a Kazinczy-fordításból számos részlet hiányzik, melyek – bár a cselekmény szempontjából nem tartalmaznak lényeges információt – a szereplők motivációjáról és jelleméről pontosabb képet adnak. Az eredeti szövegből megtudjuk, hogy Ábrahám vallásos buzgalomból csak akkor érkezett, ha egy *rászoruló*t vendégül láthatott;²⁸ ezzel szemben a magyar fordításból csak az derül ki, hogy Ábrahám „vendég nélkül nem örömet evett”. Az Orpheusban megjelent szöveg tehát Ábrahám tettének – az öreg megvendégelésének – mozgatórugójáról nem számol be, annak ellenére, hogy Sa‘di történetének éppen a jócselekedet, a jótett önzetlen volta a fő mondanivalója, ezt igazolja, hogy a *Bustân* második könyve – melyben az adott történet is szerepel – a *Dar ehsās* (‘Az érzésről’, vagyis az együttérzésről, a jóézésről) alcímet viseli.

A magyar változatban az öregember mint a szerencse kiválasztottja tűnik fel: ő csak üldögél a pusztaban, mikor Ábrahám ráront meghívásával. Ezzel szemben az eredeti szöveg elárulja, hogy Ábrahám vendége korántsem csupán a véletlennek köszönheti a lakomán való részvétel lehetőségét. Ugyanis ismerte Ábrahám e jámbor szokását, és a meghívás reményében telepedett Ábrahám háza közelébe. Érdekes módon a magyar változatból hiányzik az összes Ábrahám jellemét árnyaló leíró megjegyzés és jelző, ezzel szemben a Sa‘di-vers igen árnyaltan mutatja be Ábrahám nemes jellemét: például Ábrahám ’szeretetét kimutatván’²⁹ köszönti vendégét, s ’kegyes emberhez méltón’³⁰ szólítja meg őt. Ide sorolhatók még azok, a korábban már ismertetett esetek, mikor az eredeti szövegben Ábrahám megnevezésére szolgáló, tulajdonságára utaló kifejezések helyén a magyar fordításban pusztán a személynév áll.

Ritkábban előforduló jelenség és inkább a történet menetének árnyaltabb kifejezését szolgálják azok az esetek, mikor a fordításban az eredetiben nem szereplő betoldások jelennek meg. Például az eredeti szövegben a vendég hajlott korára fehér haja utal,³¹ míg a magyar verzióban a „ki-volt száradva az Öregség miatt” jellemzés olvasható. Gábiel arkangyal intelme az eredetiben tömörebben kerül kifejezésre, mint a magyar fordításban: Sa‘dinál Gábiel azt fogalmazza meg, hogy a jó-, kegyes tett mindenkinek kijár, felekezettől függetlenül;³² Kazinczy fordításában azonban a jótett már kötelességgént szerepel: „Ha szinte a’ tüzet imádja is, mi oldozhat-fel tégedet azon kötelesség alól, hogy az ő nyomorúságát szelíd kezekkel enyhítsd?”³³

²⁸ „Ze farxonde xu‘i na-xordi be gâh / magar binavâyi dar âyad ze râh.” (‘Áldott természete miatt nem szokott enni, mikor eljött az ideje, hacsaknem koldus tűnik fel az úton.’) *Uo.*, 80., 1162. sor

²⁹ „Be deldâriy-aş marhabâ‘i be-goft.” (‘Szeretetét kifejezvéen egy üdvözlést elmondott.’) *Uo.*, 80., 1165. sor

³⁰ „Be rasm-e karimân şalâ‘i be-goft.” (‘Kegyes emberekhez méltón elmondott egy imát.’) *Uo.*, 80., 1165. sor

³¹ „Sar o muy-aş az barf-e piri sepid.” (‘Feje és haja az öregség havától fehér [volt].’) *Uo.*, 80., 1164. sor

³² „Gar u mi-barad piş-e âtaş soğud / to bâ-pas çerâ mi-bari dast-e ğud?” (‘Még ha tűz előtt imádkozik is, / Te miért vonod vissza könyörületet kezed?’) *Uo.*, 81., 1178. sor

³³ Nem feltételezve közvetlen kapcsolatot megjegyzem, hogy a Gábiel arkangyal által megfogalmazott gondolat, mely szerint a halandók nem ítélkezhetnek embertársaik felett, Vörösmarty a *Szent Ember* című versében is felfedezhető. Lásd ZENTAI Mária, *Az íbisz legfeketébb tolla. A nyelv hitelversésének nyomai Vörösmarty költészetében = Vörösmarty és a romantika*, szerk. TAKÁTS József, Művészetek Háza – Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet, Pécs–Budapest, 2001, 73–88. A Vörösmarty-vers irodalmi forrásait (Temesvári Pelbárt és Mikes Kelemen) és a vers retorikai elemzését lásd ADAMIK Tamás, *A vallási tolerancia nyomai a magyar irodalomban = Uő., Sanctissima Religio. Vallás- és irodalomtudományi tanulmányok*, Szent István Társulat, Budapest, 2012, 441–511.

Az Orpheusban megjelent történet idézett szöveghelyén nem ez az egyetlen említendő változtatás, ez esetben azonban már egy újabb típusú különbségről beszélhetünk: az át-, vagy félreértelmezésről. Az első *meşrâ*-ban, vagyis a párvers (*beyt*) egyik felében a *piş-e âtaş* (‘a tűz előtt’) kifejezés a vendégül látott zoroasztriánus imájának helyét jelöli, ezzel szemben a magyar változatban a tűz már nem a rítus helyeként szerepel, hanem magává az imádat tárgyává változik. Kétségtelen, hogy a zoroasztriánusok megnevezésére a perzsa nyelvben is használatos az *âzar-parast* ‘tűzimádó’ kifejezés – mely szerepel is az Ábrahámról szóló versben –, azonban tekintve, hogy a zoroasztriánus liturgiának nem tárgya, hanem eleme a tűz, e kifejezés csak pejoratív értelemben használatos Zoroaszter vallásának követőire. Az idézett szöveghelyen Gábiel arkangyal nem fogalmaz gúnyosan a zoroasztriánus öregről, pusztán vallási gyakorlatának egy fontos elemét emeli ki. Hasonlóképpen komoly átértelmezésnek tekinthető, hogy miközben az eredeti szöveg szerint Gábiel adott száz évet a zoroasztriánusnak (*man-aş’én* [adtam] neki’), a Kazinczy-fordításban az áll, hogy „Száz esztendeig eltette’s táplálta az Úr ezt.” Gábiel megjelenésével kapcsolatban is lényeges változáson ment keresztül a történet: a perzsa szövegben az arkangyal önszántából, saját elhatározásból avatkozik bele az eseményekbe; míg a magyar verzióban – akár csak az előbbi példánál – Gábiel helyett az Úr a cselekvő szerep: „De ímé a’ mindeknek Táplálója le-küldé Gábort”. E két példa feltételezhetően nem félreértésként, hanem inkább az eredeti szöveg átértelmezésének tekinthető.

A zoroasztriánus bemutatására szolgáló kifejezések közül két szöveghelyet mutatok be, melyekben a magyar változat lényegesen eltér az eredetitől. Az első esetben Sa‘di szövege *gabr*nak (zoroasztriánusnak) nevezi a vendéget, ugyanakkor a történet megfelelő pontján Kazinczy fordításában a „bálványozó” kifejezés áll. Tekintve, hogy a zoroasztriánusok nem bálványimádók, ez esetben egyértelműen kijelenthető, hogy tárgyi tévedésre vezethető vissza e szó alkalmazása. Ábrahám heves reakciójának, a vendég elküldésének okát is másképp magyarázza a két szöveg. Sa‘di történetében a próféta azért bánik barátságtalanul vendégével, „mert nem megengedett a tiszták előtt a tisztátalan”;³⁴ tehát a zoroasztriánust tisztátalannak tekinti; egy vallási tiltásnak engedelmessé tette. A magyar fordításban mindkét kiemelt mozzanat jelentős átértelmezés(ek) nyomát viseli. A zoroasztriánus itt nem tisztátalan, hanem egy a nem az igaz istent tisztelő személy, tehát jóval kedvezőbb megítélés alá esik; és ezzel párhuzamosan Ábrahám nem egy vallási tiltás által vezérelve űzi el asztalától az öreget, hanem saját megítélése szerint tesz így: „mert nem tartotta jónak”. A fordítás más pontjain is megfigyelhető, hogy az eredetiben vallási kötelességgént szereplő elemek, a fordításban nem előírásaként, hanem csak javasolt cselekedetként jelennek meg: mikor Ábrahám észreveszi, hogy vendége nem imádkozik étkezés előtt, kérdőre vonja őt a vallási kötelesség elmulasztása miatt;³⁵ míg a fordításban a kötelesség helyett áhítatosságtól van szó, „a’ mellyel az Öregek szoktak hálákat adni az Istennek táplálásáért.”

³⁴ „Ke monkar bovad piş-e pākân palid.” Ğolām-Ĥoseyn YUSOFI, *Bustân-e Sa‘di, Sa‘di-nâme*, 81., 1175. sor. Vö. *Korán* 3. szúra 110–112. vers.

³⁵ „Na şart ast vaqti ke ruzi xori, / ke nâm-e xodâvand-e ruzi bori?” (‘Nem feltétel-e, mikor a napi betevőt eszed, / Hogy a betevő urának nevét említsd?’) *Uo.*, 81., 1172. sor

Mivel Sa^cdinál motiváltabb Ábrahám elfordulása vendégétől, intenzívebb az érzelmi reakció is, melyet a csalódás kivált. Sa^cdi akaratán kívül vallási előírásokat megsértő Ábrahámja megvetéssel üzi el az őt bűnbe vivő zoroasztriánust, kire végül mint idegenre tekint.³⁶ A történet végén a vallási kötelességeket buzgón teljesíteni kívánó Ábrahámot Gábrriel tisztelettel feddi meg.³⁷ Ezzel szemben a magyar változat Ábrahámja saját elveit követvén, tehát nem vallási parancsnak engedelmeskedve, azzal bünteti vendégét, hogy haraggal kilöki őt házából, büntetésképpen Gábrriel megdörögálja őt a zoroasztriánus kegyetlen elűzése miatt. A perzsa szöveg és a fordítás közötti jelentős hangnembeli különbség annak köszönhető, hogy az Európába került történetet valamelyik fordító bibliai ismeretei alapján értelmezte, míg az eredeti elbeszélés a Korán Ábrahám-értelmezésén alapul. A Koránban Ábrahám egyik legfontosabb tette a bálványok megsemmisítése, és környezetének az egyistenhitre való áttérítése.³⁸ Az Orpheus Sa^cdi-történetében sincs ez másképp: a nem muszlim zoroasztriánust nem szívesen vendégeli meg otthonában Ábrahám, azonban a perzsa szöveg Ábrahámja sokkal kegyesebben bánik zoroasztriánus vendégével, s ez annak köszönhető, hogy az iszlámban a „könyv népe” (*ahl al kitāb*) – így a Zarathusztra vallását követők is – más, kedvezőbb megítélés alá esnek. Valószínű, az európai fordítók valamelyike nem volt tisztában az iszlám e szokásával, s ennek köszönhető, hogy a magyar fordítás Ábrahámja sokkal hevesebben reagál, mikor kiderül, vendége nem muszlim.

A két szövegváltozat szoros összeolvasása során megfigyelhető, hogy az apró, lényegtelennek mondható szövegtorzulások mellett olyan lényeges mozzanatok is új, módosult jelentést kaptak a szövegben, melyek eltérő interpretációt vonhatnak maguk után. Az eredeti szövegben Ábrahám mint a vallási előírásokat szigorúan betartó istenfélő ember kerül bemutatásra, aki azért üzi el hitetlen vendégét, mert úgy véli, az isteni parancs ellen vét, ha nem így tesz. Az Orpheusban olvasható történet kevesebbet árul el Ábrahámról: nem ismerjük meg pontos indíttatását, s azon kívül, hogy étkezés előtt imádkozik, és rossz szemmel nézi, ha valaki nem az igaz istent tiszteli, a valláshoz való viszonyáról sem tudunk meg sokat. Az eltérő Ábrahám-képek eltérő cselekményfejlődéshez vezetnek, s bár ugyanarról a történetről van szó, az aprónak tűnő módosulások komoly hangsúlyeltolódásokat eredményeznek. A magyar olvasóközönséghez eljutott, többszöri átdolgozáson átesett szöveg, bár az eredeti üzenetet – 'a jótett önzetlen és nem válogat' – közvetíti, az események valódi mozgatórugója homályba vész, így e szövegváltozat inkább tekinthető az eredeti szöveg parafrázisának, mint pontos fordításának.

³⁶ „Be xâri be-rând-aš čo bigâne did.” („Megvetéssel elhajtotta őt, mint ideget (idegennek tekintette).”) Uo., 81., 1175. sor

³⁷ „Be haybat malâmat konân...” („tisztelettel feddvén...”) Uo., 81., 1176. sor. Az iszlám szerint az emberek és angyalok hierarchiájában a próféták az angyalok felett állnak, ezzel magyarázható, hogy a szövegben Gábrriel tisztelettel (*haybat*) szólítja meg Ábrahámot. Al-Nasafi (megh. 1142) credójának utolsó (40.) pontja részletesen ismerteti a hierarchiát, mely szerint az angyalok felett állnak az emberek, náluk kiválóbbak a hírnök angyalok és a hierarchia felső fokán a próféták vannak. *Islamic Creeds. A selection*, ford. W. Montgomery WATT, Edinburgh UP, Edinburgh, 2001 [1994], 85. Ezúton köszönöm Maróth Miklósnak, hogy felhívta figyelmemet erre a forrásra.

³⁸ Vö. Korán 21. szúra 57–58. vers, 37. szúra 93–97. vers. (A Bibliában Mózes alakjához kötődnek ezek a tettek. Lásd *Exodus* 32.)

Anekdóták 3. (Egy Persiai király előtt...), *Uránia*, 1794.

Egy Persiai király előtt, a' sok Virtusokkal bíró Leilé, és Megnoun Szeretetéről beszéltek. Kedve jött meglátni ezt a' tökéletes Szeretőt, és kérdé tőle, ha igaz-é, hogy olly Mód nélkül szereti Szeretőjét? Látni kell őtet, azt felelé ez, hogy meglehessen fogni mennyire szeretem. Azonnal elhozatta a' Király, és mit látott, egy hitvány, és rút Asszonyt. Hát e' lehet-é annak a' nagy Tűznek Tárgya, azt mondja bámúlva a' Király, a' legutólsó Szerraillyomban hasonlíthatatlanúl szebb ennél az Asszonynál. Jól van! felelé Megnoun, már most ítélld meg, ha szeretem-é, a' midőn olly szép az én szememben, a' millyen rút a' tiédben.

Szörényi László *Kármán és Sza'dí* című rövid közleményében már felhívta a figyelmet arra, hogy az *Urániában* – az eredeti szöveg szerzőjének megnevezése nélkül – megjelent *Egy Persiai király előtt...* kezdetű szöveg Sa^cdi *Golestánjának* egyik darabja (5. könyv, 19. történet).³⁹ Szörényi elsődleges célja a nyolc kötetes vegyes műfajú – prózai mű verses betétekkel – *Golestân* első európai fordításainak számbavétele. Az *Urániában* megjelent szöveg közvetlen forrásáról csak a következő hipotetikus megjegyzést teszi: „Kármán közvetlen forrása valamely orientális anekdotagyűjtemény lehetett, francia nyelven: erre utal az, hogy a Gulisztân »arab királya« helyett itt »egy persiai király« szerepel, illetve az, hogy a szerelmesek nevének átírása Leilé és Megnoun. Talán azonos lehet ez a forrás a Nagy Sándor-történet, e »persiai rege« forrásával.”⁴⁰ A Nagy Sándor-történet közvetlen meißneri forrását Szilágyi Márton fedte fel, s egyúttal feltételezi, hogy fenti anekdota közvetlen forrása is a Meißner-fordítások tágabb kontextusában keresendő.⁴¹

Az *Urániában* megjelent Sa^cdi-átdolgozás a híres keleti szerelmespár történetéből csak egyetlen kis anekdotát igyekszik bemutatni, s minden olyan részletet mellőz, mely nem kapcsolódik szorosan a bemutatandó történethez. A magyar olvasó számára a főhősök neve jelentés nélküli: semmilyen történetet nem idéz fel a befogadóban; egyúttal a szövegből hiányoznak azok az utalások is, melyek az eredetiben megvannak, s eligazítást adhatnának az anekdota körülményeit illetően, illetve meg is magyaráznának bizonyos rejtve maradt részleteket.

Leyli és Mağnun szerelmének története a közel-keleti kultúrhagyományban az európai Rómeó és Júlia történetéhez hasonlóan ismert és népszerű, s hasonlóképpen a

³⁹ Vö. SZÖRÉNYI László, *Kármán és Sza'dí*, ItK 1972/5–6., 626. E fejezet perzsa idézeteihez Yusofi-féle kiadást használtam. Gólâm-Hoseyn YUSOFI, *Golestân-e Sa'di*, 144. (A továbbiakban az oldalszámra nem, csak a sorszámra utalok.)

⁴⁰ SZÖRÉNYI, I. m. Az idézetben említett Nagy Sándor történet az *Uránia* ugyanezen kötetében olvasható. Szörényi elsősorban a 17–18. századi európai fordításokat lajstromozza, az eredeti szöveg és a magyar változat közötti különbségek részletes elemzése nem célja, csak a legkarakterisztikusabb eltérésre hívja fel a figyelmet: arra, hogy az eredetileg verses betétekkel rendelkező prózai szöveg a magyar változatban lerövidül, a verses részek teljesen eltűnnek, és az eredeti prózai részek is tömörebb megfogalmazásban olvashatóak. E változások, változtatások feltételezhető oka, hogy ilyen formában a szöveg az anekdota műfaji kritériumainak inkább megfelelt.

⁴¹ SZILÁGYI, I. m., 243.

tökéletes szerelmet jelképezi. Leyli⁴² (Mehdi ibn Sa'd v. Mehdi ibn Rabi'e) és Maġnun (ibn Qeys ibn Molavvah)⁴³ a 7. században élt arab szerelmesek, akik szülői engedély hiányában szétválni voltak kénytelenek. Qeys bánatában a sivatagba bujdosott, s a szerelmi bánattól szó szerint megzavarodott. Erre utal a népszerűvé vált történetekben használt neve – a Maġnun –, melynek jelentése 'örült', 'szerelemtől szenvedő', 'holdkóros'. Érzését versekben örökölni hagyta, s így később az igaz szerelmet jelképező történetnek számos irodalmi feldolgozása született. Az eredeti – Sa'di-féle – anekdota a kezdő mondatában tájékoztat e fent ismertetett körülményről: „Yeki rā az moluk-e 'arab ḥadis-e Maġnun-e Leyli va šureš-e ḥāle vey be-goftand, ke bā kamāl-e faẓl o balāġat sar dar biyābān nehāde ast va zamām-e extiyār⁴⁴ az dast dāde.”⁴⁵ Az idézett részlet magyar megfelelője jóval tömörebb és kevesebb információval bír: „Egy Persiai király előtt, a' sok Virtusokkal bíró Leilé, és Megnoun Szeretetéről beszéltek.” Ebből a verzióból az eredetiben szereplő egy lényeges momentum teljesen hiányzik: semmi sem utal Maġnun érzelmeinek intenzitására, a kapcsolat beteljesülésének reménytelenségére, és a szerelmes ifjú állapotára. Mindössze annyit tudunk meg, hogy Maġnun „mód felett” szerette Leylit; így érthetően a magyar változat arról sem árulkodik, hogy a szerelemtől esztét veszített fiú – műveltsége ellenére – bánatában a sivatagba bujdosott. Ennek megfelelően, mikor a király Maġnunt maga elé hívhatja, a sivatagban bujdosásról, tehát a reménytelen, beteljesületlen szerelem Maġnunra tett hatásáról sem esik szó, szemben Sa'di történetével, ahol ez esetben is utalás történik Maġnun jelenlegi állapotának kritikus voltára.⁴⁶

A király kérdésére Maġnun egy arab és két perzsa *beyt*-ben (párvers) válaszol. Tartalmilag, természetesen jóval tömörebb megfogalmazásban, e három párvers lényegi mondanivalója visszaköszön a magyarításban. Az *Urániában* megjelent szövegben Maġnun válasza a következő: „Látni kell őtet, azt felelé ez, hogy meglehessen fogni menyinyire szeretem.” Az arab *beyt* és az első perzsa *beyt* külön-külön lényegében ugyanezt a gondolatot fogalmazza meg. Ezzel szemben a második perzsa *beyt* – mely a fenti mondanivalót tovább árnyalja – teljesen elmarad: „Tā be ġā-ye toronġ dar nazar-at / bixabar dasthā boridandi.”⁴⁷ Az idézet József (Jusef) és Potifárné (Zoleyxā) történe-

⁴² A név perzsa kiejtése szerinti átíratát használom következetesen, mivel a magyar fordítás az arab szerelmi történet egyik perzsa feldolgozásán alapul. Az arab kiejtés szerinti átírat *Laylā* lenne, azonban a perzsa olvasó számára ez a kiejtés idegenül hangzik.

⁴³ Vö. Mohammad Ġa'far YĤĤAQI, *Farhang-e asāfir o dāstān-e vārehā dar adabiyāt-e fārsi*, Farhang-e Mo'āšer, Teherán, 1386 [2007] 732–733.

⁴⁴ A Forugi-féle kiadásban az *extiyār* 'választás' jelentésű szó helyett az 'aql' 'racionalitás, ésszerűség' jelentésű szó szerepel. Vö. FORUGI, I. m., 169., 2. sor.

⁴⁵ 'Az egyik arab királynak Leyli és Maġnun történetét és [Maġnun] állapotának zaklatottságát mesélték el, amely [kritikus állapot] miatt kiválósága és ékesszólása ellenére a sivatagba rejtőzött, és a választás kantárját kieresztette kezéből.' 6–7. sor.

⁴⁶ „Dar šaraf-e nafs-e ensān če xalāl didi, ke xu-ye bahāyem gerefti va tark-e 'ešrat-e mardom gofti?” („Az emberi lélek nemességén miféle elégtelenséget láttál, hogy az állatok viselkedését vetted fel és elhagytad az emberek közösségét?”) 8–9. sor. Az *Urániában* megjelent szövegben azonban csak ez a tömör, kevesebb információval szolgáló részlet feleltethető meg az idézett eredetinek: „igaz-é, hogy olly Mód nélkül szereti Szeretőjét?”

⁴⁷ („Hogy megpillantásodtól [mármint Leyli megpillantásától] a narancs helyett / véletlenül a kezüket vágták el.”) 12. sor

tének egy mozzanatára utal: a Korán 12. (József) szúrájának 30. versében olvasható a történet. Potifár nem hiszi el feleségének, hogy József akarta elcsábítani őt: mivel József inge hátul szakadt el, ő menekült a bűnös asszony elől, és nem fordítva. A kellemetlen helyzetbe került Potifárnét kibeszélik a háta mögött az egyiptomi asszonyok, ezért úgy dönt, összejövetelet szervez számukra és megleckézteti őket: vendégei kezébe kést ad (és narancsot), és beküldi Józsefet közéjük, mire a vendégek elámulva József szépségétől a narancs helyett a kezüket vágják meg. A két történetben nemcsak az azonos, hogy a szeretett szépségének nagyságát fejezik ki, hanem az is, hogy a szeretők (Zoleyxā és Maġnun) a kételkedőknek igyekeznek bizonyítani kedvesük rendkívüli szépségét: Zoleyxā az egyiptomi asszonyoknak, Maġnun pedig a királynak. Véltetően a szövegrészlet azért maradt el az európai változat(ok)ból, mert a bibliai József-történetben nem szerepel ez az epizód, így a Sa'dinál olvasható finom utalás a Koránt nem ismerő befogadó számára nem értelmezhető.

Maġnun a királynak adott válasza után az eredeti történet egy erősen tömörített változata olvasható az *Uránia* fordításában: „Azonnal elhozatta [Leylit] a' Király, és mit látott, egy hitvány, és rút Asszonyt.” Az eredetiben ezen a ponton is utalás történik arra, hogy Maġnun egészen kifordult önmagából a Leyli iránt érzett szerelme miatt, s a király azért parancsolja, hogy vigyék elé a lányt, mert kíváncsi, milyen lehet e rendkívüli szerelem kiváltója.⁴⁸ Megegyezik abban a két szöveg, hogy Leyli külsejének hétköznapiasága a király háremhölgyeivel való összehasonlításban kerül kifejezésre,⁴⁹ azonban míg az eredetiben a narrátor fogalmazza meg ezt a véleményt, addig a magyar verzióban a király megnyilatkozásában olvasható. A szövegnek ezen a pontján egy olyan betoldás is szerepel, melynek eredetije egyik általam ismert kiadásban sem olvasható, így feltételezhetően valamelyik fordító értelmező betoldása lehet: „Hát e' lehet-é annak a' nagy Tűznek Tárgya, azt mondja bámúlva a' Király...” A perzsa szövegben a király nem mond hangosan ítéletet Leyli külsejéről: arckifejezése árulja el véleményét Maġnunnak.⁵⁰ A szerelmes ifjú frappáns válasza – miszerint Maġnun szemével kell nézni Leylit, hogy igazi szépsége feltárulkozzék – a két szövegváltozatban tartalmilag megegyező. Lényeges eltérés azonban, hogy míg ezen a ponton az

⁴⁸ „Malek-rā dar del āmad ġamāl-e Leyli moṭāle'e kardan, tā če šurat ast mowġeb-e čenin fetne; pas be-farmud-aš ṭalab kardan.” („A királynak kedve támadt Leyli szépségét megvizsgálni, hogy miféle arc lehet oka egy ilyen felindulásnak. Megparancsolta, hogy keressék meg.”) 13–15. sor. Az az epizód, hogy a király emberei az arab törzsek között hosszasan keresik Leylit, végül rátalálnak és a király fogadótermébe viszik őt, szintén kimarad a magyar verzióból. Lásd 15–16. sor.

⁴⁹ „[A] legutolsó Szerraillyomban hasonlíthatatlanul szebb ennél az Asszonynál.” Az idézet megfelelője Sa'dinál: „Kamtarin-e xadam-e ḥaram-e u be ġamāl az vey dar piš bud va be zinat biš.” („Szerájainak szolgálói közül a legjelentéktlenebb is szépségben felette állottak, és ékességben gazdagabbak voltak.”) 17. sor. Leyli külsejének leírásával kapcsolatban fontos még megjegyezni, hogy a magyar verzió minden bizonnyal ugyanarra a szövegváltozatra megy vissza, mely az Aliev-féle kiadás alapjául szolgált, itt ugyanis a *qabih* 'rút, csúf' jelentésű szó olvasható, szemben az általam preferált Yusofi-féle szövegkiadás *haqir* 'jelentéktelen' szóhasználatával. Egy harmadik változatban (Forugi) részletesebb külső leírás olvasható, mely azonban nagyban eltér mindkét fenti és a magyar változattól is: „Šaxši did siyah-fām, bārik-andām.” („Egy fekete, vékony személyt látott.”) Vö. ALIEV, *Golestān-e Sa'di*, 334.; FORUGI, I. m., 170., 6. sor.

⁵⁰ „Maġnun be farāsāt daryāft va goft...” („Maġnun éleseszűsséggel megértette, monda...”) 18. sor

Uránia „anekdotája” véget ér, addig az eredeti történet még további hat *beytet* (két arabot és négy perzsát) tartalmaz, melyek mindegyike ugyanazt a tanulságot fogalmazza meg: egy dolog valódi értékének megismeréséhez közvetlenül kell megtapasztalni azt.⁵¹ Tehát az eredeti szöveg végső konklúziója Maġnun szerelmi szenvedélyére utal: azt fogalmazza meg, hogy aki nem érzett még Maġnunhoz hasonlóan, az nem értheti meg Maġnun jelenlegi állapotát. A végső tanulságot megfogalmazó versek feltételezhetően azért nem szerepelnek a magyar fordításban, mert – mint arra az elemzés során több alkalommal is ki kellett térni – az *Uránia* anekdotájából teljesen hiányzik Maġnun állapotának leírása, vagy bármiféle utalás arra, így érthetően az eredeti szöveg végső bölcsessége nem kapcsolódna szervesen a megelőző történethez. A fordítássorozatban feltételezhetően először a történetnek azok a részletei koptak le, melyek Maġnun sivatagba vonulására és esztét vesztésére utaltak, ezáltal az eredeti történetet záró bölcsesség értelmét veszítette és az is elmaradt; így az *Uránia* szerelmi történetében a hangsúly eltolódik, más lesz a konklúzió, s más kerül az elbeszélte történet középpontjába. Sa^cdi *hekâyatja* utolsó prózai mondatának erőteljes parafrazisa a magyar verzió záró mondata: „...már most ítéld meg, ha szeretem-é, a’ midőn olly szép az én szememben, a’ milyen rút a’ tiédben.”⁵²

Szadi. (Példázat), *Szép Literatúrai Ajándék*, 1826.

Ez a’ híres persa Költő, ki 1260-dik esztendő’ táján Schirász városában élt, nemzete’, sőt általjánban a’ Világ’ legböltsebb férfainak egyike volt. Azon jeles erköltsi és életi oktatások, mellyeket ő majd mesékben majd elbeszélésekben előadott, mindenegy Böltsnek ditséretére válnának, és minden embert, ki azok szerint tselekednék, boldoggá tennének.

Egykor (ezt beszéllé ő el) valamelly Caravánnal, melly Caffából Mekkába igyekezett, egy Dervisch is ment. Lábbeli nélkül és mezítlen fővel gyalogolt ő, és útítársunk leve. Mindég jókedvű volt útmentében, és a’ tréfákból nem fogyott ki. „Én ugyan nem lovaglok teve-háton, (úgy mond), de számár’ terhét sem hordozom. Nem vagyok Ura semmi szklávnak, de Urnak sem vagyok szklávja. Nagy gazdagságok nem terhelnek, de szegénység se nyom engemet. Lelkem szabados marad bútól gondtól, fohászkodástól: és így mindenkor boldog életet élek.” Monda neki egy az utazók közül, ki tevéen üldögélt: „Édes Dervischem, térj te vissza; ez utazásnak rád nézve felette bajosnak kelletik lenni; s’ melly könnyen érhet olly bal eset, hogy szemeidet örökre be kell húnynod”. De a’ Devisch nem hajtott e’ szókra semmit, és vígan szedte lábait, egészen a’ pusztáig. ’S most, mikor épen Muhamed’ pálma erdejéhez jutottunk, – melly Babilon és Mekka között fekszik, – történt, hogy ugyan az az ember, ki a’ tevéen üldögélve utazott, hirtelenül vég-óráját érezte, és

⁵¹ Lásd 20–25. sor

⁵² Az eredetiben Maġnun válasza jóval cizelláltabban és fennköltebben van megfogalmazva: „Az dariče-ye češm-e Maġnun bāyesti dar ġamāl-e Leyli nazar kardan, tā serr-e mošāhede-ye u bar to taġalli konad.” („Maġnun szemének ablakából kell Leyli szépségét szemlélni, hogy látásának titka számodra megnyilvánuljon.”) 18–19. sor

halálának áldozatja lett. A’ Dervisch, ki történetből a’ haldoklónak fekvő helyénél állott, szólla ekkor: „Mi, kik bajt és veszélyt kiállottunk, élve maradunk; és teneked, te ki olly szendén lovagoltál tevéden, meg kell halnod. Sokszor síránkozik betegen az egészséges, egész éjszakán által, ’s reggel felé meghal az egészséges bujában, a’ beteg pedig meggyógyul. Sokszor megtörténik, hogy ép egészséges emberek hirtelen sírba kelnek, egy megsebesített ellenben kigyógyul és virgontzan fut amannak sírhalmán el. Sokszor kidül útközben a’ vidám ’s gyors ló, a’ sántikáló számár ellenben egészségesen jut el az istállóhoz.

E. I. P.

A Tudományos Gyűjtemény melléklapjában, a Szép Literatúrai Ajándékban megjelenő Sa^cdi fordítás egy pársoros bevezetővel kezdődik, mely a szöveg szerzőjének tömör bemutatását szolgálja. A meglehetősen szűkszavú – ugyanakkor tárgyi tévedést nem tartalmazó – ismertető nagy valószínűséggel teljes mértékben a mintaszöveg fordítása. Erre utal egyrészt, hogy Sa^cdi szülővárosának (Širáz) írásmódja német előszöveget feltételez, akárcsak maga az ismertető bevezetőt követő anekdota néhány szavának írásmódja;⁵³ másrészt, bár a szöveg feltételezett fordítójának – Edvi Illés Pálnak – nem ez az egyetlen keleti témájú fordítása, életművében semmi nem utal arra, hogy behatóbban foglalkozott volna keleti irodalmakkal.⁵⁴ Sa^cdi *hekâyatjának*⁵⁵ és Edvi Illés Pál több áttételen keresztül készült magyarításának története alapvetően megegyezik. Azonban az előző ismertetett szöveggel szemben – melyre az volt a jellemző, hogy erősen leredukálta az eredeti történetet – jelen fordítás kiegészíti azt. A hozzátoldások túlnyomó része pusztán a történet színesítését szolgálják; azonban arra is van példa, hogy a kiegészítés a korabeli európai olvasó számára igyekszik információt adni a kevésbé ismert keleti világról, s így hozzásegít a pontosabb megértéshez. Jó példa erre a „Muhamed’ pálma erdejé”-nek pontosabb körülhatárolása („melly Babilon és Mekka között fekszik”), mely magyarázat az eredeti szövegben nem olvasható.⁵⁶

A magyar változat legjellemzőbb stilisztikai jegye, hogy a történet az eredetiben nem szereplő kiegészítő jelzőkkel, illetve határozókkal gyarapodott. A fordításlánc

⁵³ A szövegben a dervis szó következetesen németesen van írva – *Dervisch*. A másik árulkodó szó a *szkláv*, mely kétszer fordul elő, s nagy valószínűséggel a forrásszöveg által használt szó magyaros írásmódú alkalmazása. A földrajzi nevek többsége nem árulkodik a szöveg eredetéről, ugyanis a fordító azonosítási tudta őket, így magyaros írásmódjukat alkalmazta. Ez alól pusztán egyetlen földrajzi név kivétel: a szövegben *Caffáként* szereplő szó, mely valójában Kúfa, s mivel semmilyen nyelven nem írják úgy, ahogy a magyar szövegben szerepel, vélhetően egy félreértés utáni többszörös hibás átvételről lehet szó a fordításláncban.

⁵⁴ A fordítás E. I. P. szignója mögött Staud Géza szerint Edvi Illés Pált kell feltételeznünk. A tárgyalt szövegen kívül Staud egy keleti témájú hexameteres verset tulajdonít még neki: *Ászem, vagy a vétségtelen világ*, Hébe zsebkönyv, szerk. IGÁZ Sámuel, Bécs, 1824.; illetve „keleties” elbeszélések fordítása köthető nevéhez. Vö. STAUD Géza, *Az orientalizmus a magyar romantikában*, Terebess, Budapest, 1999 [1931], 49., 57., 64.

⁵⁵ A *Golestân* második könyvének 16. története. YUSOFI, *Golestân-e Sa^cdi*, 92–93.

⁵⁶ „Çon be naxle-ye Maġmudi be-residim, tavāngar-râ aġal farâ-resid.” („Ahogy Naxle-ye Moġammadba értünk, eljött a gazdagember élete végső órája.”) *Uo.*, 92., 26–27. sor

valamelyik tagja úgy vélhette, hogy nem eléggé árnyalt a történet, így beékelte egy-egy, a szereplőket vagy a körülményeket minősítő szót. E hozzátoldásoknak gyakran dramaturgiai szerepük van. Például a történet végén szereplő verses bölcsesség⁵⁷ eredetileg így hangzik: „Ey, basâ asb-e tizrow ke be-mând, / ke xar-e leng gân be manzel bord.”⁵⁸ A magyar változatban a ló nemcsak gyors, hanem vidám is, és a sánta számár sem akárhogy jut el a célhoz, hanem egészségesen.⁵⁹ A két betoldás célja a szentencia tartalmának elmélyítése, a ló és a számár állapota közötti különbség érzékletesebb kifejezése. Azonban az ártatlannak tűnő kiegészítések módosítják a mondat jelentését: a magyar változat ugyanis azt állítja, hogy sánta számár egészségesen ér célba, tehát útközben meggyógyul, míg a sebes ló elpusztul. Az eredeti szöveg semmit nem árul el a célba érkező számár fizikai állapotáról: feltételezhetően sántaságából nem gyógyul ki útközben. A bölcsesség feleslegesen túlzó változata ráadásul kevésbé analóg a dervis és a gazdag tevegélő történetével: hiszen abban sincs szó arról, hogy a dervis állapotában vagy életkörülményeiben bármilyen változás következett volna be. A történet végén ugyanennek a bölcsességnek még két megfogalmazása olvasható, melyek közül az egyik lényegében nem tér el az eredeti szövegtől,⁶⁰ a másik azonban tartalmaz egy olyan hozzátoldást, mely ugyan jelentősen nem módosítja a mondat értelmét, de értelmező kiegészítése az eredetinek: „Sokszor megtörténik, hogy ép egészséges emberek hirtelen sírba kelnek, egy megsebesített ellenben kigyógyul és virgontzan fut amannak sírhalmán el.” Sa[‘]di *hekâyat*-jában az itt olvasható utolsó tagmondat nem szerepel,⁶¹ az teljes mértékben valamelyik fordító invenciója a szentencia mondanivalójának hangsúlyozására.

A fenti példákban ismertetett változtatások oka részben minden bizonnyal az, hogy az eredetiben versben megfogalmazott bölcsességek meglehetősen tömörek, gyakran elliptikusak, s így szó szerinti fordításuk nehezen, vagy egyáltalán nem értelmezhető. A fordítónak ilyen esetben két lehetősége van: vagy tartalmilag igyekszik minél pontosabban átadni a jelentést, vagy törekszik arra, hogy az eredeti szöveg hangulatát és szóhasználatát megőrizze, ez esetben azonban kiegészítő megjegyzést kell fűznie hozzá az érthetőség érdekében. Megjegyzem, a *Golestân* egyik legfőbb jellegzetessége, hogy a lényegi mondanivaló, a szentencia versben van megfogalmazva, így elválik, mintegy kiugrik a szövegből. Az eddigi magyar fordításokból is látszik, hogy ez a próza (történet) – líra (tanulság) különbségtétel az európai fordítások során eltűnt.

⁵⁷ A fordítás nem őrizte meg az eredeti szöveg prozódiai jegyeit, tehát az eredeti verses betétek itt prózában olvashatóak.

⁵⁸ („Oh hány sebes ló, mely leállt / míg a sánta számár lelkét a szállásra vitte [célba ért].”) *Uo.*, 93., 4. sor

⁵⁹ Vö. „Sokszor kidűl útközben a’ vidám ’s gyors ló, a’ sántikáló számár ellenben egészségesen jut el az istállóhoz.”

⁶⁰ „Šaxs-i hame šab dar sar-e bimâr gerist, / çon ruz âmad be-mord va bimâr be-zist.” („Valaki egész este a beteg mellett sírt / mire megjött a reggel, meghalt, és a beteg életben maradt.”) *Uo.*, 93., 2–3. sor. Ugyanez a magyar verzióban: „Sokszor síránkozik betegen az egészséges, egész éjszakán által, ’s reggel felé meghal az egészséges bujában, a’ beteg pedig meggyógyul.”

⁶¹ Az eredeti *beyt* a következő: „Bas ke dar xâk tendorost-râ / dafn kardim, va zaxmxorde na-mord.” („Mily sok egészségest a földbe / temertünk és a sebesült nem halt meg.”) *Uo.*, 93., 5. sor

Más okkal magyarázandó a Sa[‘]di zarándokkaravánjához csatlakozó dervis leírásának az eredetitől való nagymértékű eltérése, mivel ez esetben az eredeti szövegben is prózában írott szövegrészről van szó. Sa[‘]di így ír az új útítársról: „Nazar kardam va ma[‘]lumi na-dâst. Xerâmân hami raft o mi-goft...”⁶² Ezzel szemben a magyar változatban a következő két mondat olvasható: „Mindég jókedvű volt útmentében, és a’ tréfákból nem fogyott ki.” Sa[‘]di szövege egyáltalán nem tesz megjegyzést a dervis hangulatáról, s azt sem állítja, hogy tréfálkozott volna. Megjegyzem, a magyar szöveg más pontjára is jellemző, hogy a dervist igyekszik jókedvű, életvidám alakként jellemezni: miután a tevegélő jó tanácsát nem fogadja meg a dervis és elindul a sivatagba, a magyar változatban „vígán szedte lábait” – természetesen az eredetiben a *vígán* kifejezés nem szerepel.⁶³ De visszatérve a dervist bemutató fent idézett leírásra: egyik Sa[‘]di kiadás sem ad meg a szöveg ezen a pontján variánst, ám mivel a megelőző és a követő szöveg felismerhető fordítása az eredetinek, el kell fogadnunk a többlépcsős szövegtorzulás lehetőségét. Feltételezhetően a fordítási lánc valamelyik pontján félreértették a szöveget, mely félreértést tovább torzította a következő fordító, míg végül a magyar változatban olvasható leírásnak már semmi köze nincs az eredetihez. Érdeemes megvizsgálni a dervis önjellemzésekként értelmezhető verses részt is, mely harmadik *beyt*-jének magyar megfelelője tartalmaz egy megjegyzést, mely a dervis vidám életéről szól, s az eredetiben nem található: „Nagy gazdagságok nem terhelnek, de szegénység se nyom engemet. Lelkem szabados marad bútól gondtól, fohászkodástól: és így mindenkori boldog életet élek.” Sa[‘]di történetében a dervis pusztán annyit állít, hogy sem a gazdagságtól, sem a szegénységtől nem szenved, s így könnyedén vesz lélegzetet, s könnyedén zajlik élete.⁶⁴ Két olyan szó szerepel a magyar verzióban, melyek erőteljesen módosítják a mondat értelmét, s arról árulkodnak, hogy a fordító tájékozatlan a témában, nincsenek elmélyült ismeretei a szúfi szerzetesekről: a dervisek élete nem mentes a fohászkodástól, éppen ellenkezőleg; a boldog jelző sem mondható megfelelőnek. Akárcsak ez előző példákban, a fordító igyekszik a dervist egy életvidám, gondtalan embernek lefesteni, holott egyrészt az eredeti szövegben egyáltalán nincs utalás ilyesmire, másrészt ez az életszemlélet teljesen ellentmond a szúfi mentalitásnak.

Mint az idézett példák tanúsítják, a *Golestân* ezen elbeszélésének kalandos fordítástörténete látszik kirajzolódni. Bizonyos szövegelemek azt bizonyítják, hogy – vélhetően a fordításlánc kezdeti szakaszán – orientalisztikai ismeretekkel rendelkező gondolkodó ültette át a szöveget egy európai nyelvre, majd – mint a félreértésekből kiderül – a történeten olyan fordító dolgozott, akinek nem voltak ismeretei a szúfik világról, s ezért igyekezett úgy átformálni, átszínezni a szöveget, hogy az európai kultúrán felnevelkedett befogadónak könnyebben értelmezhető legyen.

⁶² „Szemügyre vettem: nem volt vagyona. Méltóságteljesen (kecsesen) haladt és ezt mondogatta...” *Uo.*, 92., 19–20. sor

⁶³ „Qadam dar biyâbân nehâd o be-raft.” („Lépését a sivatag [felé] helyezte és ment.”) *Uo.*, 92., 26. sor

⁶⁴ „Çam-e mowğud o parišâni-ye ma[‘]dum na-dâram, / nafasi mi-zanam âsude va ’omri mi-gožâram.” („Az [evilági] lét [miatti] bánatot és az elmúlás miatti zavarodottságot nem birtoklom / Könnyen veszek lélegzetet és töltöm el életem.”) *Uo.*, 92., 23–24. sor

Mese a' két macskáról. A' hyperbolás előadás. Parabola Száditól,
Tudományos Gyűjtemény, 1829.

Ezeket a' nevezett Újság [ti. az Ausland] 1828-diki 162 száma így adja elő:
 A' mint nem tagadhatni, hogy a' persák a' költői feltalálásban az indusokat el
 nem érik, ellenben igen bírnak az előadásnak azon vakítótehetségével, mely ál-
 tal az indus elme együgyű műveit különös bájjakkal ékesítve bocsátják ki képző
 kezeikből. A' legkisebb állat, melyet meséikben felhoznak, olly nyelvet beszél
 mely egy királynak is becsületére válnék. Az egész természet megnyitja előt-
 tők képtárát, 's millyen természet! 's mint alakítva e' dús képzelődésű lelkekben.
 Azért főerejük a' virágzó előadás; (Ibaret-i Rendsin) de literatúrájuk aknája olly
 termékeny, hogy a' ragyogó gyémántot szinte, mint az épület köveket napvilágra
 hozza, szintúgy a' levegőben, mint a' földön várakat építeni szereket szolgáltat.
 Találni beszédműveket, (Redewerk) mikben egy a' dagadozóval határos bujaság
 uralkodik, 's ismét másokat, melyek a' nemes egyszerűség' példányául szolgál-
 hatnak. Bizonyításul a' két macska' meséjét közöljük, melyből hihetőleg „várasi
 és falusi egerünk” származott.

„Volt egy öreg asszony a' hajdan' napjaiban; egy gunyhóban élt, mely szűkebb
 volt a' tudatlan lelkénél, és sötétebb, a' boldogtalannak sírjánál. Az asszonnynak
 nem volt egyéb társasága, mint egy macska. Ez a' szegény állat még csak nevéről
 sem ösmérte a' kenyeret, annál kevesebbé tudta, millyen az; mert a' képzelődés'
 tűkre soha nem sugárolta vissza annak tűneményét, sem neve atyafi, vagy idegen
 szájából soha füleihez nem jutott. Elég volt, ha néha napján egérszagot érzett,
 vagy annak nyomait a' mezőn észrevette; ha pedig a' csillagok' kedvezése, vagy
 szerencsés történet egyet kezei közé juttatott, már akkor fölül volt minden boldog-
 ságon. A' koldusként, ki kincset talál, 's a' gyönyör' mámorában, mely
 arczaait pirítja, a' kiállott szükségéről nem is emlékezik. Egy illy toron
 egy hétig vagy tovább is vendégeskedett, 's fel-fel kiáltott:

O Isten! hogy' vagyok? ébren volnék 's ez nem volna álom,
 Hogy illy sanyarúság után ez üdvöm virágzott?

De mivel az öreg asszony' laka utóbb is mint előbb csak éhség-tanyája volt a'
 macskára nézve, szüntelen panaszkodott, 's mindenféle bolondos, és kalandori
 (abentheuerlich) planumokat koholt. Némelly nap ismét igen alá szállott, 's nagy
 erőlködéssel vonszolá fel magát a' háztetőre, midőn a szomszéd ház' falán észre-
 vett egy macskát, mely mintegy vad tigris mért léptekkel hágdált elé. 's úgy meg-
 vala hússal terhetve, hogy alig tudta lábait emelni. A' banya' barátnéja annyira
 elámult kövér, 's jól nevelt külsején eme' egyikének, hogy a' következő beszédet
 intézte hozzá:

Olly úriásan lépsz: mondd honnan érkezel?
 Honnan e' kedves tűnemény?

Azt kellene vélni, a' Katai-kán asztalától.
 És hogy jutál e' termet-és erőhöz?

Én a' Szultán asztalszedőnéje vagyok, felele amaz; minden reggel, mikor az asz-
 talt megterítik, a' palotához megyek, 's mutatom ügyességemet, 's bátorságomat.
 A' jóféle sütek, és sütemények' bőségéből foglalok magamnak egy két kiválasz-
 tott falatot, avval hátra vonulok, 's időmet a' jövő napig gyönyörűséges gondat-
 lanságban töltöm el.

A' vén asszony macskája kíváná tudni, mi az a' jóféle sült, 's hogy ízlik az a' sü-
 temény? „A' mi engem illet”, adá bús hangon hozzá, „életemben sem ettem sem
 láttam egyebet, mint az öreg asszony zabderczéjét.” Mosolyogva felele a' másik:
 mind inkább nehéz lesz téged a' pókhálótól megkülönböztetnem. A' millyen vagy,
 az egész macska népet megpirítod. Bizony szégyenlenünk kell magunkat, ha kín-
 képedet előmutatod.

Macska füled, 's macska növése van ugyan,
 De különben elég pókháló nemű vagy.

Meg kell látnod a' Szultán' palotáját, 's felséges húsos edényeket ízlened: bizo-
 nyosan betelik ismét a' bőr e' kiaszott csontok körül, egészen újjá fogsz születni;
 ki kell ezen láthatatlanság kárpitja alól a' szemlélet' mezejére jönnöd.

A' vén asszony' macskája esdekelve folyamodott a' másikhoz: o néném, így kiál-
 ta fel, avagy a' szomszédság' szent törvénye nem szabadít-e föl hozzád folyamod-
 nom? Nem vagyunk-e vérség köteleivel kötelezettek? mi tartóztatna, barátságod'
 jelét adnod, 's engem legközelebbi látogatásodkor, a' palotába vinned? talán kedve-
 zésed után hőség ömöl rám, talán oltalmad alatt tisztességre, 's tekintetre jutok.

A' Szultán' asztalszedőnéje szívét megolvasztá ez a patheticus beszéd. Meg-
 ígérte új barátnéjának, hogy legelső alkalommal a' palotába fogja kísérhetni. Emez,
 elragadtatván a' biztosításon, tüstént leszálla az erkélyről öregéhez, 's elbeszélte
 neki az egész történetet.

Édes barátném, mondta ez, ne hagyd magadat a' világ' beszéde által, melyt
 hallál, elcsábítani; maradj csendes meglegedett szugolyunkban, mert a' gyönyör
 pohara revvel (Moder) van megtöltve, 's a' kívánság, 's remény' szeme csak a' sors'
 fonala, 's a' halál' tüje által záratik be.

Elégedettség! ez tesz boldogot,
 Jegyezd meg ezt, sovár, világ' futója;
 Ne tud, 's nem áldozik szerelmet istenének,
 Ki sorsa ellen bosszúsán morog.

De a' várt lakoma olly annyira megtelepült a' macska' képzelődésében, hogy a'
 vén asszony üdvös tanács be nem fékezhetett.

Ki a' makacsnak ad tanácsot, az szelet
Kalitba zár, és vízzel tölt szitát.

A' félénen-holt macska tehát elbaktatott új ösmerőse' társaságában a' Szultán palotájához. De a' mint lenni szokott, hogy a' kapzsinak gondolatjai dugába dőlnek, úgy, még minekelőtte ez a' szegény pára megérkezék, ott is egy rendkívüles dolog adta elő magát, 's a' balszillag úgy hozá magával, hogy az elhiúlt reménynek zavaros özöne az éretlen nagyravágyás lángjaiba omolt. Az eset ez vala: egy nappal előbb egész sereg macska táborozá körül a' vendégséget, 's olly zajgást teve, hogy a' vendégek igen megháborodának; ez okból parancsolá jövő napra a' Szultán, hogy néhány tatár íjászok lesben álljanak, 's minden macskát az első falatnál, melyet eendő, megnyilazzanak. Az öreg asszony macskája e' parancsolat felől nem volt tudósítva. A' pillanatban, hogy a' hús' gőze orrába ütöt, neki rohant, mint sas martalékának. De alig tette egy teliszáj' súlyát éhe' mérlegére, (Waagschale) hogy a' szív-hasító nyíl által járta:

Sebes melléből vérfolyam szakad
Halálos aggalommal fut, 's kiált:
Ha menten meghágy még csak most az ég,
Vén asszonyom' tanyája 's egerem
Elégedetté tesznek túl ezen.
Társúl a' méznek adva van fulánk:
Legjobb nekem mérsékes élelem."

Eddig a' mese. Annak a bujkáló, hyperbolicus írásmódnak, melyet a' persák egy tüzes kanczához hasonlítanak, az izlet' műveiben nem annyira van divatja, mint a' hivatalos irományokban, oklevelekben, 's kivált a' címadásokban. Itt már szinte nem találnak elegendő szót, és képeket, igen lélekisméretesen megtartván mindazáltal a' sort, melyben a' méltóságok egymás után következnek. Ha a' király valamely külső fejedelemmel alkudozásba bocsátkozik, 's azt nevekkel tiszteli, különös ügyelet van arra, hogy az elsőség övé maradjon. Így a' Persia, 's Anglia között 1800-ban kötött szerződésben a' sach, „a világ' menedéke; királyok' gyűrűjében a' drága kő; Isten árnyékának árnya; Kosru, kinek nyerge a' hold, 's kenyele az újhold; A' mindenség' ura," s a' t. ellenben az angol király szinte világ menedékének mondatik ugyan; de hatalmával alkalmasint a tengerre szorítatik, mint „a' szerencse, 's diadal' hajóhadának horgonya (vasmacskája.)

Azonban valamint a' királyok, úgy az írók között sem mind valónak e' túlság' kedvelői. Különösen Aga – Mohammed ellensége volt, hízeltő irnokinak kiáltani szokván bi-mezmum bad-bakht! a' dologra, gazok! ezen hibától meglehetősen tiszták jelesebb költők is, 's néhány történetíróiknak. Például: semmi sem lehet egyszerűbb, mint Szádi' meséje a' jó' társaság' gyümölcseről:

„Némelly nap fürdőben lévén egy barátom illatozó agyag darabot ada kezembe. Vevém, 's így szólék hozzá: Ambra vagy Balzam vagy-e; mert illatod elbájol; az

felele: én csupa megvetett agyag valék; de a' rózsá' társaságába jöttem, 's édes tulajdona társnémnak rám hárult; különben a' mint látszom, egy darab agyag volnék".

V.

A Tudományos Gyűjtemény *Külföldi Literatura* című rovatában megjelent szöveg Vörösmarty fordítói munkája. A fordítás paratextusai elárulják, hogy Vörösmarty közvetlen forrása az *Ausland* című német nyelvű folyóirat volt, tehát a megjelent szövegcsoporthoz nem a magyar fordító válogatása, hanem vagy az *Ausland* fordítójának, vagy egy megelőző fordítónak az összeállítása. A fordításnak adott cím három szövegegységre utal: elsőként egy mese lesz olvasható két macskáról, ezt követi egy rövid ismertető a hyperbolás előadásról, s végül egy Sa'ditól származó parabola zárja a szöveget. Nagyvonalakban ez a szövegfelosztás helytálló, de egy pontosabb, részletezőbb szerkezeti váz a fordításelemzés szempontjából célravezetőbb lehet:

1. Bevezető a perzsa költészetéről
2. Mese a két macskáról
3. Verses történet egy macskáról
4. Ismertető a hyperbolikus írásmódról
5. Sa'di parabolája a jó társaság kedvező hatásáról

Jelen dolgozatban az első és a negyedik szövegegység ismertetése nem célom, mivel azok nem Sa'di munkájának fordításai, hanem ismeretterjesztő jellegű írások, s valamelyik megelőző fordító kiegészítései. Az ötödik szövegegység, mely Sa'di egy paraboláját tartalmazza a jó társaság kedvező hatásáról, a *Golestân* bevezetőjében (*dibâče*) olvasható.⁶⁵ Mivel e verses történet, mindössze négy *beyt*-ből áll, az eredeti szöveget teljes terjedelmében közlöm:

Geli xošbui dar ħammâm ruzi / resid az dast-e maxdumi⁶⁶ be dastam.
Bed-u goftam ke moški ya 'abiri, / ke az bu-ye delâviz-e to mastam?
Be-goftâ man geli nâčiz budam, / valiken moddati bâ gol nešastam:
Kamâl-e hamnešin dar man ašar kard, / v-agar-na man hamân xâkam ke hastam.⁶⁷

Attól eltekintve, hogy az idézett példázat eredetileg versben íródott, a magyar változat pedig prózában, lényeges tartalmi eltérés a két verzió között nem fedezhető fel.⁶⁸ Jóval több problémát vet fel a kettes és hármas szövegegység, melyek együtt adják a

⁶⁵ YUSOFI, *Golestân-e Sa'di*, 51., 17–20. sor.

⁶⁶ Az Aliev-féle szövegkiadásban a 'fürdőmester' jelentésű *maxdum* szó helyén a 'kedves', 'szerető' jelentésű *maħbub* szó áll. Vö. ALIEV, *Golestân-e Sa'di*, 12. A Tudományos Gyűjteményben megjelent fordítás is ezen a szövegváltozaton alapul.

⁶⁷ („Egy nap a fürdőben egy jóillatú (fürdő)agyag / jutott kezembe a fürdőmestertől (kedves barátától) // Kérdeztem tőle: mosász vagy, vagy ámbra / hogy kellemes illatodtól megrészegültem? // Mondta: én jelentéktelen agyagdarab voltam / de egy ideig a rózsá' társaságában voltam // A társ tökéletessége hatással volt rám, / amúgy ugyanaz az agyag lennék, aki vagyok.") Uo.

⁶⁸ A fenti szöveg Tudományos Gyűjteményben a szövegcsokor utolsó bekezdésében olvasható.

címbe említett két macska történetét, és amelynek külső formai jegyei arra engednek következtetni, hogy a *Golestân*ban kell keresnünk: hiszen egy alapvetően prózai szöveg lírai betétekkel ellátva. És ekkor kezdődnek a problémák: a *Golestân*ban nem olvasható macskákról szóló történet, a *Bustân*ban ugyan van egy *hekâyat*, melynek szüzséje alapvonásaiban megegyezik Tudományos Gyűjteményben megjelent történettel, de az egyrészt csak egy macskáról szól, másrészt teljes mértékben verses, harmadrészt jóval rövidebb terjedelmű, mindössze hat *beyt*ből áll. Érdemes azonban idézni a *Bustân* ezen versét, mivel hat *beyt*jéből három, verses formában a Tudományos Gyűjteményben is olvasható:

Yek-i gorbe dar xâne-ye zâl bud, / ke bar-gašte ayyam o bad hâl bud.
Davân šod be mehmânsarây-e amir, / gôlâmân-e soltân zadand-aš be tir.
Čekân xun-aš az ostoxân mi-david, / hami goft o az howl-e ġân mi-david:
Agar ġastam az dast-e in tirzan / man o muš o virâne-ye pirzan.
Na-y-arzad ‘asal ġân-e man, zaxm-e niš. / Qenâ‘at nekutar be dušâb-e xiš.
Xodâvand az ân bande xorsand nist, / ke râzi be qesm-e xodâvand nist.⁶⁹

Az idézett vers harmadik, negyedik és ötödik sorának műfordítása a fenti szerkezeti vázban harmadikként felsorolt elem, melynek a „Verses történet egy macskáról” címet adtam. Felmerül a kérdés, hogy az első két párvers és az utolsó miért nincs lefordítva? Megjegyzem, ilyen formában a versrészlet tökéletesen illeszkedik a megelőző (magyar s vélhetően az Auszland) történethez, s egyben le is zárja azt.

Összevetve a Tudományos Gyűjteményben olvasható történetet, és a fent idézett Sa‘di *hekâyat*ot, meg kell állapítanunk, hogy ugyanarról a tanmeséről van szó, csak valamiért a magyar változat eleje komoly transzformáción ment át. Az eredeti történet ugyanis jóval tömörebben fogalmaz, nem derül ki, a macska honnan értesül a palotabéli lakoma lehetőségéről, így nem szerepel benne másik macska sem, s általában a körülményeket sokkal nagyvonalúbban vázolja. A *Bustân*ban olvasható elbeszélés a lényegre koncentrál: csak annyit ír le, amennyi feltétlenül szükséges a végső tanulság kibontakoztatásához. De akkor hogyan, s miért kerülnek a hosszas leírások a magyar változatba? S ami a legfőbb kérdés: miért szerepel a magyar verzióban még egy macska? A választ maga a szöveg adja meg a történetet bevezető mondatban: „Bizonyításul a’ két macska’ meséjét közöljük, melyből hihetőleg »városi és falusi egerünk« származott.” A városi és mezei (vagy falusi) eger története Aiszóposz fabulája, mely már a 16. században olvasható volt magyar nyelven, Heltai Gáspár fordításában, és

⁶⁹ („Volt egy macska az öregasszony házában / akinek rosszra fordult a sorsa és rossz körülmények között élt. // [Ezért a gazdagabb] emir palotájába futott [a macska], [de ott] / a szultán szolgálai nyílzáport vetettek rá. // Csontjaiból folyó vérral futott / reszkető lélekkel futott s közben mondogatta: // Ha megmenekültem ettől a nyilazótól / én és az eger és az öregasszony kunyhója [együtt elégedettek leszünk]. // Nem éri meg a mézért [elszenvedni] a fullánk okozta sebet, óh lelkem, / a megelégedettség jobb a mézes üdítőnél. // Az Úr nem elégedett azzal a szolgáljával / aki az Úr által ráosztott osztályrészével elégedetlen.”) Az idézett vers, elsősorban az ötödik *beyt*je, szintaktikailag meglehetősen homályos. A *Bustân* hatodik könyvében – *Dar qenâ‘at* (‘A megelégedettségről’) – olvasható. YUSOFI, *Bustân-e Sa‘di*, Sa‘di-nâme, 149., 2797–2802. sor

természetesen más európai nyelveken is hozzáférhető és igen népszerű volt, így a tanmese az európai kultúrkincs szerves részének volt tekinthető a fordítás elkészültének idejekor is. Mivel Aiszóposz a Kr. e. 6. században élt, Sa‘di pedig a Kr. u. 13. században, kizárt, hogy az Európában ismert és széles körben elterjedt állatmeséhez Sa‘di közvetítésének bármi köze volt, főleg, ha figyelembe vesszük, hogy Sa‘dinak nemcsak hogy két egeréről, hanem két macskáról szóló története sincs. Valamelyik európai fordító tehát úgy vélte – s ez nem Vörösmarty volt, hiszen ő az Auszlandban megjelent szöveget hűen fordította –, hogy kicsit átírja a történetet, feltételezhetően azzal a céllal, hogy az olvasók számára ismerőssé tegye azt. A történet transzformációját valószínűleg olyan fordító végezte el, aki vagy az eredeti Sa‘di szövegből dolgozott, vagy egy nagyobb, valamilyen európai nyelven kiadott Sa‘di gyűjteményes kiadásból.⁷⁰ Erre a feltételezésre az enged következtetni, hogy a perzsa költő idézett verse előtt vannak olyan szövegrészletek, melyek azonosítható Sa‘di fordítások. Ilyen például a *Golestân* hetedik fejezete ötödik *hekâyat*jának egy *beyt*je, mely az alábbi mondat eredetiének felel meg: „A’ koldusként, ki kincset talál, ’s a’ gyönyör’ mámorában, mely arczeit pirítja, a’ kiállott szükségéről nem is emlékezik.”⁷¹ Az idézet tipográfiai megoldásában eltér a szöveg egyéb részeitől, így árulkodik arról, hogy a fordításlánc kreatív résztvevője nem szándékozta teljes mértékben leplezni fordításának hűtlenségét. Bár fordítás első felében szereplő kincset találó koldus helyett Sa‘dinál lerészegedett iszákosról lehet olvasni, a második *mešrâ‘* gyakorlatilag pontos fordításnak tekinthető.

A Tudományos Gyűjtemény tanmeséjében még két olyan rövid szövegrészlet olvasható, melyek a fenti mondathoz hasonlóan ritkított szedéssel vannak közölve, azonban ezeknek megfelelő szöveghelyet nem találtam Sa‘di műveiben.⁷² Mint ismertettem, a *Bustân* egyik versének három sora a fabula végén fordításban olvasható. Ez a szövegrész elkülönül a prózai részekről – előtte és utána üres sor áll. Az elemzett munkában több ilyen verses betét is található, s felmerülhet a gyanú, hogy esetleg ezek között is felfedezhetünk Sa‘di-részleteket. Megjegyzem, egy-két ilyen versfordításnak tűnő részlet egészen biztosan nem tulajdonítható Sa‘dinak. Ilyen rejtélyes eredetű például a következő mondat: „Macska füled, ’s macska növése van ugyan, / De különben elég pókháló nemű vagy.”⁷³ Hasonlóképpen vélhetően az egyik fordító betoldása az elbeszélés menetébe – mely, mint tudjuk, nem Sa‘di története – jól beilleszkedő megnyilatkozás: „Olly úriásan lépsz: mondd honnan érkezel? / Honnan

⁷⁰ Úgy vélem, e két macskáról szóló tanmese a már idézett Nagy Sándor-történet Szilágyi által vázolt keletkezéstörténetéhez hasonló módon születhetett. Lásd SZILÁGYI, I. m., 244–246.

⁷¹ („Ĥarif-e sefle dar pâyân-e masti / na-y-andišad ze ruz-e tangdasti. // Deraxt andar bahârân bar-fešând, / zemestân, lâġaram, bibarg mând.” „A hitvány iszákos elmerülvén a mámorban / nem emlékezik meg az időről, mikor szűkölködött. // A fa tavasszal kibomlik [t. i. a fa levele] / télen, szükségképpen, levél nélkül marad.”) YUSOFI, *Golestân-e Sa‘di*, 157., 10–11. sor

⁷² „[A]z elhiúlt reménynek zavaros özöne az éretlen nagyravágyás lángjaiba omolt.”; „De alig tette egy teliszáj’ súlyát éhe’ mérlegére, (Waagschale) hogy a’ szív-hasító nyíl által járta.”

⁷³ Nem tekinthető döntő érveknek, de érdemesnek tartom megjegyezni, hogy Simin Behbahâni – a Sa‘di életművét remekül ismerő kortárs költőasszony – kérdésemre, hogy elképzelhető-e, hogy ez a mondat Sa‘ditól származik, azt felelte, hogy ez a mondat értelmetlen, és Sa‘di ilyesmit egészen biztosan nem írt.

e' kedves tünemény?" Ez a betoldás már csak azért is érdekes, mert a szöveget bevezető ismertető azt állítja, hogy a perzsa költészetben az állatok olyan fennkölt stílusban nyilatkoznak meg, hogy az még királyoknak is becsületére válna.⁷⁴ A fordításlánc valamelyik tagja, úgy tűnik, igyekezett olyan Sa'di történettel megismertetni olvasóit, mely megfelel a bevezetőben ismertetett perzsa költészeti jellemzőknek, s mivel számára nem volt hozzáférhető olyan – valóban Sa'di – történet, mely tökéletesen megfelelt volna annak az elvárásnak, hogy a szereplő állat *stylus gravis*-ban nyilatkozik meg, kreatívan állt a feladathoz, és feltehetően maga írt egyet.

Elbeszélések Szaditól és Róla, *Társalkodó*, 1835.

Szadi, keletföldi híres bölcs és költész vala; élt Persiában a' XII-dik században; megholt 1192-ben 116 esztendősen korában. Munkáiból itt következik egy-két mutatvány.

1. Történt egykor, hogy bizonyos hő, nyári napon, barátommal magas fák' árnyékában sétálgaték; láttam az istentelent, patak mellett, gyöngéd pázsitra elnyújtózva 's álomba merülten fekünni. „Nagy Isten! – kiálték-föl az egekbe – ő ki olly sokat szerencsétlenné tőn, még illy nyugottan képes alunni!” Barátom hallá e' szómat 's így felelt: „Az isten a' gonoszokat alunni hagyja, hogy nyugalom legyen a' jámboroknak.”

2. Volt egykor egy világtalan; ennek egy jó de rút asszony juttat feleségül, kit ő mindazáltal rendkívül szeretett. És az orvos monda a' férjnek: „Várj, majd megnyitom én szemeidet ismét, hogy láthasd a' világ minden dicsőségét.” De a' világtalan imígy felelt: „Áldjon-meg isten ezen szívességedért, jóllehet annak nem vehetem hasznát. Én azt hallottam, hogy nőtársom (kinek szerelmében most magam' olly boldognak érzem) rút személy. Félek, nehogy hálátlan legyek; azért kérek uram, hagyj-meg nekem vakságot.” Midőn Szadi ezen esetet elbeszélte, kérdé a' körülállóktól. „mit tartozik az ember többre becsülni, szerencsés-e vagy az igazság-megismerés?” – E kérdésre ő maga nem adott feleletet, hanem a' körülállók közül valaki imígy szólt: „Szadi! a' te világtalan embered nem volt szerencsés, mert félt az igazságtól. Ha ő ezt megismeré 's kötelességét a' szerint teljesítené: akkor félelmét elvesztette, a' szerencsét 's boldogságot pedig megtalálta volna. „És Szadi örvendezve monda: „Igaza van neki, atyafiak! menjetek-el 's ti is azonképp cselekedjétek.”

3. Mózes, az urnak prófétája (béke hamvainak!) egykor bizonyos szegényt látott, ki – mivel anyaszült meztelen volt – elásta magát a' fővénybe. A' szegény megszólítá Mózeset 's monda neki: „Ugyan kérlek, imádkozzáll érettem a' nagy istenhez, hogy nyújtsa nekem az életnek szükségét; mert szegénység miatt elszakaszodom!” – Mózes imádkozott az emberért, és az isten megrendelé neki az élethez szükséges dolgokat. Néhány nap múlva Mózes az áhitatosság' gyakorlatából haza

térven, látá az embert fogolykép megkötözve és tömérdek néptől körülvértve. Kérdésére: mi történt, az lőn a' válasz, hogy az ember sok bort ivott, részegségben házsártoskodott, sőt valakit agyon is vert, és most a' nép azért van körülé így összecsoportozva, hogy őt a' büntető törvényszéknek általadja. – Mózes (béke hamvainak!) most elismerte a' mindenség' teremtetőjének bölcsességét, és feledékenységéért őt megkövetvén, imez ígéket mondotta. „Ha az isten mindegyik szolgájának dús gazdagságot adott volna, vakmerően daczolna mindenfelé egyik a' másikkal.”

4. Szadinak egy barátja volt, ki hirtelen magas polczra emelkedett. Futott hozzája mindenki, hogy e' jo barátjának szerencse-kíváratit bemutassa; egyedül Szadi nem ment-el. Melly magaviseletén Szadinak midőn mindnyájan csudálkoznak, monda e' bölcs: „Most fut hozzá mindenki, méltósága végett; én nem megyek előbb, csak akkor, ha azt nem birandja többé, 's akkor alkalmasint csak enmagam megyek.”

5. Szadihoz valaki ezen kérdést tevén: „Mi különbség vagyon egy dervisch (mohammedanus szerzetes) és egy bölcs között?” A' felelet reá ez lőn: „Mind kettő általússa az élet' folyamát nagy óvatossággal; de az elsőbbik a' népseregtől különválk, hogy egymaga kényelmesebben úszhassék ki partra; ellenben az utóbbik a' sereg közt tartja-fen magát, hogy a' segédszükséges kezét nyújthassa, midőn kíváztatik.

Szadi' emlék-mondásai: Az érdemtelenekre időt ne vesztess, mert a' kából, melly csak gyékénynek való, soha sem folyand cukor neked. – Midőn a' hangyát akarod eltiporni, emlékezzél-meg, minő kedved lenne az elefánt' lábtiprása alatt. – Az arab ló bármily sovány, okosnak többet ér, mint tiz annyi kővér számár; mert veszélyben nyulánk lóra van szükség; a' göboly pedig nem egyébre szolgál, mint akadécul. – A' ragadozó madarak mindnyájan magas hegyeken szeretnek fészkelni és a' kik embertársikat szeretik megrontani, mindig előre sietnek. – A' zsarnokság mulandó, de az azt sujtó átok soha el nem mulik. – A' féregrágt gyümölcs leesik a' szél' legkisebb fuvalmára, de a' jó gyümölcs zivatarok közt is érik: így a' földön a' hitvány hamar vesztére jut, de a' jó, alapot ver magának az ellenállók' daczára is. – A tapasztalt ember őrizkedik a' gonosznak megmondani: millyen; hanem tulajdon példája által mutatja neki: milyennek kellene lennie.

A *Társalkodó*-ban egy csokorba szedve öt Sa'di-elbeszélés, és hét rövidebb idézet fordítása jelent meg. A szövegek előtt egy egymondatos bevezető olvasható, mely némi információt ad az olvasónak a szerzőről. Valószínűleg félreolvasásnak, vagy téves átszámításnak köszönhető, hogy a perzsa költő a fenti idézet szerint a 12. században élt, s ugyanígy halálának dátuma is egy évszázados tévedést mutat. A bevezető mondatot követő fordítások is arról árulkodnak, hogy a fordításlánc igen hosszú lehetett, ugyanis a szövegrészletek nagy része ugyan felismerhető, de nagymértékben eltávolodott az eredetitől. A tanulmány további részében a *Társalkodó* e Sa'di-fordításcsokrát igyekszem ismertetni, mely minden darabja a *Golestán*-ból származik. A könnyebb átláthatóság kedvéért elsőként vázolom a fordításcsokor szerkezetét:

⁷⁴ „A' legkisebb állat, mellyet meséikben felhoznak, olly nyelvet beszél melly egy királynak is becsületére válnék.”

Elbeszélések:

1. *Golestân*, első báb, 12. *hekâyat*
2. *Golestân*, második báb, 44. *hekâyat*
3. *Golestân*, harmadik báb, 15. *hekâyat*
4. *Golestân*, második báb, 28. *hekâyat*
5. *Golestân*, második báb, 37. *hekâyat*

Bölcs mondások:

1. *Golestân*, első báb, 4. *hekâyat*
2. *Golestân*, első báb, 22. *hekâyat*
3. *Golestân*, első báb, 3. *hekâyat*
4. nem sikerült azonosítani
5. *Golestân*, első báb, 20. *hekâyat*
6. nem sikerült azonosítani
7. *Golestân*, második báb, 20. *hekâyat*

Az első közölt anekdota a *Golestân* első fejezetéből való, mely *Az uralkodók természetéről*⁷⁵ címet viseli. E fejezetben kizárólag olyan tanulságos történetek olvashatók, melyek uralkodók jó és rossz példáival igyekeznek megrajzolni az ideális uralkodó képét: óva intenek a méltatlan viselkedéstől és példát mutatnak a helyes uralkodói attitűdről. A Társalkodó „Történt egykor...” kezdetű elbeszélése igen sok részletben eltér az eredeti *hekâyat*tól, mely egy zsarnokról szól, akinek szokása napközben szunyókálni. Egy nap ez a király egy hívő emberrel találkozik, aki kérdésére, hogy melyik a legjobb vallási cselekedet, azt feleli, hogy a király napközbeni alvása, hiszen, legalább amíg alszik, nem zaklatja alattvalóit. A *hekâyat*nak tehát két szereplője van: a zsarnok és az igazhívő ember, maga a történet pedig kettejük rövid dialógusa: a király feltesz egy kérdést, melyre a hívő válaszol, majd egy kétsoros versben összegezve olvashatjuk ismét a tanulságot. A magyar változatban e verses konklúzió hiányzik, bár prózában írt változatának fordítása a magyar verzióban is megvan: „Az isten a' gonoszokat alunni hagyja, hogy nyugalom legyen a' jámboroknak.”⁷⁶ Ugyanakkor az eredeti *hekâyat*nak heterodiegetikus elbeszélője van, míg a Társalkodóban a narrátor énelbeszélő. A változást implikálhatta az, hogy a már említett veres konklúzió első párversében a narrátor – homodiegetikus elbeszélőként – saját korábbi tapasztalatait ismerteti, mely szerint korábban ő is látott délben szunyókáló, haszontalan embert: „Zâlemi-ra xofte didam nimruz. / Goftam: In fetne ast, xâb-aš borde beh.”⁷⁷ A magyar fordításban tehát e verses tanulság narrációja vette át a fő szerepet, így történhetett, hogy az eredetileg kétszereplős elbeszélés háromszereplőssé alakult, s Sa'di mint narrátor egyben aktív résztvevő is lett. Az eredeti történet legfontosabb karaktere – az uralkodó – hiányzik a szövegből, pontosabban nem hiányzik, csak éppen ebben a változatban nem a társadalmi státusán van a hangsúly. A napközben szunyókáló figura jellemzése nehezen illene egy királyra, csak az a megjegyzés árulkodik a Sa'di-történettel való kapcsolatáról, hogy a bemutatott alak sokakat szerencsétlenné tett,⁷⁸ ez pedig a zsarnokok jellemzője is lehet. Sa'dinak a magyar fordításban szereplő

⁷⁵ *Dar sirat-e pâdšâhân* (12. *hekâyat*) YUSOFI, *Golestân-e Sa'di*, 67.

⁷⁶ A hívő így válaszol az uralkodó kérdésére: „Goft: (To-râ) xâb-e nimruz, tâ dar ân (yek nafas) xalq-(râ) na-y-âzâri.” („Mondta: [számodra] a déli alvás, mivel az alatt (a lélegzetvételnél idő alatt) a népet nem gyötröd.”) *Uo.*, 67, 9. sor

⁷⁷ („Egy zsarnokot láttam aludni a nap közepén / bűnös ez, jobb, ha alszik.”) *Uo.*, 67, 10. sor

⁷⁸ „Nagy Isten! – kiálték-föl az egekbe – ő ki oly sokat szerencsétlenné tön, még illy nyugottan képes alunni!”

barátja szintén új szereplő: azzal, hogy ő mondja ki a konklúziót, a magyar változatban ő veszi át a hívő funkcióját, csak hogy nem derül ki, milyen mértékben vallásos, noha az eredetiben a zsarnok–hívő oppozíció igen lényeges elem.

A Társalkodó második Sa'di-története „Volt egykor egy világtalan...”⁷⁹ szintén nagyfokú átértelmezésen ment keresztül. A *Golestân* dervisek erkölcséről szóló fejezetének negyvennegyedik *hekâyat*ja egy csúnya lányról szól, akit kérők hiányában apja – aki tudós ember – egy vak férfihez ad nőül. Mikor a városba egy orvos érkezik Ceylonból, kérdezik a tudóst, miért nem gyógyíttatja meg veje szemét. Az orvos azt feleli, hogy fél, ha veje látná, milyen csúnya az asszonya, elválnék tőle, hiszen ronda feleségnek jobb, ha vak a férje. A magyar változat gyenge parafrázisnak tekinthető, mely egy igen terjedelmes – az eredetiben nem szereplő – tanulsággal gyarapodott. Az események előzménye – hogy a tudós ember sikertelenül próbálta kiházasítani leányát –⁸⁰ teljesen hiányzik, s az apa a magyar szövegben egyáltalán nem szerepel. Az eredeti történetben őt kérdezzetik, hogy miért nem gyógyíttatja meg vejét, ezzel szemben a Társalkodó elbeszélése egy teljesen eltérő párbeszédet iktat be: az orvos – akiről nem derül ki, honnan érkezett – magát a nem látó férjet kérdezi, nem akar-e vakságától megszabadulni. A narráció tehát itt is – akár az előző esetben – egészen megváltozik. A világtalan férj indoka a gyógyítás visszautasítására megegyezik az eredetivel: félelem attól, hogy asszonya csúfsága hűtlenségre készítené.⁸¹ A Sa'di-történet tömör tanulságát – hogy rút asszonynak jobb, ha világtalan a férje – az aggódó édesapa mondja ki, s ezzel le is zárul a *hekâyat*. A fordítási lánc valamelyik résztvevője úgy ítélhette meg, ez a konklúzió nem kielégítő, s elhagyván az eredeti bölcsességet egy hosszabb kiegészítéssel – melynek a perzsa költő ismét aktív résztvevője lett – toldotta meg a történetet.

A harmadik, Mózesről szóló történet néhány verses betét kihagyásától, és egy-két apró pontatlanságtól eltekintve szöveghű fordításnak tekinthető. Az eredeti szöveg és jelen magyar fordítás összevetéséhez a Forugi-féle kiadást használtam, mivel a rendelkezésre álló szövegkiadásokból ez a szövegváltozat áll a legközelebb a Társalkodóban megjelent elbeszéléshez.⁸² A Forugi-féle kiadás egy „bőbeszédűbb” szövegváltozatot közöl, így olyan részleteket is leír, melyek a Yusufi-féle kiadásban nincsenek meg. Egy példával illusztrálom, hogy a Társalkodó szövege ugyanarra a kézíratra megy vissza, melyet Forugi közöl. A magyar fordításban Mózes és a szegény ember találkozásának a következőképpen olvasható: „A' szegény megszólítja Mózeset 's monda neki: »Ugyan kérlek, imádkozzál érettem a' nagy istenhez, hogy nyujtsa nekem az életnek szükségét; mert szegénység miatt elszakaszkodom!« – Mózes imádkozott az emberért, és az isten megrendelése neki az élethez szükséges dolgokat.” Ugyanez a szövegrészlet a Forugi-féle kiadásban így áll: „Goft: Ey Musâ do'â kon, tâ xodâ 'azz va gall

⁷⁹ *Uo.*, 106–107. (2. könyv, 44. történet)

⁸⁰ *Vö. Uo.*, 106, 24–24. sor és 107, 1–2. sor.

⁸¹ „Áldjon-meg isten ezen szívességedért, jóllehet annak nem vehetem hasznát. Én azt hallottam, hogy nőtársom (kinek szerelmében most magam' olly boldognak érzem) rút személy. Félek, nehogy hálátlan legyek; azért kérlek uram, hagyd-meg nekem vakságomat.”

⁸² FORUGI, *I. m.*, 74–75.

ma-râ keřâfi dahad, ke az bi-tâqati be ġân âmadam. Musâ do-â kard o be-raft.”⁸³ A Yusofi-féle kiadás az idézeteknél jóval tömörebben fogalmaz. A szegény ember kérése és szerencsétlen állapotának elpanaszolása ebben a szövegváltozatban nem szerepel, pusztán annyit tudunk meg, hogy Mózes imádkozott érte és Isten sorsát jobbra fordította: „Do-â kard, tâ xodâ-ye ‘azz va ġall, mar u-râ ne‘mati dâd.”⁸⁴ A magyarított elbeszélés híven követi a Foruġi-féle kiadás történetét, pontosabban annak prózában elbeszélte részeit. Ahogy a korábban ismertetett szövegek esetében is jellemző volt, ezúttal is a verses betétek hiányoznak. Sa‘di írói stílusára jellemző, hogy kedveli a konklúziót többféleképpen megfogalmazni: a Mózesről szóló anekdotában összesen nyolc változatban olvasható, melyek közül csak kettő ölt prózai formát. A tanulságot elsőként a megjavult helyzetével helyesen bánni nem tudó ember balcselekedeteinek leírása után két párversben olvashatjuk, melyeket a narrátor mint általános bölcsességeket idéz; ezt követi egy arab Korán idézet (42. szúra, 26. vers); majd Mózes-idézetként olvasható egy arab nyelvű *beyt*; végül, külön szedve két perzsa párvers, egy prózában megfogalmazott bölcsesség, s egy záró párvers olvasható. A felsorolt nyolc megnyilatkozás mindegyike ugyanazt a tanulságot fogalmazza meg: Isten nem véletlenül osztotta szét egyenlőtlenül a javakat: akiknek kevesebb jutott, azok nem is tudnának jól élni a kapott lehetőséggel, akárcsak az elbeszélés szerencsétlen sorsú karaktere.

A fordításlánc valamelyik résztvevője úgy ítélte meg, elég a tanulságot pusztán egyszer elmondani, s így a sok lehetőség közül egyet kiválasztott, s pusztán azt fordította le: „Ha az isten mindegyik szolgájának dús gazdagságot adott volna, vakmerően daczolna mindenfelé egyik a’ másikkal.” E mondat az eredeti szövegben szereplő konklúziósorozat második darabjának és ötödik darabjának összevont parafrázisa. A konklúzió ötödik megfogalmazása az eredetiben így áll: „Bande ċo ġâh âmad o sim o zar-aš, / sili xâhad be żarurat sar-aš”⁸⁵ Az idézett verspár első fele olvasható – kis-sé torzult formában – a magyar fordításban. A Sa‘di-szöveg tanulságának második megfogalmazása pedig a *Társalkodó* végkövetkeztetése második felének feleltethető meg: „Âġez bâš, ke dast-e qodrat yâbad, / bar-xizad o dast-e ‘âġezân bar-tâbad.”⁸⁶ E jelenségnek nem csak az az érdekessége, hogy két tetszőlegesen kiválasztott verspár kontaminációjával létrejött egy, az eredetiben nem létező változata a konklúciónak, hanem érdemes arra is felhívni a figyelmet, hogy a Sa‘di-anekdotában a fent idézett két *beyt* a narrátor, s nem Mózes megnyilatkozásaként szerepel; az perzsa szövegben Mózes a Koránból idéz, ami a *Társalkodó*ban nem került lefordításra.

A *Társalkodó*ban megjelent negyedik fordítás a legtöbb kéziratban nem szerepel, így a szövegkiadások nagy részéből is hiányzik. Foruġi, Sa‘di összes műveinek kiadásában, a második *bâb* huszonhetedik *ġekâyatja* után lábjegyzetben közli a szöveget, azzal a megjegyzéssel, hogy a következő darab a legtöbb kéziratban nem része a

⁸³ („Mondta: Óh, Mózes, imádkozz, hogy a hatalmas és kegyes Isten adja meg nekem a szükségést, mert a kitartásom végére jutottam. Mózes imádkozott és elment.”) Uo., 74., 16–17. sor

⁸⁴ („Imádkozott, hogy a hatalmas és kegyes Isten áldja meg őt.”) Uo., 74., 19–20. sor

⁸⁵ („A szolga, ha ranghoz, ezüsthöz és aranyhoz jut, / pofont akar szükségképpen saját fejére.”) Uo., 75., 6. sor

⁸⁶ („A gyenge, ki kezébe hatalmat kap, / felkel, és a gyengék kezét csavarja ki.”) Uo., 3. sor

*Golestân*nak, így a „*Saltanati könyvtárban*” őrzött kópia e darabját ő sem a főszövegben idézi.⁸⁷ A fordításcsokor e darabjának esetében is érvényesül az a jelenség, mely több korábbi szöveg esetében is megfigyelhető volt: az állami hivatalt betöltő embernek és egy barátjának története is a magyar változatban Sa‘dival megesett eseményként tárul elénk. Az eredeti elbeszélésben azonban a perzsa költő neve helyett határozatlan névmás áll: „Yeki-râ dust-i bud ke ‘amal-e divân kardi.”⁸⁸ A magyar Sa‘diról szóló anekdota tehát az eredetiben nem Sa‘diról szól, hanem egy meg nem nevezett alakról, akinek személye irreleváns, pusztán barátjához fűződő kapcsolata lényeges. A fordítássorozat során azonban jelentősebb torzulásokat is elszenvedett a szöveg. A legkomolyabb veszteség, hogy a Sa‘di-történetek magvát adó, versben megfogalmazott záró bölcsesség lekopott, ami önmagában nem lenne gond, hiszen láttunk már példát arra, hogy ennek hiányában is közvetítette a fordítás az erkölcsi tanulságot; jelen esetben azonban a történetben szereplő változtatások és e végbölcsesség hiánya együttesen azt eredményezik, hogy a *Társalkodó*ban megjelent negyedik elbeszélés konklúziója nemcsak kifejtetlen, hanem más üzenetet is hordoz.

A magyar verzió már rögtön az elején más irányt vesz, és ez a változtatás implikálja az eltérő konklúziót is. Az eredeti történet szereplője régóta állami hivatalnok, és barátja már jó ideje nem tett nála látogatást.⁸⁹ Elmaradásának oka az, hogy elfoglalt barátját nem akarja zavarni munkája végzésében, hiszen, ha hivatalából elmozdítják, majd bőven lesz alkalma társaságát élvezni, hiszen az igaz barátok feladata, hogy a szerencse balra fordulása esetén álljanak rendelkezésre: „Dar bozorgi o dâr o gir-e ‘amal / ze âšnâiân farâġati dârând. // Ruz-e darmândegi o ma‘zuli / dard-e del piš-e dustân ârand.”⁹⁰ A *Társalkodó*ban a frissen hivatalába helyezett hivatalnokhoz érdekből gratulálók sokasága megy látogatóba, barátja igyekszik kimaradni e számító ismerősök sorából, így a kérdésre, hogy miért nem teszi tiszteletét barátjánál, az a válasza, hogy az igaz barátság nem a társadalmi rangnak szól.

Az utolsó rövid elbeszélés valójában nem is egy külön *ġekâyat*, hanem a *Golestân* dervisek erkölceiről szóló fejezetének harminchetedik története után álló, ahhoz szorosan nem, csak témájában kapcsolódó verses anekdota.⁹¹ Mint a *Társalkodó* többi fordítására jellemző volt, ebben az esetben is megállapítható, hogy a szöveg teljesen elvesztette prozódiai jellemzőit, s akárcsak több megelőző esetben, az anonim karakter szerepét itt is Sa‘di veszi át. Valójában a perzsa költő szerepeltetése ebben a történetben nem is lenne gond, hiszen egy egyes szám első személyű igevégződés (*goft-am*, ‘[én] mondtam’)⁹² utal arra, hogy a narrátor aktívan részt vesz a cselekményben, a probléma pusztán az, hogy a magyar fordítás a másik karakter szerepét osztja rá. Sa‘di három soros versében egy dervis, aki szakít a kolostori élettel, a medresszébe megy. Ott Sa‘di megkérdezi tőle, mi a különbség a bölcsek és a szerzetesek között, miért

⁸⁷ Vö. Uo., 59. A történet az Aliev-féle kiadásban is olvasható. ALIEV, *Golestân-e Sa‘di*, 167.

⁸⁸ („Valakinek volt egy barátja, aki a divánban dolgozott.”) FORUĠI, *I. m.*, 167. 1. sor

⁸⁹ „...moddati etteřâq-e molâġât na-yoftâd.” (‘...[s akivel] régóta nem találkozott.’) Uo.

⁹⁰ („Míg foglalkoztatva vannak [jól megy a soruk], az ismerősöktől távolságot tartanak; a megfeneklés és elbocsátás idején szívfájdalmukat a barát elé viszik.”) Uo., 167., 4–5. sor

⁹¹ YUSOFI, *Golestân-e Sa‘di*, 104.

⁹² Uo., 104., 13. sor

szakított az utóbbiakkal és választotta ez előbbieket. A dervis válasza az, hogy, míg a szerzetesek tudásukat öncélúan használják fel, addig a bölcsek ismereteik terjesztésével igyekeznek másokon segíteni.⁹³ A történet egyik karaktere tehát a dervis, aki szakít a kolostori élettel, és meg is indokolja miért, a másik karakter, aki megkérdezi a dervist döntésének okáról. Utóbbi kitérére utal az eredetiben a már említett igei személyrag, mely miatt a kérdést a narrátor megnyilatkozásaként kell értelmeznünk. A Társalkodó történetében azonban erre a karakterre a *valaki* határozatlan névmás utal.⁹⁴ A dervis szerepét a magyar verzióban Sa[‘]di veszi át, akinek szerepe csak a bölcsesség kimondására korlátozódik. Annak érdekében, hogy az így átalakított történet ne zavarodjék teljesen össze, az eredeti első verssora a fordításból teljesen hiányzik.⁹⁵ Az előző esetek példájából kiindulva a szerepek ily mértékű összezavarását vagy az motiválta, hogy a fordításlánc egyik tagja nem találta kellőképpen aktív szereplőnek a perzsa költőt, vagy az, hogy a történet végén szereplő bölcsességet Sa[‘]di megnyilatkozásaként akarta közölni.

A Társalkodó hatodik szövegcsoportja a *Szadi’ emlék-mondásai* címet viseli, s összesen hét tömör bölcsességet tartalmaz, melyek a *Golestân*-ban olvasható egy-egy *beyt* fordításai. A hét darab közül kettőt – a negyediket és a hatodikat – nem sikerült azonosítani: ezek a többszörös fordítás során oly mértékben eltávolodhattak a perzsa szövegtől, hogy eredetijükre nem lehet visszakövetkeztetni.⁹⁶ A felismert *beyt*fordítások mindegyikére jellemző, hogy verses formájukat nem őrizték meg, s általánosságban elmondható, hogy szöveghű fordítások. A dolgozat hátralevő részében csak azt a két „élelmondást” ismertetem, melyek az eredeti szöveg erőteljes átértelmezéséről tesznek tanúbizonyságot. Az egyik ilyen bölcsesség eredetije a *Golestân* első fejezetének harmadik *hekâyat*-jában olvasható: „Ân šenidi ke lâğari dâna / goft be ablahi farbeh: // Asb-e tâzi, v-agar za’if bovad, / hamčonân az tavileyi xar beh.”⁹⁷ A magyar fordításban a második *beyt* tartalmi parafrázisa olvasható, melybe az első párversből beszivárognak szavak, így értelme némiképp módosul: az eredetiben a gyenge arab ló és egy istállónyi számár oppozíciója olvasható. Ezzel szemben a magyar változat egy sovány arab lovat és tíz kövér szamarat állít szembe egymással: „Az arab ló bármily sovány, okosnak többet ér, mint tíz annyi

⁹³ A bölcsességet erősen interpretálva fogalmaztam meg a könnyebb érthetőség kedvéért. Az eredeti szövegben egy komplex metafora olvasható: „Goft: ân gelim-e xiš be dar mi-barad ze mowğ, / va in ġahd mi-konad ke be girad ġariq-râ.” („Mondta: Az a hullámokból kimentí saját imaszőnyegét / ez meg erőfeszítéseket tesz, hogy kimentse a süllyedőt.”) *Uo.*, 104., 14. sor

⁹⁴ „Szadihoz valaki ezen kérdést tevő...”

⁹⁵ Az első *beyt*-ből tudjuk meg, hogy a dervis a szerzetesi élet helyett a bölcsek társaságát választotta: „Šâhebdeli be madresse âmad xâneqâh, / be-šekast ‘ahd-e šohbat-e ahl-e tariq-râ.” („Egy bölcse a monostorból a madresszébe érkezett / Megszakította az út embereivel [dervisek] való társaságot.”) *Uo.*, 104., 12. sor

⁹⁶ Aazonosítatlan élelmondások a következők: „A’ ragadozó madarak mindnyájan magas hegyeken szeretnek fészkelni és a’ kik embertársikat szeretik megrontani, mindig előre sietnek.”; „A’ féregrágtá gyümölcs leesik a’ szél’ legkisebb fuvalmára, de a’ jó gyümölcs zivatarok közt is érik: így a’ földön a’ hitvány hamar vesztére jut, de a’ jó, alapot ver magának az ellenállók’ daczára is.”

⁹⁷ („Azt hallottad, hogy egy sovány bölcse / egy kövér butának mondta: // Az arab ló, ha gyenge is / jobb egy istállónyi számárnál.”) *Yusofi, Golestân-e Sa’di*, 59., 22–23. sor

kövér számár; mert veszélyben nyulánk lóra van szükség; a’ göboly pedig nem egyébre szolgál, mint akadécul.” A fenti Sa[‘]di-idézetben a sovány–kövér oppozíció az első *beyt*-ben szerepel, és a bölcse és a buta ember külső jellemzését szolgálja. E két melléknév a magyarított verzióban a szembeállított állatok jelzőjévé válik, így az eredetileg párhuzamba állított két értékítélet helyett a magyar verzió egy (komplexebb) értékítélettel szembesít:

perzsa szöveg	egy sovány bölcse	egy kövér buta
	egy gyenge arab ló	egy istállónyi számár
magyar változat	egy sovány arab ló	tízszer annyi kövér számár

Fontos még megjegyezni, hogy a Társalkodó e szövegében a záró magyarázat hozátoldás, mely Sa[‘]di szövegében nem szerepel.

Az utolsó élelmondás a *Golestân* második fejezete huszadik anekdotájának parafrázisa. A rövid történet Loqmanról szól, akitől megkérdezik, kitől tanulta az illetmet. A bölcse válasza az, hogy az illetlenektől: tartózkodott minden olyan cselekedettől, melyet azoktól látott és nem volt kedvére való. A történetet verses bölcsességgel zárul, melynek üzenete: az okos emberek még a tréfából is tanulnak, a buta emberekre viszont a bölcse gondolatok is tréfaként hatnak,⁹⁸ vagyis: az arra érdemtelenekre felesleges időt vesztegetni, hiszen a jó példából sem fognak tanulni. A Társalkodó szövege ennek éppen az ellenkezőjét hirdeti: „A tapasztalt ember őrizkedik a’ gonosznak megmondani: milyen; hanem tulajdon példája által mutatja neki: milyennek kellene lennie.” Mégis feltételezhető, hogy sokszoros átértelmezés után az ismertett Sa[‘]di-történet eltorzult formája olvasható a Társalkodóban, csak éppen nem a két *beyt*-ben megfogalmazott bölcsesség, hanem a megelőző Loqman anekdota parafrázisa, melyben a más példájából való tanulás más megvilágításban kerül megfogalmazásra.

Összegzés

A bemutatott esettanulmányok azt mutatják, hogy a 18–19. századi magyar gondolkodók, ha a korabeli folyóiratok Sa[‘]di-fordításai alapján akartak képet alkotni a perzsa gondolkodó költészetről, akkor magukat a történeteket és azok tanulságát, erkölcsi üzenetét ismerhették meg, azonban általánosan jellemző, hogy a fordítások nem törekszenek az eredeti prozódiai jegyeit tükrözni, holott Sa[‘]di írói stílusának egyik legmarkánsabb jellemzője, hogy a prózai szövegek verses betétekkel vannak megtűzdelve. A legtöbb elemzett szöveg komoly tartalmi változásokat mutat, melyek az esetek nagy részében a fordításlánc hosszúságából fakadó többszörös félreértelmezéseknek köszönhetőek, azonban jócskán akadtak olyan példák is, ahol láthatóan ez egyik fordító szándékos szövegátértelmezésének nyomait hordozza magán a ma-

⁹⁸ „Na-guyand az sar-e bâziče harfi / k-az ân pandi na-girad šâhebd-e huš. // V-agar šad bâb-e hekmat piš-e nâ-dân / be-xâni, âyad-aš bâziče dar guš.” („Tréfából sem mondanak olyan szót / melyből az okos ne tanulna // De a tudatlan előtt, ha 100 fejezet bölcsességet is / olvasol, az ő fülében mindaz csak tréfa lesz.”) *Uo.*, 95., 19–20. sor

gyarul megjelent elbeszélés. Természetesen e többszörösen közvetített szövegek esetében az eredetitől való nagymértékű eltérést gyakran a reáliák, a kulturális kontextus vagy az eredeti szöveg ismeretének hiánya befolyásolják. Mivel sok esetben a fordítás láthatóan pusztán az erkölcsi tanulság bemutatására törekszik, feltételezhető, hogy a fordításláncban részt vevő korabeli literátorok értelmezésében Sa‘di inkább bölcs, kinek értékes történetei a lélek nemesítését szolgálják, mintsem poéta, kinek műveit minél pontosabb fordításban kell közvetíteni. A tanulmány mottója szintén ezt a gondolatot tűnik tükrözni, holott a perzsa költő *ars poeticájának* tekinthető egy soros versében – mely a *Golestân* végén olvasható – az eredetiség elvét hirdeti: „Kohan xerqe-ye hiš pirâstan / beh az ġame-ye ‘âriyat xâstan.”⁹⁹

Tér és közvetítettség

Építészet és várostematika Szentkuthy Miklós szövegeiben*

Bárhonnan is közelítsen Szentkuthy szövegeihez, az értelmezőnek óhatatlanul szembe kell néznie e gigászi életmű, szöveguniverzum parttalanságával. Bízvást állíthatjuk, a Szentkuthy-recepció kezdeti tanácstalansága – az életművet pozitívan értékelő kritikák ellenére – a mai napig is fennáll. Bármilyen roppant műveltséggel, akár interdiszciplináris fogékonysággal rendelkezzen az értelmező, az utat vesztés, a sokszor kibogozhatatlan mozgású metaforák, a burjánzó képi világ sokszálúsága miatt fellépő zavar gyakori tapasztalat marad. Szentkuthy szövegei ellenállni látszanak minden rendet kereső értelmezésnek, nem kecsegtetnek az egységet, koherenciát feltételező befogadás örömeivel. Egyetérthetünk Gintli Tibor és Schein Gábor irodalomtörténetének megállapításával, miszerint a *Prae* többnézőpontú narratívája nem az egymástól elütő nyelvváltozatok sokféleségében és parodisztikus imitációjában rejlik, mivel azt pusztán egyetlen, a szereplőktől független nyelvi modalitás viszi véghez. S a szöveg feloldhatatlan paradoxonok iránti vonzódása ebben a nyelvi modalításban keresendő.¹ E paradox logika – amelyre a Szentkuthyt értelmezők szinte mindegyike felhívta a figyelmet – azt is jelenti, hogy még a nézőpontok kapcsolata sem tartható valamilyen átfogó értelmezői elvnek. (Hasonlóképp, ahogy például Krúdy prózájában a nézőpontok játéka, meg nem felelései, ellentmondásai öntükröző szövegstruktúrát eredményeznek.) Az ellentmondások nem a műről, a szöveg szövegszerűségéről szólnak, nem azt tükrözik, hanem megmaradnak a maguk radikalitásában. De ha Szentkuthy esetében le kell mondanunk a műegész eszményéről, még az önreflexív szövegiségről is, akkor mégis milyen értelmezői utat választhatunk?

A *Prae* kapcsán a közelmúltban felvetődött a részenként olvasás, a kis lépések elve.² Ez az olvasásmód a nevezett mű esetében valóban gyümölcsöző lehet, tekintve a részek autonómiára való törekvését, amikor is egy-egy – akár gondolati – élménynek szinte már a teljesség benyomását keltő leírását kapjuk. Hogy e gondolati-képi futamok önállósulnak, túlnőnek kontextusaikon, arra a recepció már felhívta a figyelmet. Ha tehát az egyes szövegrészeket, témaleírásokat olyan központoknak tekintjük, amelyek nincsenek rászorulva az egyéb szöveghelyekkel való kapcsolatra, akkor éppen e

* Jelen tanulmány a Domus Hungarica Scientiarum et Artium pályázat támogatásával készült.

¹ GINTLI Tibor – SCHEIN Gábor, *Az irodalom rövid története*, II., *A realizmustól máig*, Jelenkor, Pécs, 2007, 319.

² „Talán jó lenne úgy megközelíteni Szentkuthy regényét, hogy nem az egészről próbálunk valami általánosítást állítani, hanem egy rövid passzusról valami konkrétumot. Más szóval, egy adott szakasznak mi az értelme, mi a filozófiai és irodalmi háttérre, melyek a születési körülményei?” Filip SIKORSKI, *A Prae térképe. A regény keletkezésének öt fázisa*, Jelenkor 2011/7–8., 759.

⁹⁹ („A saját feldíszített régi köpeny / jobb, mint a kölcsönként díszruha.”) *Uo.*, 191., 4. sor

centrális helyzetük folytán válhatnak elszigetelteké, szétszórtakká. Ez a nyelvi-szövegalkotási „képlet” visszatérően tematizálódik Szentkuthynál – gondolhatunk itt a *Prae* káoszról és rendről, egyről és sokról szóló eszmefuttatásaira. A formáról, a formaképzés antropológiailag magyarázható (nem pusztán művészi) szándékáról lehet ez esetben szó: hol művinek, megszerkesztettnek, hol pedig organikusnak, elevennek tűnő jelenségekről.³ A természetben, építészetben, emberi alakban, szerelemben a forma lehetőségét látni – sok beszédes részletet találunk erre vonatkozóan Az *egyetlen metafora felé* című, 1935-ben megjelent műben.

Egy sajátos értelmezői módnak tűnik Szentkuthy szövegeit az egység–szétszórtság egymást feltételező kettőssége alapján olvasni. Azonban a gyanú hermeneutikája nem elsősorban a bennük kifejtett filozofikus eszmefuttatások dekódolásaként olvas – hiszen a szövegek elbeszélője számos esetben kész axiómákat állít olvasója elé, illetve gondolatmeneteinek következtetését is levonja –, ezért talán izgalmasabb és fontosabb feladat számára a sűrű leírásokat, gondolati, filozófiai mélységű tépelődéseket *metaforának* tekinteni. A *Prae* záró szövegrésze például a formaalkotás egy sajátos értelmezését nyújtja, amelynek kulcsszavai a felület, a külsőség, továbbá a dolgok egyenrangúsága, viszonylagos volta.

Nagy albumot kellene kiadnia vagy a Vogue-nak vagy az Acta Mathematicá-nak, melyben mindig két ellentett oldalon egy mondain ábra és egy természeti kép volna látható, igazolván a kettő szerkezeti azonosságát, míg a kettős oldalak alján, középen egy formula, mely a közös arany szabályt fogalmazza meg. Az egyik oldalon [...] például egy ezerlépcsőjű lépcsőház volna, lépcsőrecék végtelen cikk-cakkja, melyen egy elegáns nő gyalogol fölfelé napsütéssel impregnált üvegfalak között – viszont a másik oldalon egy búzavirág egyetlen színesen fotográfált szirma, nagyítva: a végtelenül „szabályos” lépcsők algebrai köbrefrényéből játékos, virágszerű fény-árnyék flóra támadna, viszont a búzavirág izzó kék szeszélyéből valami nem-mértani linearitás születnék, úgyhogy lépcső és szírom ugyanazt a hatást keltik, csak a lépcsőnél a szabályból illatozik az a bizonyos „elementare Unordnung”, viszont a virágnál a rendtelenség párja a rend. (II, 607–608)⁴

Érdemes megfigyelni a formáról szóló eszmefuttatás mögött a metafora logikáját. Azt, hogy csak itt, ebben a megszólalásban érvényes a *forma (felület) + átcsapás = a dolgok azonossága* képlet. Vagy másképpen: a forma és a forma nevében megállapított egyenértékűség valójában az ellentét, ámde felnagyított, „preparált” dolgok halmazainak

³ Szentkuthy következő naplójegyzete prózapoétikájára általánosságban jellemző. „A lehető legnagyobb intellektuális készséggel és logikai feszültséggel, valamint az összes érzékszervek legteljesebb érzékenységével reagálni az élet azon jelenségeire, melyeket ösztön és ráció meg nem különböztethető útjain a legéletzerűbbnek, az ember természetbeli helyzetére nézve legjellemzőbbnek és legámulóbbnak talállok. Ezen intellektuális és érzéki reakcióimról a lehető legnagyobb pontossággal beszámolni, nem törődve opus, napló, tudomány, művészet semmirevaló megkülönböztetéseivel.” SZENTKUTHY Miklós, *Az alázat kalendáriuma 1935–1936*, Magvető, Budapest, 1998, 294–295.

⁴ A szövegben szereplő oldalszámok a következő kiadásra vonatkoznak: SZENTKUTHY Miklós, *Prae*, I–II., Magvető, Budapest, 2004.

metszete. Mindez jelentésében rögzítettnek tűnik, ezt támasztja alá az elbeszélő egyes szám első személyű igealakja: „jöttem rá”. Viszont a forma fogalma – vagy itt inkább látomása – csak azáltal tud létrejönni, ha egy másikkal, jelesül a tartalom fogalmával áll szemben.⁵ Jól megvilágítja e szövegrész, hogy a következtetések, jelentések mennyire előzetes, készen kapott fogalmak meglététől, azokkal szembe-, fölé- vagy mellérendelésüktől függnék. E szövegben a forma mint külsőség, váz és az általa létesülő azonossági relációk sora egy ilyen fogalmi relacionálás függvényei. Az irány, a tér – amelyről a szöveg beszél – gondolati irány, gondolati tér is egyben. „[H]iszen csak kétféle sugárzás van, egy a rendtől a rendtelenség felé s egy másik a szabálytalantól a szabály felé, de ezek mindig csak irányok, melyek attól függnék, hogy véletlenül hol állok.” (II, 608) A *Prae*ben és másutt is bőven találunk olyan szövegeket, amelyek a forma organikusságáról, életszerűségéről szólnak. Tegyük hozzá, talán épp ez a nyugtalanító a Szentkuthy-szövegeket olvasva, mivel a már említett többnézőpontú szerkesztés nem az alakok szólamának valamilyen viszonyba állítható tulajdonsága. Az elbeszélői szólam abszolút irrelevanciája mintha azt sugallná, hogy a többnézőpontú látásmód magukhoz a dolgokhoz tartozik. A dolgok természete a paradox, a sokféle értelem, amelyeket bár megkísérélhetünk leírni, de kimeríteni, főleg feloldani sohasem vagyunk képesek. Azonban az ismeretelméleti szépség megállapítása előtt tudatosítani szükséges, nem a közvetítettség naiv hitéről van itt szó, inkább arról, hogy az olvasó a szövegben mégiscsak valamilyen feloldást keres, akár csak a konstruáltság örömét, amelynek a gáttalanul ömlő Szentkuthy-szövegek ellentmondani látszanak.

E megfontolások nyomán milyen eredményeket hozhat éppen az építés, az építészet és az ezzel összefüggésben tárgyalt várostematika vizsgálata Szentkuthy alkotásaiban? Érdemes-e egyáltalán még ebből a mindent azonos nevezőre hozó, egyszerre konstruktív és destruktív szövegfolyamból motívumokat, metaforákat kiemelni? Azt gondoljuk, hogy igen, bár nem olyan szövegszerző elvet keresve, amely valamely mű különböző részei között teremtet kapcsolatot. Nem a művet, a műalkotásjellegét, azaz az egységet keressük, hanem a metaforikus olvasás egy olyan módját, amely – ismét csak Szentkuthy fogalomhasználatával szólva – egy-egy „azonosság-mag” köré egyre tágabb koncentrikus köröket rajzolhat. Vagy – a szerző még található metaforájával élve – a végtelenbe futó csigavonalak⁶ mentén indul el. Ilyen értelemben válik tehát fontossá az építészet és a város metaforikája is, sőt az előbbi egy olyan lényegisé-

⁵ „Lomb és üveg-építészet, élet és algebra, nő és levél tehát egyformák voltak, mert mind csak vékony felületeket ábrázoltak, végtelenül keskeny légmetszeteket, melyekből a tartalom kihullt és formátlan tömbként hevert valahol: a »forma« (a szó iskolás értelmében) azáltal lett igazán önmagává, hogy nem volt tartalma, és hűsögesen megőrizte a külsőségek legfelületibb külsőségét; viszont a »tartalom« azáltal lett önmagábnál önmagává, hogy összehúzóódott, egybecsomósodott és csak vak tehetetlenségi nyomatékként létezett, valahol messzire elkallódva a formájától: formák és tartalmak kétlaki életet éltek.” (II, 608–609.)

⁶ „[A]z igazság mindig pozitívabb gyűrűket akar hurkolni önmaga köré, de abba a végzetes szórakozottságba esik, hogy nem veszi észre, hogy az ultra-definíció nem koncentrikus köröket rak a téma [...] köré, hanem csigavonalat rajzol, amely örökké folytatható, úgyhogy csak mindennapi szemmel nézve látszik a precízió szűkülésének, hiszen örök voltánál fogva egyformán nyitott, laza és impotens a pályája mindenütt.” (I, 22.)

get, azonosság-magot képez, amelynek a város felé is koncentrikus mozgású sugárzása van, és legtágabban a tér mélyen paradoxális tapasztalata felé gyűrűzik tovább.

Megjegyzendő, a két téma korántsem feltételezi egymást olyannyira, mint ahogy az első látásra tűnik. Szentkuthy esetében az építészettematika nem merül ki az építészeti tárgyú metaforák alkalmazásában, sokkal tágabb körű annál. Bízást állíthatjuk, hogy az építeni, építkezés épület (mint szövegépület), s egyáltalán minden olyan metafora, amely a tárgy értelemben vett konstruálás körébe vonható, ide tartozik. Ez nem jelenti azt, hogy Szentkuthy valamilyen egyedülállóan központi metaforája lenne, mivel a vele ellentétes rombolni, leépíteni, destruálni legalább ilyen széles metaforikus hatósugárral rendelkezik. A város viszont Szentkuthynál elválik az épített környezet, kulturális tér és egyáltalán a várost használatban leíró fogalomhasználat kliséitől és festészeti, művészeti képzeteket keltve a vizualitás, valamint az olvasás medialitásához kapcsolódik.

Fenomenológia és szójáték

A Szentkuthy-recepció számos alkalommal említést tesz az építészet és a nyelv összefüggéséről. Egyik jeles monográfusa, Rugási Gyula szerint ez a kettős tematika egyfajta paradoxon forrása is egyben.⁷ Ugyanis a szigorú, mértani rend szerint szerkesztett forma igénye a szójátékok, asszociációk nyelvi burjánzásával áll szemben. Az építészeti formaelv szimbóluma Rugási megközelítésében a katedrális, amelyet a zárt és időtlen rend, a kőbe dermedt forma elvárásaként láttat. A katedráliszerű szövegépítkezés egyik megvalósulásaként értelmezi a hajnali, kihalt Cannes leírását – mint a rögzített forma ígéretét. Érdemes közelebbről megvizsgálni ezt a szövegrészt (I, 158–165.), és egyáltalán az első kötet Cannes-leírásait. Először valóban a hajnali, kihalt városképpel szembesít a szöveg beszélője. A minden járulékos jegyétől megfosztott, lemeztelenített tér képét egy olyan leírás teremti, amely a viszonyok megfordításán alapul. Ami a nyüzsgő, emberközpontú nappal idején a díszlet szerepét tölti be, az most önállósul, és fordítva: az emberi tekintet, a nagyképű értelmezés válik mellékszereplővé. A megfigyelő (a *Prae* egyik hőse, Touqué) valamiféle első és új látásra tesz kísérletet, amikor a kő és nem az ember prizmáján keresztül közelít a kő, a szobor legsajátabb lényegéhez. Könnyen felfedezhetjük itt a fenomenológia „viszsa a dolgokhoz” imperatívuszát, már csak a leírás mélységes köztessege, térszerűsége révén is. A megfigyelő és megfigyelt közötti viszony ugyanis nem szembenálló-kizáró, hanem köztes-megengedő.⁸ Az itt kibomló térszerűség az időtudatot sem hagyja érintetlen: „nappal a »múltat« a környezetbe helyezzük, és mi a jelen szerepét vállaljuk, viszont hajnalkor egyszerre mi leszünk a múlt túltelt metaforái, és a környezet veszi fel a jelen mikroszkopikusan vékony szerepét.” (I, 164) Így fonódik össze tér- és időtudat a látás medialitására való reflexióval. Hiszen a szöveg beszélője szemlélő-

⁷ RUGÁSI Gyula, *Szent Orpheus arképe*, JAK – Pesti Szalon, Budapest, 1992, 14.

⁸ „Egyes szobákban látni Veronika-kendőket, melyekre a Krisztus-arc úgy van sötétbarnával ráfestve, hogy ha erősen fixirozza az ember, akkor mélyen pillantani látszik a fej a néző felé: a hajnali templommal kapcsolatban is efféle érzett Touqué.” (I, 161.)

désének tapasztalatait foglalja össze – tegyük hozzá – nemcsak itt, de az első kötet további Cannes-leírásaiban. Ugyanakkor ez a szemlélődés mindig magában foglalja a saját hely meghatározásának kísérletét, arra a pontra való reflexiót, ahonnan a látás kiindul. A „hol állunk?”, „ki az, aki lát?” kérdéseinek különösen éles reflexiós helyzete, amikor a templomhomlokzat szobrával cserél helyet a beszélő (I, 214–221). A megélt tér és a pusztán a látás által kitáruló perspektíva drámai szétszakítottasága – amelyben előbbi az „élet” utóbbi a „kompozíció”, „rend” – azáltal menekül meg az iskolás felosztás veszélyétől, hogy egy olyan perspektívával való játéknak ad keretet, mely magával hozza a destruáló kockázatvállalást is.⁹ A látás látására irányuló reflexió ugyanis mélyen együtt jár a látás által feltáruló tér, a perspektíva irrealitásával, semmiségével.¹⁰

Az eddigiekben egy olyan térszemléletet figyelhettünk meg Szentkuthynál, amelynek kompozíciós elve a beszélő szemléletén alapuló leírás. Csakhogy épp a leírás – mint amely igekötője által valami befejezettségre utal – szembesít a nyelv mélységesen nyugtalanító voltával; nem véletlen, hogy az irodalom nyelvének fenomenológiai megközelítésében kitüntetett szerepe van a leírásnak és az attól való elrugaszkodásnak.¹¹ Tér – építészet – perspektíva hasonló összefüggéseiben, ha csak a *Praenél* maradunk, meglepően gazdag szövegépítményeket találunk: nemcsak az építészet, hanem a képekkel vagy a zenével való találkozás is ugyanezt a térszerű nyelvet rajzolja ki. E térszerűség által egy olyan közteségtapasztalatot igyekeznek megragadni a szövegek, amelyek egyszerre élnek a találkozás és széttartás logikájával: minduntalan önnön kiinduló és nem létező alapjukra kérdeznak rá. Az előbbi szövegrész például azért iktatta be a katedrális homlokzatán álló szobor-beszélőt, hogy az egyszerre közelítő és távolító perspektívában egyfajta köztes hely tapasztalatát szolgáltassa meg. Megfigyelhető, a leírás nem valami öt megelőzőt követ, hanem éppen hogy a nyelv teremti a perspektívát: a szövegben kirajzolódó nézőpont mélységesen a nyelvtől meghatározott nézőpont. A szöveg ugyanis nem tudja megsemmisíteni uralkodó fogalmait (*rendszer, harmónia, egész, élet, rend*), legfeljebb kreatív játékot kezdhet velük.

Tér–építészet–nyelv kapcsolatában egy másik szövegépítési módként tűnik fel a *Prae* első kötetében megjelenő „új epika” térszerű elképzelése. Ebben az esetben is kitüntetett jelentőségű az építészet és a szójáték – a *Prae*-értelmezők körében meglehetősen gyakran szóvá tett – összefüggése, amelyben az építészeti metafora a nyelvi kreativitás egyik útját jelenti. A *Prae* elején a regény egyik „hőse”, Leville-Touqué mint egy újfajta regényszerkesztési módszert részletezi. Dióhéjban: az építész két négyzetet vetít egymásra, amelyben az egymásra eső két terület lesz az építkezés középponti és lényeges formája, innen indul ki az épület legfontosabb része. Ez az építészeti tárgyú metafora aztán a véletlen dolgok egymásra esésének formaalkotó elvévé tágul, és

⁹ Vö. Gottfried Boehm „a láthatóság megmutatható határa”-ra vonatkozó gondolataival. Gottfried BOEHM, *Látás. Hermeneutikai reflexiók*, ford. KUKLA Krisztián, Vulgo 2000/1–2., 218–232.

¹⁰ „...körülöttünk csak-élet, alattunk csak-perspektíva – vajon lehet-e az életnek támasztópillére a perspektíva üres kottapapírja?” (I, 218.)

¹¹ Az utóbbi időben Bagi Zsolt fenomenológiai munkái – igaz elrugaszkodási alapként – reflektálnak az irodalom leíró hagyományára. Lásd BAGI Zsolt, *A körülírás. Nádas Péter: Emlékiratok könyve*, Jelenkor, Pécs, 2005.

csakhamar egy újabb metafora, a véletlen osztotta kártyalapok rendet, összefüggést teremtő elvárása felé nyit. Mindez megint csak magát a teret rajzolja ki a szó szoros értelmében, hiszen: „Ha egy mérnök olyan házat épít, melynek alaprajza az a végtelenül keskeny terület, mely két ellipszis alighogy egymásra esésekor keletkezett: éppen ez a hajszál-véletlenség enged következtetni két nagy ellipszis jobbra és balra eső horizontjára – viszont egy ellipszis alakú ház nem enged következtetni semmiféle dinamikai kiegészítésre, tér-jóslásra.” (I, 29.)

„A szétnyitott egymásra esés”, vagy a világ távoli dolgainak „egymásra vetülő árnyéka” tehát nem valamilyen belső, eleve ott levő azonosság-mag, hanem viszony, reláció, nyitottság, más dolgok felé való kiterjedés. Ugyanúgy érvényes az emberi lélekre, mint a nyelvre. A nyelvben az egymásra vetített térszerűség a szójátékosztont jelenti, amikor is a reláció válik a meglepetés, a nyelvileg megjelenő újdonság forrásává. Az új epika térszerűsége ugyanakkor nemcsak a szójátékban testesül meg, hanem épp az epika lényegi minősége lesz: az idő válik térré egy helyütt. (I, 358–362.) Hogyan? Úgy, hogy a múlt és a jelen nem genetikus egymásra következésként, hanem másságként, szétszóródó, kitérő síkokként mutatkozik meg. Az idő térré változtatásának olyan újszerű megoldásával kísérletezik a szöveg, amely eltérően az időtudat ágostoni fenomenológiájától, nem a *mi az idő* kérdésére, hanem éppen az idő töréseire, üres helyeire fókuszál. Szentkuthy elbeszélője nem megragad, hanem távolít. Jelen és múlt a zenei téma és futam összhangzatához hasonlóan tételezi fel az eltérést, a disszonanciát, akár csak az épület centruma sem képzelhető el annak szerteágazó részei nélkül.

Leatrice életének egy régi eseménye és egy újabb jelene arra jók így egymás mellé téve, hogy éppen az összefüggéstelenségük révén, szemtelen genetika-ellenességükkel adjanak egy jellegzetesen nem történelmi harmóniát: múlt és jelen viszonya kizárólag zeneivé redukálódott vagy tökéletesült. (I, 358–359.)

Pedig az volna a kíváncsi, hogy Leatrice múltja és jelene között üresség legyen, úgyhogy az új epikának ezt a drámai negatívumot, az üres és tartalmatlan epikai szöveget, az események közötti levő távolító teret kellene megvalósítania. Akkor Leatrice múltja inkább Leatrice-ből kivezető tényező volna, és epikailag is megvalósítaná azt, amit az építészet már régóta kultivál: ahelyett hogy összegyűjtené egy belső szerkezet zárt formájába az épület szétágazó részeit, inkább széjjelvezeti azokat, úgyhogy gyűjtés helyett valóságos szétszórás centrum egy épület. (I, 360.)

Az eddigiek alapján csábító lehetőségnek tűnik egy kétpólusú, de – Szentkuthy szóhasználatával – szétnyitottan egymásra eső gondolkodást feltételezni a *Prae*-ben: a dolgok megragadhatatlanságának, a végtelenbe futó üresség szakadéka mellett a szójátékosztón, a tautológia, a meglepő kapcsolatok egy-egy pillanatra mégiscsak felvillantanak valamiféle igazságot. Így a meglepő kapcsolatok, asszociációk sok helyütt szinte követhetetlen zsúfoltsága nem betemeti, inkább mélyíti a hiányt. Egyetérthetünk azokkal az értelmezésekkel, amelyek a *Praet* egyfajta univerzális szójátéknak

fogják föl,¹² éppen monstrosizálásával irányítván a figyelmet a dolgok megragadhatatlanságára.

Mégis a felvetett két pólusra szakadt gondolkodás, mivel az elérhetetlen abszolútot tartja szem előtt, óhatatlanul a relativizmus melankóliája felé sodor. Eközben érdemes a térnek azon teoretikus megfontolásaira figyelni, amelyeket például Ernst Cassirer tárgyal a *Mitikus, esztétikai és teoretikus tér* című írásában.¹³ Cassirer a teret a gondolkodás történetében a rendfogalom alá helyezi, szemben a szubsztanciákat, kategóriákat állító létfogalommal. A tér hajtóereje ugyanis a sokféleség, a változó alakúság. A rögzített igazságok, az önmagában nyugvó egység elvét a kizárás, a vagy-vagy logika fenyegeti, ezzel szemben a rendet a különbözőség élteti. Logikája nem szembenálláson, kizáráson, hanem az egymásmellettiégen alapul. Cassirer tanulmánya – amellet, hogy tér és forma új összefüggéseit mutatja föl – arra is rávilágít, miszerint a *lét* és a *rend* jegyében nem mint kész, rögzített igazságokat nyújtó gondolkodáshoz nyúlhatunk vissza, inkább sokalakúan változó gondolkodói hagyományról, irányról, kérdésfeltevésekről van ez esetben szó. S ha így olvassuk Cassirert – a saját gondolkodásformánkkal, értelmezői előítéleteinkkel szembesülve – akkor magának a gondolkodásnak a mélységes térszerűségére ébredhetünk rá. Heidegger kijelentését a tér (jelen esetben a reflexió terének) megkerülhetetlen voltáról idézhetjük ebben az esetben is: „a tér elől nincs kitérés valami más felé. Az, ami a tér sajátja önmagából kell megmutatkozzék.”¹⁴

Ha tehát a tér teoretikusainak a hiány produktivitására vonatkozó alapvető megállapításait tekintjük, a Szentkuthynál kirajzolódó téri látásmód sokkalta árnyaltabbá válik. (Többek között épp a hiány–teljesség vulgarizáló szembeállítását kerülhetjük ki.) S hogy a hiányt feltételező térszerűség filozófiája hogyan találkozik a leíró nyelv fenomenológiájával, arra vonatkozóan érdemes egy olyan szövegrészt megfigyelni, amely most nem a teret használja fel a nyelv leírására, hanem fordítva: egy térformát ír le a nyelv segítségével. (Az egyes szövegrészeket önmagukban tekintő olvasásmód tehát mégsem kerülheti el teljesen az összehasonlítást, a korrespondenciák keresését.)¹⁵ A *Prae* második kötetében található egy nagyon beszédes téridomról, egy – vagy inkább a – lépcsőről szóló szövegrész. A lépcső már felbukkanása pillanatában sem látható „tisztán”, a beszélőnek álomban jelenik meg mindig valami másként, akár mint nyitott legyezők, harmonikák, dominósorok stb. Ugyanakkor a lépcsőfantázia nőfantázia, erotikus képzelet is egyben, hajlékonyság és szabályos mértani szögletek egysége, mint egy „végtelen lépcső-világ.” A következőkben párhuzamosan futnak a női test, valamint a lépcső térszerűségéről szóló eszmefuttatások méghozzá úgy,

¹² KASSAI György, *Tautológia és szójáték Szentkuthy Prae-jében = A mítosz mítosza. In memoriam Szentkuthy Miklós*, szerk. RUGÁSI Gyula, Nap, Budapest, 2001, 145.

¹³ ERNST CASSIRER, *Mitikus, esztétikai és teoretikus tér*, ford. UTASI Krisztina, Vulgo 2000/ 1–2., 237–246.

¹⁴ MARTIN HEIDEGGER, *A művészet és a tér = Uő., „...költőien lakozik az ember...” Válogatott írások*, ford. BACSÓ Béla, T-Twins–Pompeji, Budapest–Szeged, 1994, 213.

¹⁵ Természetesen a *Prae*-ben számos olyan szövegrészt találunk, amely szoros, akár tematikus, akár formai kapcsolatban áll egymással. Így például az építészet és az „új epika” kapcsolatáról lásd még (a teljesség igénye nélkül): I, 358–362.

hogy a két téma mintegy „felel” egymásnak. A lépcső szerkezete: az irányváltások és szabályosság a vágy egyszerre oldódó és kötött természetéhez vezet, és fordítva.

A másság felé oldódó lépcsőfantáziákban mégis a pontosság, a meghatározás, a lépcső mint tér, illetőleg a tér létmódjának latens kérdése húzódik végig. A definíciószerű megjegyzések legalábbis erről árulkodnak. „A lépcső a tér billentyűzete”, „a női test a tér legjobb formája egy igen bonyolult, disszonáns akkordban” – az ilyen és ehhez hasonló kijelentések a fogalmi precízió, a megragadás vágyát tükrözik. De épp az egymásba átnyúló tér-témák mutatják ezt a pontosságot a másságra rászorulóként, mint amely másság már a kiinduló témában, a lépcső térszerűségében is benne rejlik. Hiszen „a lépcső mindig felfelé visz, emel, de szinte önmaga ellenére, mert a teste minden lapja a síkot fejezi ki, a sík után vágyódik és a tengerszint lírikus eldorádója felé szökik”. (II, 372.) A lépcső más-szerűsége, másságra való ráutaltsága vezet tér és azonosság rokonságához: a tériszonynak egy külön formája a lépcsőiszony, amely viszont az identitás paradoxonját sejteti meg. A tér paradoxonja az identitásról is beszél, hiszen „semmiféle tér nem vonatkozhat önmagára, ahogy az azonosság sem azonos önmagával, mivel a dolgok, melyek azonossági viszonyban vannak önmagukkal, eggyel alacsonyabb típusba tartoznak, mint az azonosság.” (II, 373.) A lépcső arra tanít, hogy az „idem is már alter”. (II, 374.) Az azonosság mássága, a vágy mássága (a vágy ugyanis nem egy nőre, hanem egy vágyképre irányul) végső soron a nyelv mássága is, hiszen az én kimondásának megtöbbszöröződése egy olyan nyelvlavinát indít el, amikor is „az én annyit fog jelenteni, mint végtelenszámú alany-cikkcakk egymás mögé tolva; egyetlen énfogalom teremtése rögtön végtelen tautológiába rezzen át, végtelen hullámokon, végtelen sebességgel.” (II, 374.) És hogy miben áll ennek a szövegrésznek a metaforikus feszültsége a záró mondat formulaszerűen definitív, lapos lekerekítettsége ellenére is? Talán abban, ahogyan a lépcső „lépcsősége”, vertikális síkszerűsége (!) eleve másság-gyűrűkre szakad szét, azaz a lépcső nem csak illusztrálása, kiinduló ötlete lesz a másságról szóló eszmefuttatásoknak, hanem maga is *azonosan más*, a tér, a vágy, a nyelv köreibe gyűrűzvéen tovább.

Az eddigiek kapcsán sokat lehetne elmélkedni a *Prae* filozófiáján. A Szentkuthy-recepciónak amúgy is állandó vonása a regényről, vagy tágabb értelemben az író ábrázolási módszeréről, stílusáról átfogó kijelentéseket tenni. Hanák Tibor a *Prae* filozófiája kapcsán ellentétes minőségekre mutat rá, s arra, hogy bennük kifejeződik az európai gondolkodás története, ugyanakkor egyfajta ellenfilozófia is, mert nem hirdet eszméket, elméletei torzók.¹⁶ Az ellentétezesek egymásba fordulását Bálint Péter az egy és a sok, az én és nem-én kategóriái mentén közelíti meg: „Szentkuthy [...] az egyedfejlődés töréspontjait keresi [...], azt a pillanatot, amikor az egyik egyed még eredeti vagy korábbi formájában található, de egy szempillantás múlva valami elemi hatásra *már* másként látható; s a változatokat összehasonlítva s a tapasztalt változást leírva azt reméli, hogy a leírással a világteremtés aktusának egy mozzanatát ragadja meg.”¹⁷

¹⁶ HANÁK Tibor, *Prae-filozófia = A mítosz mítosza*, 160–161.

¹⁷ BÁLINT Péter, *Stílus és téma. Kommentárok Szentkuthy Miklós Szent Orpheusz Breviáriuma-hoz = Uő., Arcok és ál-arcok*, Felsőmagyarországi, Miskolc, 1994, 111.

A mindenkori olvasási stratégiák és elvárások provokációján túl¹⁸ tér és nyelv kapcsolata az irodalmi nyelv fenomenologikus megközelítéséhez is termékeny szempontot kínálhat. Ebben a kérdéskörben a Szentkuthy-próza leíró¹⁹ nyelvi modalitására érdemes felfigyelnünk. A leírásnak a szépirodalom teoretikus megközelítéseiben,²⁰ továbbá a narratológiában nyújtott értelmezéseiből látható, az eljárás meglehetősen felforgató jellegű, amennyiben magával az elbeszéléssel szemben került meghatározásra. A leírás ugyanis a narráció időbeliségét felfüggesztve egy térszerű nyelvi konstrukciót hozhat létre. Az elbeszélés ellenében értett leírásfogalmat, annak ideologikus szemléletét ugyan már érték igen komoly bírálatok – azt a kérdést tulajdonképpen mennyiben képes visszatükrözni a valóságot –, viszont a leíró nyelvi modalitás mind a mai napig izgalmas kérdéseket tartogat. Ha a fenomenológiai nyelv szemlélet jegyében tekintünk Szentkuthy leírásaira, akkor nem a szembenállás sémáin belül fogalmazódhatnak meg felvetések – gondolhatunk itt a jelölő–jelölt értelmezési sémáira –, mivel az elbeszélő már a gondolkodói megközelítésekkel is reflexív játékot kezdeményez. A tér így nem pusztán tematika, hanem sokkal átfogóbb: nem más, mint a nyelvhez való viszony. A mindent átjáró reflexió bár tárgyának megragadásán fáradozik, de a megragadni vágyott folytonosan kiszökik a lezárás, a meghatározás szándéka alól. Ehelyett a szétszóródó, viszonyokba rendezett nyelvi teret, a reflexivitás terét mutatja fel.

Utazás – város – tér

A következőkben olyan szövegtémára irányítjuk a figyelmet, amely szintén jelentős hagyományra tekint vissza: az irodalom ősrégi alaptapasztalatát jelentő *táj- vagy városleírásra*. Ha pontosak akarunk lenni, a leírás fogalmát itt sem a hagyományos rögzítés, ábrázolás értelmében alkalmazzuk, mivel a város az irodalmi szövegben elsősorban *megalkotottsága* révén tarthat számot az érdeklődésre. Ha a városnak az európai irodalom szövegeiben megjelenő hagyományára tekintünk, láthatjuk, hogy a szerves, természetes közeg átalakulásának traumatikus tapasztalata, a modern nagyvárosi ember megváltozott életérzése²¹ történetileg is követhető városképekben csapódott le. S ha eltekintünk az irodalmi városleírások kultúratörténeti sajátosságaitól, és a nagyváros teremtettségét a fikcionalizált énkötés jellegzetesen modern tapasztalatával együtt láttatjuk, olyan kérdéseket fogalmazhatunk meg, amelyek a városleírások által

¹⁸ Ahogy Grendel Lajos a *Prae*vel kapcsolatban megjegyzi: „A rendhagyó mű rendhagyó recepciót kíván meg, amelyben le kell mondanunk a regényértelmezés olyan sok évszázados konvencióiról, amelyek a cselekmény, a jellemábrázolás, a valóságtükrözés vagy a pszichológia törésvonalai mentén rekonstruálják a mű üzenetét.” GRENDL Lajos, *A modern magyar irodalom története*, Kalligram, Pozsony, 2010, 315.

¹⁹ Ha a leírásnak valamilyen „filozófiai megalapozását” keressük a Szentkuthy-szövegekben, talán a *Fejezet a szerelemről* című regény egyik rövid kitérését idézhetnénk: „A világban sohasem az a csodálatos és problematikus, hogy *miért* van ez így, ahogy van, hanem *miképpen* is olyan az a dolog, mint amilyen.” SZENTKUTHY Miklós, *Fejezet a szerelemről*, Szépirodalmi, Budapest, 1984, 264.

²⁰ LUKÁCS György, *Elbeszélés vagy leírás = Uő., A realizmus problémái*, ford. GÁSPÁR Endre, Athenaeum, Budapest, 1948, 236–284.

²¹ A modern nagyvárosi életérzésről és magatartási mintáról bővebben: GEORG SIMMEL, *A nagyváros és a szellemi élet = Városhozatalok*, szerk. SZELÉNYI Iván, Közgazdasági és Jogi, Pozsony, 1973, 251–267.

„színre vitt” én alakzataihoz, továbbá a város szöveggé váló „inszenált újrakészítés”-hoz kapcsolódnak.²² A város, amely egyszerre „színpad” és „nézőtér”,²³ olyan sajátos értelmezési lehetőségeket kínál, amely a magyar irodalom modernség-hagyományának jobb megértését segítheti elő.

Ha mármost Szentkuthy szövegeinek város- és utazástapasztalatát a magyar irodalom ilyen jellegzetesen modernkori hagyománya szerint vizsgáljuk, az a modernség olyan reprezentatív városszövegeivel való egybevetésre ösztönöz, melyek Walter Benjamin kószálási tapasztalatait rögzítő leírásaiban is megtalálhatók. Éppen a kószálás, az utazás mozgó pozíciója lényeges Szentkuthynál is – a későbbiekben remélhetőleg bizonyítást nyer, hogy miért. A szakirodalom szívesen hangsúlyozza, hogy Szentkuthy maga is szenvedélyes utazó volt, s az európai nagyvárosok kulturális-történelmi miliője nagy mértékben hatott szövegeire (lásd a *Prae*, illetve a *Szent Orpheus breviáriuma* első két kötetének Cannes-ról, Velencéről szóló részleteit). De az olvasás közvetítettsége itt sem lebecsülendő, városélményeinek fontos alapját jelentették az európai irodalom reprezentatív városszövegei.²⁴

A város a többszörös közvetítő közeg révén egyszerre készen kapott téma és megalkotandó feladat. Azonban, ha Szentkuthy egy konkrét utazásleírással egybekötött városszövegét vizsgáljuk, láthatjuk, az nem a többretegűen kódolt fikció mozgásba lendülése fölől értelmezhető igazán. Nem annyira a – már Krúdynál ismerős – szövegstilizációs játék a lényeges, amelyben az én a szövegek végtelen viszonylataiban szóródik szét. Ellenkezőleg, Szentkuthynál az én alárendelődése és teremtettsége, de még maga a városleírás is valójában egy tértapasztalat függvénye. Az én ugyan itt is feloldódni látszik, de nem szöveg-, hanem hangsúlyozottan helyviszonylatokban.

Az *alázat kalendáriuma* című kötet Szentkuthynak az 1935–1936 között íródott naplójegyzeteit tartalmazza.²⁵ A mű a konvencionális naplóformát annyiban tartja meg, hogy a változatos tematikájú feljegyzésekben egyetlen beszélő én szólal meg. Tegyük hozzá, szintén üdítően sokféle formában és stílusban: hol a filozófiai eszmefuttatás, hol a rövidke elbeszélés, hol a képleírás formáját választja. A szövegből most csak a Raguzáról szóló beszámolót emeljük ki, amely nemcsak a város, de legalább annyira az utazás tapasztalatával, a *mit jelent utazni* kérdésével is szembesít. A narrátor itt a Walter Benjaminszóló ismerős, dacosan kívülálló *flâneur*, a szabadon kószáló, felfedező szerepét felöltve kóborol a városban, rögzíti benyomásait. S itt térhetünk rá, hogy miért is fontos a szabadon kószáló állapot, s hogy miért vált ez a Baudelaire-tól, majd Walter Benjaminszóló Michel de Certeau-ig paradigmatisztikus jellemzővé a városi tér értelmezésében. A Szentkuthy-szövegben ugyan látszólag van célpont, mivel az utazás tapasztalata az otthonról való elindulással veszi kezdetét, viszont a cél,

²² EISEMANN György, *A város mint emlék és fikció*. Krúdy Gyula: Asszonyok díja és más „pesti regények” = *Induló modernség – kezdődő avantgárd*, szerk. BEDNANICS Gábor – EISEMANN György, Ráció, Budapest, 2006, 234–246.

²³ Uo., 234.

²⁴ Nagy Pál – aki maga is irodalmi párhuzamok mentén olvassa Szentkuthyt – említést tesz többek között John Ruskin *Velence kövei* című könyvéről, továbbá Georg Simmel művészetelméleti írásairól. NAGY Pál, *Az elérhetetlen szöveg. Prae-palimpszeszt*, Anonymus, Budapest, 1999, 80.

²⁵ A sokáig kéziratban levő naplót valójában Tompa Mária rendezte sajtó alá az 1998-as megjelenéshez.

Raguza valójában elmozduló célpont. A cél ugyanis mindig a saját hely, az „éppen hol állok” függvénye. Az utazó ebben az esetben saját magát mint mozgó pontot érzékelve a közel–távol oppozícióján is kívül kerül. Vagyis az utazás nem egyéb mozgásnál, csakhogy egy helyben való mozgás, mivel a távol megfoghatatlan, mindössze a hazáról való elszakadás biztos. A hazaérkezés viszont megint csak nem a távolság, az elhagyott város élményén alapul; Raguza *itt* és *most* van. Érdekes a távolodás–közeledés metaforikus leírását teljes egészében idéznünk:

Úgy képzelem a dolgot, mintha egy tíz-husz szobából álló enfilade-on keresztül haladnék, olyanformán, hogy mögöttem az elhagyott szobák ajtajai folyton tágulnak, az elválasztó falak mindig fogynak, úgyhogy a szobák egyetlen hosszú szobává nőnek össze, és mire a sor végére (haza) érek: a legutolsó, tőlem legtávolabb fekvő szoba (Raguza) is ez a szoba, azzal egy-azonos, amelyben most vagyok. Tehát utazni, tulajdonképpen sem oda, sem haza nem utaztam: oda a *semmit*, vissza a *minden csak itt* misztériumát éltem át; az Idő és a Tér mint két groteszk, buta műzsa vagy olajtalan mafla szűz, kizárva és elbocsátva ácsorognak a játékon kívül, egészen kívül.²⁶

Hogy a Szentkuthy-szövegek bőségéből ezt a részt emeltük ki, nem véletlen. Bálint Péter egyik tanulmányában egy hatalmas bölcséleti hagyományokat magába foglaló szövegrésznek tekinti a Raguza-leírást. „Szentkuthy a huszadik század teológiáját meghatározó két vallásbölcselet: Barth és Buber etikáját, létfilozófiáját fundamentumában érintő Én és Te, itt-lét és nem-itt-lét; a bergsoni valóságos és szubjektív idő; a kanti-cassireri érzékeinkkel felfogható és a »nonszensz szubjektív átélés« [...] az ismerős és ismeretlen között látható, láthatóvá tett határvonalak antropológusok számára kiindulási pontot jelentő problémáját vázolja föl.”²⁷ Ezzel egyetértve, mégis inkább a szövegrész mélységesen térszerű látásmódja okán inkább a fenomenológia közteségtapasztalatát idézzük fel, különösen a francia hagyománnyal, Maurice Merleau-Ponty és Gaston Bachelard tértapasztalatával összevetés tűnik indokoltnak. Ahogy Bachelard fogalmaz *A tér poétikája* című nagy hatású könyvében: „Minden egyes tárgy legalább annyira távoli, mint amennyire jelenlevő, s a horizont éppúgy adott, mint a középpont.”²⁸ Bachelard itt a tér megfoghatatlan, csakis viszonylatokban létező tapasztalatáról beszél. Nos, a Szentkuthy-napló részlete akár egy kisebb fenomenológiai eszmefuttatás is lehetne, amely egyszerre beszél a mozgó pont: a tudat közteségekben létesülő, valamint konstrukciós tevékenységéről. Hiszen az utazó sehol-nemléte, közöttsége valójában egyszerre a tértapasztalat, valamint a teremtés alapja. Maga a szövegrész is mintha összefoglalná, levonná „tanulságát”: „A lélek nem tűr semmi készt: mikor meglátjuk a várost, az valami olyan fantasztikusan kész tény, hogy nem tudunk mit kezdeni vele; nekünk kell újból megalapítani, kőről kőre felépíteni.”²⁹

²⁶ SZENTKUTHY, *Az alázat kalendáriuma*, 336–337.

²⁷ BÁLINT Péter, *Utazás-, leírások* Szentkuthy naplójában, Tiszatáj 2010/1., 67.

²⁸ GASTON BACHELARD, *A tér poétikája*, ford. BEREZKAI Péter, Kijarat, Budapest, 2011, 178.

²⁹ SZENTKUTHY, *Az alázat kalendáriuma*, 336.

Azonban éppen ez a „nekünk”, azaz a beszélő, a teremtmény én „kivagyisága”, azonosíthatósága problematikus ebben az utazástapasztalatban: csakis a tér, az utcák emberléptékűsége vagy az anyag; a kő materialitásának tükröző volta az, aminek *viszonylataiban* a beszélő elhelyezi magát. A *kívül–belül* egymásba oldódásának fenomenológiai gondolatát itt a kőben, utcákban, terekben megkonstruált város tapasztalata váltja ki, az idegenség, amely mégis valahogy *haza*. („Minden kívül. De a belül mégis vadabban belül.”)³⁰ Kívül–belül, közel–távol felvetett majd lebontott oppozíciói mentén rajzolódni ki az olyan szokatlan térmetaforák, mint a ruhaszerű város vagy éppen az ént lemeztelenítő tértapasztalat. Az én a várostól való idegenségében eszmél magára. A történelmi városok levegője már csak valami végleg letűnt múltat jelez, és ez a múlt múltként (időként) már nem elérhető. Csakis a primer, tapintható anyag, a kő, valamint az utcákon, tereken sétálás révén alakítható ki a várossal való eleven kapcsolat. Amikor is a szűk utcák ruhaszerűen veszik körül az embert, a közel–távol nem annyira idilli, inkább hangyaboly-, vagy elegánsabban kifejezve labirintusszerű egymásba tűnéseként. A múltra történő reflexió csakis ilyen tértapasztalat függvénye lehet, azaz a város egykori élete, az emberi viselkedés is döntően térelvűen, utcák, terek által meghatározottként képzelhető el.

A Montague- és Capulet-veszekedés érthető-e ilyen szűk utcák, alagutak, síkatorok, vakondtúrások, falkereszteződéses és lépcső-burjánzások nélkül?³¹

Ahogy állítólag a gravitáció nem erő, hanem a tér geometriai tulajdonsága, úgy a gyilkosság, közönség és lopás is a térviszonyok egyszerű megjelenési formái (még csak nem is következményei).³²

Milyen abszolútan, döntően, minden legkisebb testi és lelki részletében is más volt a harc, a szerelem, a meghalás, a séta, a pletyka, az öltözködés és a birtoklás, a lopás és a mise ilyen szűk, és csupa-kő utcában.³³

A történelem, a múlt és egyáltalán az illékony esztétikum anyagra ráutaltsága tipikus Szentkuthy-motívum. Gondolhatunk itt a *Praeben* a nő és a vágy geometrizált, plasztikus leírásaira, amikor az anyagság fordul át illékonyságba – egy reflexív tükörtér sehol-létébe. Ehhez hasonlóan a káosz és a formaképzés átmenetének jegyében beszél a raguzai reneszánsz templomkapu, valamint a „giccs-törökség”, azaz a Seherezádevilla rács kapujának leírása. Előző esetben a mértani zártság, rend buja gazdagságot fékező egyensúlya, utóbbinál a túlságosan is burjánzó virágminta formává válása, anarchia és rend egybenövése lesz a leírás vezető elve.³⁴ Az olyan ellentétek mint élet-nem-élet, anyag-szellem egymásba fordulásához a következő szövegrész idézhető.

³⁰ Uo., 347.

³¹ Uo., 346.

³² Uo., 347.

³³ Uo., 346.

³⁴ „Magam sem tudom, hogy virágként növekvő formulának, vagy formulaként nyíló virágnak nevezem: a lényeg, hogy itt *anarchia* és *rend* egybenőttek, a forma itt nem formál és zár, mert hisz minden eleme

A történelem mindenekelőtt és mindenekután: kő.

Érdekes, hogy a legélőbb élet az utódok számára a legélettelenebb valami. A kő, ez a kemény, brutális, színtelen, szívtelen, alig-anatómiás súly-massza: éppen ez tudja visszatükrözni évezredek arcát, tükröknél finomabban, analitikusabban, csipkésebben, melodikusabban és hajlékonyabban, mint bármi más. Illatosabb ez a semleges súlyosság, mint egy virág, színesebb ez a szürkeség, mint egy dzsungel, és bonyolultabb szerkezetű, mint egy halom lélek.³⁵

Megfigyelhető, hogy az utóbbi idők építészeti- vagy művészetelméleti diskurzusai relativizálják a klasszikusan humán, valamint a technikai tértapasztalat közötti különbséget. Nemcsak a fizikusok vagy az építészek irodalmi és filozófiai „kalandozásaira” gondolunk itt elsősorban, hanem arra, hogy a szűkebb szakma számára írt építészelméleti kézikönyvek sem nélkülözik immár a jelentős gondolkodók, filozófusok térről szóló tanulmányait.³⁶ Úgy tűnik tehát, hogy a tér fogalma különösen is alkalmas a diszciplínák közötti párbeszédre, többek közt a geometria, pszichológia, zene, fizika, építészelmélet, városkutatás és természetesen az irodalomtudomány kapcsolódását teszi lehetővé, amint azt a Helikon folyóirat *Térpoétika* című tematikus száma példázza.³⁷ A különböző területről származó tanulmányokat ugyan a térkoncepció köti össze, anélkül azonban, hogy valamiféle egységes és elvont térfogalmat körvonalaznának. Épp ellenkezőleg: már az egyes területek térkoncepciója is viszonyokba rendezettként tűnik elő. A viszonyokba rendezettség nemcsak a gondolkodási területek viszonyát jelenti, hanem valami még alapvetőbbet: a lakozást, önmagunknak metszéspontokban, egyszerre a közel és távol tapasztalatában folytonosan elmozduló helyét. Ahogyan Heidegger fogalmazza meg a *Bauen Wohnen Denken* című írásában.³⁸ A lakozás Heideggernél nemcsak az épített terekben való lakozást jelenti, hanem tágabb értelmű annál: valójában térnyitás, amikor is az ember önmagától a lehető legtávolabb önmagához tér. „Mi önmagunkat szeretnénk kőbe és növényzetbe átfordítani, szeretnénk önmagunkban sétálgatni, amikor is a csarnokokban és kertekben járkalunk föl s alá”³⁹ – írja Nietzsche *A vidám tudományban* az épületek és az ember kapcsolatáról. Szentkuthy hasonlóra utalhatott, amikor a Raguzai-élmény kapcsán megjegyezte: „Az ember azt hinné, hogy az idegen környezet elvonja figyelmét saját magáról, és a külvilágra irányítja, pedig épp fordítva. Minél idegenebb és feltűnőbb a külvilági miliő, annál mániakusabban leszünk önmegfigyelők: minél idegenebb vagy kevesebb a kilincs, annál többször fogja meg akaratlanul a tenyér önmagát.

már forma és minden sejtje már zártság; s az anarchia és vegetáció nem tombol, mert egy önellentmondó ösztön folyton akarja önmaga megszűnését, vitalitása ez a folytonos, örvénylő-örök vitalitást-nem-akaras.” Uo., 352.

³⁵ Uo., 346.

³⁶ Az utóbbi időben lásd *A tér. Kritikai antológia*, szerk. MORAVÁNSZKY Ákos – GYÖNGY Katalin, TERC, Budapest, 2007.

³⁷ Helikon. Irodalomtudományi Szemle 2010/1–2., szerk. SZENTPÉTERI Márton – TILLMANN J. A.

³⁸ Martin HEIDEGGER, *Bauen Wohnen Denken* = Uő., *Vorträge und Aufsätze*, II., Neske, Pfullingen, 1954, 19–36.

³⁹ Friedrich NIETZSCHE, *A vidám tudomány*, ford. ROMHÁNYI Török Gábor, Holnap, Budapest, 1997, 201.

Néha hallom, mint a teniszlabdát, amint visszaverődöm, visszapattanok az idegen falakról pöre magamra”⁴⁰

Szentkuthy szövegeinek építészet-, város-, azaz tértapasztalatát illetően mindenképpen gyümölcsözőnek tűnik egy tágabb, akár diszciplínaközi szemlélet. Egyrészt az életmű irodalmi műfajokba, egyáltalán magába az irodalomba való besorolhatatlansága, gondolkodási formákat ütköztető-egyesítő, a természettudományokat éppúgy, mint a humán tudományokat, művészeteket beolvasztó szemléletmódján alapul. Másrészt „irodalmissága,” metaforikus nyelve képes a térről szóló beszédmódot új, talán metaforikussága folytán elevenebb perspektívában megmutatni. A tér némiképp „ezoterikus” terület akár az egzakt diszciplínákban is: „az építészet tudatalattija”,⁴¹ így kevésbé tiszta fogalmisággal, inkább paradoxonokkal közelíthető meg. Sokatmondó, hogy akkor jelent meg az építészetteoretikusok írásaiban, amikor az egységes perspektíva felbomlani látszott. Azaz a térről szóló beszédmódnak egyre inkább a *megsokszorozódás, a tükröződés, a változó középpont, határ, vagy épp az űr, a hiány* tapasztalatával kellett és kell ma is szembenéznie, ami egyben nyelvi tapasztalatot jelent. Kepes György, a 20. század legendás művészetteoretikusa és művészetszervezője esetében például az is megfigyelhető, hogy leíró tudományos nyelvhasználata mennyire izgalmasan keveredik egyfajta paradox látásmóddal. Saját elveire is vonatkozik tézise: „az absztrakció a gondolkodásnak csak az egyik vetülete”.⁴² Példája többek között a vonal, amelyet nem fejezünk be a rajzolással, az igazán izgalmas fejlemény csak azután következik, amikor a vonal „önálló életet kezd”, s a kézvonás nemcsak alakká válik, hanem mozgás lesz és változás.⁴³

A fenti megfontolások mindenképpen tanulságosnak mutatkoznak az irodalomra nézve is. Hiszen az irodalom – metaforikus nyelvhasználata révén – a térről szóló beszédmód sajátosan reflexív felületét alkotja meg.

⁴⁰ SZENTKUTHY, *Az alázat kalendárium*a, 345.

⁴¹ HAJNÓCZI Gyula, *Vallum és intervallum. Az építészeti tér analitikus elmélete*. Egyetemi jegyzet – belső használatra, 12.

⁴² KEPES György, *Kép, forma, szimbólum* ford. SZÉPHELYI F. György = *A világ új képe a művészetben és a tudományban*, szerk. KEPES György, Corvina, Budapest, 1979, 18.

⁴³ Uo.

Az olti tutajút Bevezetés a *Gézám!* című Csalog-elbeszélés olvasásába

[A]z új magyar széppróza a druszák összeesküvése, nevezetesen a Pétereké – és azoké, akiket tiszteletbeli Péterekként tart számon az elmélet.

(Határ Győző)¹

Textológia

A *Gézám!* című Csalog-szöveg publikálásával² igazán tartalmas, fordulatokban és prózapoétikai tanulságokban bővelkedő *close reading* végére teszünk pontot. Nem is egyet, hanem mindjárt hármat – jelezvén ezzel azt az interpretációs perspektívát, amelyet az értelemtalálás és/vagy értelemtulajdonítás hermeneutikai gesztusai nyitnak meg. Ismeretlen rendeltetésű, az író által tisztázatlan okokból fiókban hagyott kéziratot közölni mindazonáltal mindig kockázatos lépés, amely különféle etikai és esztétikai (sőt: jogi) kérdéseket vet fel. Így döntésünk (s az annak háttérében álló poétikai hipotézis) részletes argumentációja alól nem is keresünk fölmentést.

Tegyük máris hozzá: bevezető írásunk egy készülő Csalog-monográfia exkurzusa; a hatvanas évek közepén történelem–néprajz–régészet szakon végzett író „elfeledett” életművére irányuló alapkutatásaink részeredményét, egy kétlapnyi, autográf kéziratot kíván egyéni és nemzedéki kontextusba helyezni. Ez a kitérőjelleg magyarázza írásunk vonalvezetésének szigorúságát, az életmű tágabb recepcióját érintő bibliográfiai utalások szűkösségét is.

Csalog Zsolt (1935–1997) hagyatéka az Országos Széchényi Könyvtár Kézirtárának fondjegyzéke szerinti 445-ös jelzeten található. A néprajzi gyűjtések egy részének (elsősorban a hanghordozó-állomány) leválasztása után maradó mintegy 85 doboznyi vegyes, rendezetlen anyag feltérképezése, válogatása és rendezése jelenleg is zajlik. Mivel azonban a hagyaték egyelőre feldolgozatlan, a *Gézám!* című kétlapnyi, autográf kéziratnak sem doboz-, sem tételszáma nincs. A szöveg sajtó alá rendezésekor – s ez vonatkozik a szórövidítések („h.”, „v.”) feloldására, az értelmi-logikai korrekciókra, valamint a ma érvényes helyesírási szabályok következetes érvényesítésére is – az olvasható, tanítható, szerkezetében és helyesírásában mintául vehető szöveg eszménye lebegett a szemünk előtt.

¹ HATÁR Győző, *Összeesküvésről szeretnék hírt adni*, Vár Ucca Tizenhét 1996/2., 19.

² A szövegközlést lásd a tanulmány végi Függelékben!

Kronológia

A *Parasztregény* szerzőjét (Margócsy István, Angyalosi Gergely és Kálmán C. György kivételével)³ legtöbb kritikus realista-dokumentarista íróként könyvelte el, s műveit ehhez mérten szociográfiaként, szocioportréként, társadalmi-történeti dokumentumként olvasta. Pedig Csalog saját magát a „Péterek” nemzedékéhez⁴ tartozónak vallotta, szövegkezelő technikáját (imitatív szövegeinek „vendégszöveg” voltát), írói érdeklődését (amely elsősorban az írás és a mondás hogyanjára, a működésben lévő nyelvre, a hangzószó narratív megjelenítésében rejlő sajátos szemantikai lehetőségekre irányult) korszerűnek, sőt, e néhány értő kritikusához hasonlóan, sok tekintetben posztmodernnek vélte. Az a sajátos körülmény azonban, hogy a diktatúra idején egyszerre sújtotta publikációs tilalom, és egyszerre érezte égető szükségét annak, hogy saját művészi céljai helyett (vagy mellett) közösségi ügyek szószólója (és tevékeny, kétkezi résztvevője) legyen, azokat a szövegeket, melyek létezését – Csalog írói kompetenciáit ismerve – mindeddig csupán valószínűsíthettük, nem engedte napvilágot látni. Ezek közé tartozik a *Gézám!* is.

Lévén az írás születési idejére nézvést nincsenek pontos információink, elsősorban poétikai jegyei alapján következtethetünk arra, mikor, milyen irodalmi folyamatok hatása alatt íródhatott. A szöveg fokozott pluralitása (a közlés „többfedelűvé” tétele), a csillagozott jegyzetek teremtette hipertextualitás, a szövegközi utalások (többek között éppen „EP”-re), a megszakítottság, a cizellált, irodalmiaskodó nyelvezet („talán így kicsinyég kitetszhet, kezdhet kitetszeni”), a roppant túlbeszélttség, a stiláris heterogenitás („a kommunikáció duális modellje” kontra „pont erről ugatnék”), az autoreflexivitás (mint az elbeszélés elbeszéltségének hangsúlyozása), a hősök történetének fölcserélése a hősteremtés történetével, végül az olvasó, az „alkalmi ember-társ” megszólítása, bevonása – mind-mind posztmodern sajátosságok.

Jóllehet, csupán másodsorban, de az olyan közvetett információk is segíthetik a szöveg időbeli és az életmű terében való elhelyezését, mint a *Termelési-regényre* történő explicit utalás. Amennyiben 1979 utáni a szöveg,⁵ úgy bizonyosan túl van Csalog klasszikus novellaírói korszakán, amely 1966-tól körülbelül 1977-ig, harmadik kötetének megjelenéséig tart.⁶ „Talán legjobban szeretnék csehovi súlyú-keményességű novellákat írni – de nincs rá időm, sok dolgom van: mindig újra szociográfiát kell írnom”

³ MARGÓCSY ISTVÁN, *Csalog Zsolt: A tengert akartam látni*, Mozgó Világ 1982/8., 78–79.; ANGALOSI GERGELY, *Csalog Zsolt: Parasztregény*, Kritika 1987/2., 31.; KÁLMÁN C. GYÖRGY, *Szelíd csapdák. Csalog Zsolt: Parasztregény = Uő., Mű- és valódi élvezetek*, Jelenkor, Pécs, 2002, 50–56.

⁴ VÖ. GÁLL ISTVÁN, *Péter, küzdjünk meg? = Uő., Hullámlovás, Kozmosz*, Budapest, 1981, 320–349. Továbbá: „Mint prózaíró abba a nemzedékbe, »csapatba« tartozik, amelyet Nádas Péter, Esterházy Péter, Hajnóczy Péter, Lengyel Péter neve fémjelez. Bár Csalogot elsősorban a dokumentarizmus vonzza, szívesen vallja magát a »Péterek« rokonának.” CSALOG ZSOLT, *A, D–E–Fisz–G, A, D, D, Irodalmi Levelek*, Köln–Budapest, 1989, 78.

⁵ Az életmű és a hagyaték ismeretében nem tartjuk valószínűnek, hogy Csalog már a megjelenés előtt olvasta volna a *Termelési-regényt*.

⁶ Csalog csupán első (*Tavasza minden rendben lesz*, 1971) és harmadik (*Temető, ősszel*, 1977) kötetében közölt „novellákat” – maga nevezte így e szövegeket –, a második kötetében (*Kilenc cigány*, 1976) már úgynevezett „doku-portrékat” találunk (szintén az író saját terminusa).

– felelte a *Temető, ősszel* szerzője a Mozgó Világ 1978-as körkérdésére.⁷ És valóban: a korai novellák után – a *Kilenc cigány* epikus formáját kiteljesítve – immár a (dokumentum)regény műfaját veszi célba az író, s ebben az évben napvilágot is lát a *Parasztregény*. Innentől évtizedeken keresztül a „Másik” hangját modelláló doku-portré lesz Csalog kizárólagos műfaja, s csupán a kilencvenes években kezd személyes(ebb) hangvételű esszéket, tárcákat írni.⁸ Vajon honnan és miért hát a *Gézám!*, ez az Esterházy-ihletű szöveg, melynek a hagyatékban s a Csalog-publikációkban sehol előképe, folytatása, de még párja sincs?

Az elbeszélés szövegterében megnyilvánuló egyes szám első személyű narratív hang – két zárójel között – így nyilatkozik: „Én még most is, ugyancsak őssen és fogatlanul, alapmodellek után koslatok örökké város-, ország- és Európa-szerte”. Már csak Matolay Mária Magdolna nevére⁹ való tekintettel is – kézenfekvő lehet ezt a hangot Csalog Zsolt biográfiai-civil én-történetének alanyához rendelni, s a Csalog-biográfiát – mint önálló narratívát – a *Gézám!* pretextusaként olvasni. Amennyiben ezt a hangsúlyozottan életrajzi olvasásmódot választjuk, írónk 1974. január 15-i *curriculum vitae*-je fontos információkkal járulhat hozzá a „város-, ország- és Európa-szerte” szekvencia értelmezéséhez, s így természetesen a kézirat datálásához is. „Még muzeológus koromban jártam Lengyelországban, Csehszlovákiában, Belgiumban, Angliában, Nyugat-Németországban, Svájcban, Ausztriában, a Szovjetunióban, Romániában (tanulmányutak), valamint Jugoszláviában (MTA-megbízatás); azóta csak 1967-ben az NDK-ban (látogatás)” – olvashatjuk a hagyatékban maradt, mindeddig közöletlen dokumentumban.

⁷ *Szociográfusok felelnek*, Mozgó Világ 1978/6., 13.

⁸ Elsősorban a Magyar Naplóba, melynek évekig főmunkatársa, majd 1994-ben (egy bő fél évig) rendszeres tárcaszerzője lesz. Az ezen időszak terméséből összeállított reprezentatív válogatás a *Falak és falomok* (1994) című kötet.

⁹ Matolay Mária Magdolna, becenevén Kuksi (1945–1982) szociológus, szociográfus, „szellemi szabadfogalkozású”. A hetvenes évek elején Csalog Zsoltal együtt részt vesz a Kemény István által irányított szegény- és cigánykutatásokban. 1979-ben tagja a SZETÁ-t alapító nyolcannak; a szervezet munkatársaként elsősorban az uszakai ügyeivel foglalkozik. A hetvenes évek végi, nyolcvanas évek eleji szamizdat kultúra (az úgynevezett második nyilvánosság) egyik másoló-gépíró élmunkása. Fontosabb művei: *A délkelet-dunántúli cigányság építkezése és lakáshasználata. Szakdolgozat*, Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 2001.; VEKERDY JÓZSEFFEL közösen: *Cigánytelepek, Valóság 1970/12.*, 38–49.; CSALOG ZSOLTAL közösen: *Munkásművelődés Komlón*, Kultúra és Közösség 1975/1., 49–60. Tragikus halála után barátai, szerettei külön kötetben adóztak emlékének (*Temetés hajnalban*, szerk., kiad. KÖSZEG Ferenc, Budapest, 1983.). Míg Petri György versben búcsúztatta barátját (*Matolay Magdi halálára*), Csalog Zsolt 1989-es tamizdat kötetében emlékezett szerelmére (*Virág = Uő., A, D–E–FISZ–G, A, D, D, 48–56.*). Tevékenységéről: KARDOS LÁSZLÓ, *SZETA, Beszélő 1998/11.*, 82–88.; CSIZMADIA ERVIN, *A magyar demokratikus ellenzék 1968–1988. Monográfia*, T-Twins, Budapest, 1995, 178.; SZÖNYEI TAMÁS, *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990*, II., Noran, Budapest, 2012, 784. Matolay egy aktképe azután Csalog *Krisztina* című, 2008-as posztumusz regényének borítóján tér vissza. Tegyük hozzá: a könyvet a szerző eredetileg álnéven kívánta közzélni; a sajtó alá rendezés és a borító megtervezése utolsó feleségét, Bognár Évát „dicséri”. A B1-en található aktfotóról Csalog így írt a *Naplóban*: „a gyékényre tűzve az aktfotó Ememem (róla nyilván sokat mesélek majd), igazából még sokkal jobb a teste (a Hámos-fotókon ez jobban bejön), de szeretem ezt a gyerekes mozdulatát, meg aztán Kisoroszin csináltam a képet, ez is fontos.” *A Napló 1977–1982. Válogatás*, szerk. BARNÁ IMRE – KENEDI JÁNOS – SÜLYOK MIKLÓS – VÁRADY SZABOLCS, bev. SÜLYOK MIKLÓS, jegyz. KENEDI JÁNOS, Minerva, Budapest, 1990, 75.

Míg azonban a megírás legkorábbi időpontjának meghatározása (az Esterházy-utalásoknak köszönhetően) meglehetősen könnyű volt, a legtávolabbi időpont beméréséhez egyetlen poétikai-filológiai adat sem áll rendelkezésre. Itt mindössze abba kapaszkodhatunk, hogy Matolay már 1982-ben meghalt, az életrajz, az elbeszélő történet és az elbeszélői diszkurzus alanyainak tapadását-újraegyesítését szemléltető szövegben viszont nyoma sincs a gyásznak; semmi sem utal arra, hogy az elbeszélő „szerelme”, „legfőbb barátnője” az írás-elbeszélés pillanatában már nem élt. Csupán ebben az összefüggésben nyer értelmet a *Gézám*¹¹ ötödik bekezdésének kijelentése is, mely szerint a leíró-narrátor „három évvel” később idézi fel az olti eseményeket. Így ha teljes önéletrajzi lefedettséget feltételezünk, azaz a szöveg születési idejét az 1979 és 1982 közötti időszakra korlátozzuk, és ebben az időkeretben értelmezzük a retrospekció távlatosságát is, a fabula alapjául szolgáló eseménysor megtörténtét nagyjából az 1971–1979 közötti időszakra tehetjük.

Csak hogy ezzel még korántsem merítettük ki a textus és a Csalog-életrajz viszonyának kérdéskörét. Maga a fabula ugyanis nem elsősorban a külső időről – a keletkezés időpontjáról – tájékoztat, sokkal inkább az önéletrajzi szövegtér immanens temporalitástopasztalatát jelzi. Az *A, D–E–FISZ–G, A, D, D*, valamint a *Falak és falromok* olvasásából levonható konzekvenciák arra mutatnak, hogy a dokumentumirodalom lázában égő Csalog egyes szám első személyű (azaz saját írói alanyiságát működtető) írásaiban¹⁰ is a rögzítés, az öndokumentálás gesztusát érhetjük tetten. E sajátos tény belátása nyomán válik átláthatóvá a *Gézám*¹¹ egyszerre külső és belső metodológiája:

Na, na, talán így kicsinyég kitetszhet, kezdhet kitetszeni, hogy mi is lett légyen ez a „Gézám”. (Meg hogy – távolabbról – miért is mentem én az Oltra. Alapfogalmakért, természetesen. Mindig csodálom a pályatársakat, akik gyermekkorukból élnek – hogy lehet az elegendő? Én még most is, ugyancsak ősen és fogatlanul, alapmodellek után koslatok örökké város-, ország- és Európa-szerte.)

Az önéletrajziság Csalog esetében tehát nem a pozitivistá irodalomtörténeti iskola által gyakorolt – rossz értelemben vett – „történeti” olvasásmód kulcsfogalma, hanem az alkotás metaforája. Nem a mű lesz a művész által percipált élet lenyomatává, bírálatává – valamiféle kritikai realizmus jegyében –; épp ellenkezőleg! A művész élete irányul itt a műre; hisz csupán a magas hőfokon, a *történet*ekre való tudatos nyitottsággal megélt élet szolgálhat olyan ontológiai érvényű alapfogalmakkal, amelyek az olvasás aktusában, azaz egy *történet* keretei között képesek teremő módon találkozni a befogadót a modellált létélménnyel. A *Gézám*¹¹ nagyszerűsége éppen abban az autoreflexív önéletrajziságban áll, amely a doku-jellegű alkotásmód programját, a művészi teremtés empirista elvét valósítja meg – kívülről az irodalomelmélet, belülről az életgyakorlat szintjén.

¹⁰ Bár a hangkölcsonzésnek, a beszédmodellezésnek köszönhetően szinte minden Csalog-szöveg egyes szám első személyű, ezúttal azokról a munkákról van szó, amelyekben az életrajz (narratív) alanyának és az írás (aktuális) alanyának tapadása nyomán létrejövő komplex szubjektum nyilatkozik meg.

A *Gézám*¹¹ soraiban emlegetett Matolay Magdától búcsúzós, a hangkölcsonzés retorikai figuráját működtető *Virág* című Csalog-elbeszélésben olvashatjuk a következőket: „hány évig voltunk mi együtt? Hét? / – Hetvenegy ősztől hetvenkilenc nyaráig. Majdnem nyolc.”¹¹ Nos, amennyiben elbeszélésünk (ön)életrajzi ihletésű (amint azt a szöveg fabuláris és szűzsés struktúrája állítja), ha tehát az olti tutajút Csalog Zsolt (a biográfia alanya és az „implied author”) saját élménye volt, akkor a mű cselekménye is ebben az időszakban kell hogy játszódjon. Miért érdekes ez számunkra? Természetesen nem az életrajzi narratíva, sokkal inkább a doku-műfaj poétikája okán! A *Gézám*¹¹ esetében ugyanis *élet* (mint létpoétikai program) és *elmélet* (mint szövegpoétikai program) történeteinek párhuzamos olvasásáról beszélhetünk. Ez a sajátos, „többfedelű” elbeszélés maga utalja olvasóját az életmű tágabb szövegterébe – elméleti programja a csalogi élet(rajz) felé mutat; vagy másként fogalmazva: a szűzsé és a metapoétikai jegyek egyaránt a fabula által tematizált életrajzi narratívához irányítanak. A halott Matolayt „beszélgető” *Virág* hangkölcsonzése ezzel szemben visszavezeti olvasóját az elmélethez, amennyiben jelzi: az „alapfogalmakat” talált doku-szerző nem áll meg az élet határán; a „Zsolt” és „Magdi” között megkezdett „beszélgetés” az egykor használt közös nyelv és közös narratív valóság nyomain burjánzik tovább. Ezért szükséges hangsúlyoznunk: a doku nem pusztán valóság-irodalom, legalábbis nem annak klasszikus értelmében. A doku – mint a *Virág* esetében láthatjuk – nagyon is elkülönбöződik az életvilág praxisától, el az életrajz szorosan értett narratívájától, s mégis megőrzi műfaji azonosságát. A történet (mint dialógus) a fikció világában, de továbbra is a biográfiai alany történetének *ihletésében* folytatódik.¹²

Az *œuvre* öndokumentáló szöveghagyományával párhuzamos portrécsoport esetében ugyanez a kétirányúság figyelhető meg. Csalog Zsolt, több mint félszáz település szociográfusa (a megfigyelő, gyűjtő ember), a *Tavasza minden rendben lesz* (1971), a *Kilenc cigány* (1976), a *Temető, ősszel* (1977), a *Parasztregény* (1978) és a *Cigányon nem fog az átok* (1988) szerzője (a nyelvi modellek és az irodalmi műfajok kölcsönhatását tapogató prózaíró) a gyakorlati falukutatók, azaz a *leírás* időszakának lezárulta után fölszabadítja, függetleníti, önállósítja az *írást*. Megvan immár a nyersanyag, megvannak a bejáratott, személyes műfajok, a techné, a poétika is. A kutatás és a deskripció gyakorlatát fölváltja a teremtés és formálás praxisa, s a megtalált alapfogalmak révén (a pálya végére) megszületik a *Mi újság falun?* című, egyszerre dialektológiai, szociológiai és ontológiai érvényű szöveg.¹³ Csalog itt egy falusi macskasszonysággal „beszélget” – fiktív perspektívájával tudatosan játszva rá életművének említett önéletrajziságára. Érdemes megfigyelni, hogy e remekül komponált szöveg-

¹¹ CSALOG, *Virág*, 54.

¹² Csupán érdekességként közöljük Matolay és Csalog levelezésének egy különösen szép és beszédes fordulatát. „Vagy halottan újból velem lennél?” – kérdezi egy datálatlan levelében a kétségbeesetten szerelmes Matolay az akkor már belőle kiábrándult, őt többszörösen, s bizony igen gorombán visszautasító férfitől. Függetlenül attól, hogy a Matolay-levelekből az író valamiféle levéregényt kívánt összeállítani (ezt jelzi többek között, hogy minden egyes szöveget gondosan legépett – mintegy „sajtó alá rendezett”), idézetünk ékes példája *élet és irodalom* a Csalog-œuvre-ön belül tapasztalható szimbiózisának, szerves, elemi kapcsolatának is.

¹³ CSALOG Zsolt, *Mi újság falun?* = Uő., *Falak és falromok*, Jelenkor, Pécs, 1994, 187–200.

ben hogyan visszhangoznak lépten-nyomon a hagyatékban maradt (különbféle szociológiai interjúk gépirataiból kivágott, a *Parasztregény*ből kimaradt, illetve publikált portrékból idézett) szekvenciák – paraszt- és cigányaranyköpések –, milyen olajozottan működnek a korai novellákban még jobbára kidolgozatlan epikus szerkezeti egységek. S végül ehhez társul, mintegy ráadásként, hogy a fabula szintjén megjelenő – ma is létező – társadalmi problémák tárgyalásmódja is helytálló, hogy mindkét beszélgetőpartner érvelésmódja érvényes, sorsszerű.

Narratív névtan

A *Gézám*¹ szövegimmanens értelmezése szempontjából tanulságos volna rekonstruálnunk a hagyaték kutatójának, rendszerezőjének, a textus lejegyzőjének értelmezői útját. Hogy miért döntött úgy: a kézirat leltárba vételén túl annak teljes szövegét aprólékos olvasásnak veti alá. Milyen műfaji sajátosságokként értelmezte a szöveg egyes jegyeit, s az így kirajzolódó értelmezési fázisokban milyen beszédhelyzetet vélt felfedezni – az írás közlésstruktúráját vizsgálva. Nos, annyit talán elárulhatunk: a kéziratlap részletes tanulmányozásának hátterében annak reménye állt, hogy egy jelentős pályatárshoz (ha már *Gézám* a megszólítás, akkor mondjuk a *Legendárium* szerzőjéhez, Bereményi Gézához) írott – esztétikai jellegű – levéllel van dolgunk. Olyan levéllel, amely információkkal szolgál(hat) Csalog szöveg-, alkotás- és irodalomfelfogásáról – ezen belül pedig saját és kortársai szövegszervező tevékenységéről. Két okból is valószínűnek tetszett ez a feltételezés. Egyrészt, mert – valamivel korábban – már találtunk a hagyatékban Lengyel Péter *Cseréptörés* című regényéről egy (elemző) jegyzetet, másrészt, mert a *Gézám*¹ kéziratának közepén – szembetűnő helyen – szerepel Esterházy Péter monogramja, majd párszavas idézet a *Termelési-regény*ből.

A tüzetes olvasás, főként a sorozatos újraolvasások azonban csakhamar rámutattak: a szöveg szerkezete roppant becsapós. Nem (egy egyszerű) levélről van itt szó – erősítette meg a text és a metatext (főszöveg és cím) viszonyára irányuló értelmezői kérdés. Csupán ekkor vált világossá, hogy az első pillantásra jelentéktelennek tűnő lábjegyzetindex, a címhez kapcsolt 1-es számjegy milyen fontos (ha nem épp a legfontosabb) jel a szövegben. Sőt immár az is kérdésessé vált: beszélhetünk-e egyáltalán címről és főszövegről, hiszen úgy tűnik, a „*Gézám*¹” szó- és írásjelcsoportot valójában önnön magyarázata követi; így amit főszövegnek hittünk, az „csupán” lábjegyzet, amit pedig címnek, az maga a (fő)szöveg.

Eddig a szemiotika. És most nézzük meg mindezt szemantikai aspektusból is, azaz próbáljuk összeolvasni az első mondatot a cím tipográfiai pozíciójába helyezett szó- és írásjelcsoporttal, amelynek – legalábbis logikailag – alárendeltetett! „Igazad látszik lenni benne, hogy a dolgok önnön terjedelmüket tetemesen meghaladó terjedelemben igénylik magyarázatukat” – olvasható az introitusban. Nos, amennyiben a „*Gézám*¹” és az alatta hat bekezdésben elhelyezkedő szöveg között főszöveg–lábjegyzet, azaz magyarázott–magyarázó viszonyt feltételezünk, úgy tűnik, az idézett kijelentés valóban a nyitó szó- és írásjelcsoportra vonatkozik. E referencia pedig kétirányú: a nyitó kijelentés egyszerre utal vissza a *Gézám*ra (mint a magyarázandó

dologra), és egyszerre utal előre (önmagára), jelezvén saját terjedelmét, amely (mintegy 6000 karakter) valóban tetemesen meghaladja a magyarázott elem öt betűjét.

„A dolgok” – olvashatjuk. De mik ezek a dolgok? Esetleg a szavak – például a *Gézám* szó? Nem valószínű, lévén a szó legfeljebb a költészet számára *dolog* (ha ugyan elfogadjuk Jean-Paul Sartre divatos vélekedését), ezúttal azonban prózáról van szó. Induljunk ki mégis a *Gézám* lexémából! Ez ugyanis – mint keresztnév – utaló, jelölő funkciójú: jelöl valakit, valamit, élőlényt vagy élettelen tárgyat. Esetünkben élőlények egész csoportját, azokét, akiknek a történetét olvassuk, olyanokét, akiknek nem csupán a története, de a neve is közös. Sőt: éppen azáltal közös a nevük, mert ugyanannak a történetnek voltak-lettek a szereplői. Már ezen a ponton kínálkozik egy remek párhuzam: a név történetének és a történet nevének párhuzama, amely a közösségi élmény mint közös történet és a közös nyelv (a közös szó) mint a közösségi élmény médiuma közötti elsődleges kapcsolatra épül. Ez a párhuzam pedig közvetlenül a szó történetére irányítja a figyelmet.

Nem véletlenül, tekintve, hogy a szó története is lehet dolog, legalábbis abban az értelemben, ahogyan azt mondjuk: „egy dolgot nem értek”, vagy: „régidolog ez, s még mindig bánt” – azaz egy értelemmel felruházott múltbéli vagy eljövendő (potenciális) történet értve rajta. A fentebb vázolt referencia tehát létezik, csak épp nem a szó mint dolog és a név, hanem a szó története mint dolog és a név mint szemantikai program között feszül, hiszen a *Gézám* egyszerre egy megszólított (az Olvasó) neve, és egyszerre a szó történetének a neve is. Bizony, az Olvasóé, mert hisz a felkiáltójel az olvasónak szól – kinek másnak? –, aki résztvevőként, megszólítottként maga is a történet szereplőjévé válik: a *Gézám*¹ „című” elbeszélés olvastán a *Gézám* szó történetének hőségévé, minthogy első szavával őt is ezen a néven szólítja meg az író.

Ráadásul e nyitó invokáció révén (és itt lépnek játékba mégiscsak a *levél* műfaji nukleuszai) az író már az olvasó megjelenése előtt, a szótörténet elbeszélésének első pillanatában beleírta az olvasó történetét a szó történetébe – mégpedig a név sajátos szemantikai státuszát aknázza ki. Egy keresztnév (mint például a Géza) az által (és *csakis az által*) létesít kapcsolatot viselői között, hogy azok sajátjukként fogadják el. Ily módon – bár egyszerre több ezer különböző személyt jelölhet – a keresztnév (mint hangsor és betűkép) a *megszólítás aktusában* mindig újra összekapcsolja utaltjait, viselőit. Éppen ez az a kapcsolat, amelyet Csalog Zsolt lappangóból nyílttá tesz, amikor elbeszéli a név-szó történetét az Olvasónak, „az információ feltételezett »befogadójá«-nak, és éppen ezt a törvényszerűséget szemlélteti a nyitó megszólítással is. Mi ez, ha nem *Az összefüggő parkok* cortázari trükkje? A recept ugyanaz: az olvasót a történet szereplőjévé avatni, mintegy „gyanúba keverni” – a részvét biztonsága helyett a részvétel kínos, meghökkentő bensőségeségébe zárni. Megvonni a kívül maradás, a higgadt, pártatlan megfigyelés „klasszikus” biztonságát, s az elbeszélés nehézségeit, a forma és a propozicionális tartalom vállalásának (társalkotói) felelősségét oktrojálni az óvatlan „kukkolóra”.

Végül, a társaság fölloszlása után a Géza jelölő mintegy tiltólistára kerül, amely gesztus hátterében a jelölő radikális újraértésének ténye áll. Csalog – pontosabban ugye az elbeszélő – a Géza nevet egy(etlen) közös történet résztvevőinek jelölésére vezette be, és

ily módon rögzítette annak jelöltjét (jelöltjeit). A szó itt már megszűnt klasszikus értelemben vett általános tulajdonnév lenni, azaz olyan névalak, amelyet bárki viselhet, ha szülei így keresztelik el. Az „asszociáció oly intim”, hogy az elbeszélő inkább kerül a név használatát, még abban az esetben is, ha valakit ténylegesen így hívnak. Innentől a *Gézám* immár az elbeszélő történet, a benne szereplők, s az olvasó(k) neve lesz.

Rondó és remekmű

1979. május 23-án jegyezte fel Csalog Zsolt a Kornis-féle *Naplóba* a következő áruzkodó mondatot: „Jó lenne legalább Esterházyt olvasni (a *Termelési-regényt*, azt hiszem, remekmű, de még alig tudtam elkezdni)”.¹⁴ Az 1979-es Esterházy-remek és a *Gézám!* poétikai kölcsönhatásának izgalmas kérdéséhez azonban számos kor- és poétika-történeti problémán keresztül vezet az út. Ezek közül az első éppen az önéletrajziság folyvást visszatérő kérdése.

Csalog humán karakterének kettőssége ugyanis, a tény, hogy szociológus és író volt egy személyben, sok mindent megmagyaráz. Lengyel Péter írja *Rondó* című elbeszélésében a következőket: „A másik véglet: a te határidőid, a megbízásaid *mindenre* – megrendelt kutatással, felméréssel, magnózással kezdődik, abból eszik a gyerekek a parizert, és csak azután, jutalomjátékként lehet belőle *Parasztregény*”.¹⁵ Rendelkezik tehát írónk egyfelől egy szociológusi alanyisággal, melynek módszertana és etikája szerint egyaránt alapkövetelmény a kutató, a fölmérést végző személy koordinátáinak és tevékenységének állandó rögzítése – egyfajta permanens öndokumentáció.¹⁶ A másik pólus a „jutalomjáték” alanyáé, amely különös elhivatottságot érez egyes sorsok és a velük létszerű összefüggésben álló nyelvek rögzítésére – ez Csalog írói szubjektuma. „Egészen egyszerűen úgy éreztem, hogy kötelességem bizonyos hétköznapi-nak látszó sorsokat a magnó segítségével megörökíteni” – nyilatkozta 1989-ben.¹⁷ Igen fontos információval szolgál e kijelentés, amennyiben rámutat: a megörökítés elsősorban nem az Olvasónak (valamiféle eszményi Utókornak), sokkal inkább magának az etikai orientációjú, elhivatott írónak fontos – az ő „kötelessége” ez. Szociológusi öndokumentáció, mesterséges én-egységre, önazonosságra törekvés, illetve a nyelv és a sors összefüggései utáni (művészi) vágy – ez a kettősség adja ki Csalog írói (ástud)ói karakterét, és ez magyarázza műveinek önéletrajziságát is. Ehhez csupán adalékként (bár kétségtelenül fontos adalékként) járulnak hozzá a kortörténeti kontextus tényei – így a megfigyeltségből, a (le)tiltásokból fakadó rezisztencia kényszerműfajai is. Itt

¹⁴ A *Napló*, 173.

¹⁵ LENGYEL Péter, *Rondó* = Uő., *Rondó*, Szépirodalmi, Budapest, 1982, 24.

¹⁶ Hogy Csalogot e kritérium elméleti szinten is izgatta, jól jelzik alábbi sorai: „vajon fel tudjuk-e ismerni minden lépésben és kellő időben, azonnal, hogy miről szól az orrunk előtt játszódó natúra? És a natúra, amellyel letagadhatatlan relációba kerültünk, nem manipulálódik-e jóvátehetetlenül ettől a relációtól?” (A *Napló*, 171.) Sajátos tény, hogy a szociológus kipurgálhatatlan személyessége, privát jelenlétének empirikus kitévője, aktuális perspektívájának rögzítése, hermeneutikai szituáltságának belátása nem hogy gátja, torzítója, sőt épp ellenkezőleg: *garanciája* lesz a föltárt és megmutatott „valóságnak”.

¹⁷ Vörös T. Károly, „Az ember nem tehetetlen”. *Beszélgetés Csalog Zsolttal*, Népszabadság 1989. június 17., 19.

említhetjük többek között a naplót – az egyénit és a kollektívét –, melyben a második nyilvánosság *tiltakozó* és (a közös történet későbbi feledése, eltagadása ellen irányuló) *megörökítő* gesztusai érintkeznek egymással.¹⁸

Az 1977 és 1982 között – meghatározott menetrend szerint¹⁹ – körbejáró Kornis-féle *Naplóval* párhuzamosan egy másik körjáték is szerveződött. Amint az a kollektív diárium bejegyzéseiből, Lengyel Péter *Rondójából* és különféle interjúkból kiderül, Csalog 1977 nyarán, „a Nagykörútnak a Margit hídtól az egykori Oktogon térig terjedő darabján”²⁰ sétálva mondta el barátjának,²¹ Lengyel Péternek az úgynevezett Rondó-kör tervét:²²

A gyorsbüfé előtt, amelyet Kelet-Berlinnek nevez a város lakossága, elmondtad, hogyan kellene közösen írni. Ekkor még nem kör volt, csak egy lánc. A ír B-hez, B ír C-hez. [...] a láncon át, ha egyszerre készül, akkor is, A valamiképpen befolyással lehet B-re s így G-re is. Még alakult, behajlítottuk a végét, hogy harapjon a saját farkába: G meg írjon A-hoz. Két hónapot adjunk rá. Császár²³ azután kiállt a körből – nekem most is hiányzik.²⁴

Ez a körjáték (de már alapgondolata is, amely később Az év mondata-díjban reinkarnálódott)²⁵ pontosan tükrözi azt a közösségi alkotásmodellt, amely Csalog számára

¹⁸ Részletek Kornis Mihály megnyitójából: „Égetően fontosnak tartom egy rendszeres információcsere-re és öndokumentációra alkalmas forma kialakítását, amelyben *n* számú, nagyjából »egy cipőben járó« személy, meghatározott időn át *írásban* tájékoztatja egymást mindennapi életéről és (vagy) mindennapi gondolatairól. [...] Meggyőződésem, hogy ez az akció – sikeres lebonyolítása esetén – a »lyukas hetvenes évek« történelmi dokumentumává válik, s általa választ kapunk számos olyan kérdésre, amely ma mindannyiunkat foglalkoztat [...]. Természetes formát teremt egy kis csoport felelősségteljes *társadalmi beszélgetéséhez* – esetleg baráti vitáihoz.” A *Napló*, 9.

¹⁹ Uo., 20–22.

²⁰ LENGYEL, I. m., 22.

²¹ „Több, mint irodalmi: barátok. Ebből az időből csak Zsolt, vele ott találkoztam először a huzatos előtérben. Ha nő volna, azt mondanám: meglátni és megszeretni. Elkezdünk beszélni, megvárták a kedvével, míg végzek, elhívtak ebédelni. Volt, hogy két hónapig nem láttuk egymást, Amerikába nősült, eltelt egy év, megjött, és a következő mondatnál folytattuk. Vagy hallgattunk egymás mellett a Nagykörúton oda és vissza és oda. [...] Kortársaim közül a legjobb barátom. Nehezen beszélek róla múlt időben.” *Térkép, szóból*. Lengyel Péterrel *Rádai Eszter* készített interjút. Élet és Irodalom 2007. március 16., 7.

²² „Itt fekszik előttem a dosszié, amely őrzí az ezzel kapcsolatos összes dokumentumot” – nyilatkozta Csalog 1989-ben. (Vörös, I. m.) Az iratgyűjtő jelenleg az OSzK Kézirattárában, a Csalog-hagyatékban fekszik. Tartalma: egy Rondó feliratú, sárga, közepes méretű papírborítékban – nejlon huzatban – 7 kislakú, Csalog Zsolt kézírásával készült kartonkártya. A nevek: Bereményi, Csalog, Esterházy, Hajnóczy, Kertész, Lengyel, Nádas; 4 kézírásos vázlatlap a Rondó felállításának tervével; Csalog levele Esterházy-nak, 1978. I. 9.; Esterházy levelezőlapja Csalog-nak, 1978. I. 23.; Csalog levele Esterházy-nak, 1978. II. 21.; Lengyel Péter *Rondó* című elbeszélésének gépiratváltozata.

²³ Császár István (1936–1998).

²⁴ LENGYEL, I. m., 24. Eredetileg Kornis Mihály neve is szóba került, a *Végre élsz* szerzője azonban – amint az Esterházy 1978. január 23-án Csalog-nak küldött levelezőlapjából kiderül – végül visszamondta a részvételt. „Változtatást vettem – akkor a szerint csinálom. – Egyébként már megcsináltam a Kornisnak valót; de most kihúztam. Miért mondta le?” – teszi fel a kérdést Esterházy. Csalog válaszáat – ha ugyan volt – nem ismerjük.

²⁵ 1990. február 8-i cikke szerint Csalog egy Sport-szelettel jutalmazta Esterházy egy „kiváló” mondatát – megalapítva ezzel Az év mondata-díjat –, majd arra kérte íróársát, hogy jövőre ítélje oda maga is valakinek a kitüntető címet. (CSALOG Zsolt, *Az év mondata*, Magyar Napló 1990/8., 3.)

az irodalmat mint olyant megtestesítette. Sokszor hangsúlyozta – s ezért tekintette különösen fontosnak a nemzedéki köteleket –, hogy az irodalom valamiféle *kollektív alkotás*.²⁶ „Nádas minden bizonnyal világirodalmi színvonalú *Emlékiratok* könyvét vagy Lengyel Péter *Macskakövé*t olvasva végig az volt az érzésem, hogy ezt *mi* csináltuk” – vallotta a Népszabadságnak adott interjújában.²⁷

Lengyel Péter – Nádas egykori szavait idézve – így fogalmazta meg mindezt a *Rondóban*: „Más nincs, befelé kell megpróbálnunk keresni. Az, amit az előttünk járók, mondott egy nevet, és – most nagyon durva lesz, tette hozzá Péter – mondott egy másik nevet, kialakítottak maguknak, az nem használható. Úgy nem lehet.”²⁸ Noha – Lengyel tapintatosságának „köszönhetően” – nem tudjuk, kiknek a nevét emlegette Nádas, úgy tűnik, e különlegesen erős nemzedéki kohéziót elsősorban az ottliki–mészölyi szöveg- és szerephagyomány(ok) folytathatatlanságának belátása táplálta. „Úgy éreztük akkor, hogy egy csapatba tartozunk, bár rokonság talán csak abban volt köztünk, hogy a komoly szemléleti különbségek ellenére is új irodalmat akartunk teremteni” – emlékezett vissza Csalog.²⁹ „Amikor én indultam, [...] még csak felfele lehetett nézni, Mészöly, Ottlik, Mándy felé. Jó volt felnézni rájuk, de nem igazán adtak mintát, hiszen ők egy más korosztály” – nyilatkozta más helyütt.³⁰

1978. január 12-én, a körjáték megindításának pillanataiban azután a következő írás került a *Napló*ba (és nyilván az egyes résztvevőknek címzett borítékokba is):

Kedves X., indulhat a Rondo. A végleges szereposztás a következő: Nádas ír Lengyel P-nek, L. Csalognak, Cs. Hajnóczynak, H. Bereményinek, B. Temesinek, T. Esterháznak, E. Kertésznek, K. Nádasnak, és a kör zárva. Egyszerre dolgozunk, nem várjuk be a hozzánk címzett írásokat, ez azonban nem merev szabály, nincs elvi akadály annak sem, hogy már munka közben bárki írásába belesandíts. Jó lenne, ha február közepe felé készen lennénk, és közreadnánk egymás közt a 8 kéziratot, körbeolvasás után aztán még ki-ki módosíthat a magáén, sőt lehet szelíden belepofázni a másokéba is. Még egyszer a főbb játékszabályok és a koncepció magva: műfaji alapállás a *levél*, ez adja meg a hozzávetőleges keretet is (2 flekktől 1 ívig), ezt a műfaji modellt azonban mindenki annyira billenti el a neki tetsző irányba, amennyire óhajtja (remélhetőleg az egyéni fel fogások tarka sorát kapjuk); az abszolút kötetlen tematikán belül jó lenne, ha az iromány valamilyen módon szólna arról, akinek címezett, arról, aki írja, és a többiekéről, mindnyájunkról, arról, hogy van-e valami közünk egymáshoz, és mi, vagy hogy legyen-e, miért és mi, és ha igen, akkor miért nem. Ne „Nyolcak Kiáltványát” írjunk, és nem a Vigília karácsonyi körkérdésére válaszolunk („Én, pályatársaim és az Isten”), nem a Magyar irodalmi lexikon 8 címszavát dolgoz-

²⁶ „[M]áig hiszem, hogy az irodalom az valamiféle kollektív alkotás”. Kiss Zsuzsanna, *„Lágyinterjújom”*. *Beszélgetés Csalog Zsolttal*, Látó 1991/9., 1080.

²⁷ VÖRÖS, I. m.

²⁸ LENGYEL, I. m., 25.

²⁹ VÖRÖS, I. m.

³⁰ KISS, I. m., 1080.

zuk ki – hanem talán inkább a kollektivitás lehetőségeit tapogatnánk egy (ill. nyolc) még nem ismert módon. Vagy amit akartok. Üdv.: Cs. Zs.³¹

A Csalog által megjelölt műfaj tehát a *levél*, s Lengyel Péter (kötetcím-adó) elbeszélése – amely Csalog szerint az egyetlen elkészült szövege a körjátéknak³² – meg is valósítja ezt az elvárást. Elbeszélője egészen egyszerűen, a megszólított keresztnévvel indít („Zsolt...”), bár a terjedelmes írás végén a hirtelen elköszönés inkább a telefonbeszélgetések stílusát idézi.³³

Hajnóczy Pétertől – akihez a *Parasztregény* szerzője írt volna – nem találtunk levelet a Csalog-hagyatékban, csupán a Szerdahelyi-féle interjúkötetből tudjuk, hogy a Rondó szellemi atyja „szerencsétlennek” érezte a sorsolást, lévén abban az időben nem voltak különösebben meghitt viszonyban Hajnóczyval. „Kínlódtam a gondolattól – vallotta később Szerdahelyinek –, hogy neki kell írnom, mert nem akartam, hogy bántó legyen, viszont baráti meleg sem tudott volna lenni...”³⁴ Vajon előfordulhat ezek után, hogy a *Gézám!* mégiscsak *levél* – mégpedig rondó-levél –, amely, áthidalandó a Hajnóczy passzivitása és Csalog ódzkodása nyomán keletkező rést, egyenesen Bereményi Gézához szól? Elképzelhető; s ilyenformán – bár Lengyel szerint nem írta meg³⁵ –, úgy tűnhet, most mégis megtaláltuk Csalog rondóját. Mindez azonban túl hipotetikus; nem beszélve arról, hogy van itt valami más is: Esterházy „remekműve”.

Noha nem tudni, végül mit publikált Nádas a Rondó-üggyel összefüggésben, az biztos, hogy *Levél Lengyel Péternek ezerkilencszázhetvennyolcból* című szövegében mindazt megvalósította, amit az ötletgazda körlevele elvárásaként jelölt meg.³⁶ Írása *levél*, amely a címzettről, a szerzőről és a nemzedéki kontextusról egyaránt véleményt formál; s ami a legfontosabb: latensen ugyanahhoz a problémához fordul, amely Lengyel *Rondójának* is kulcskérdése – valóság és fikció zsdánovi dichotómiájához. Nádas – mint írja – eleinte ódzkodott Esterházy írásainak olvasásától, mert bosszantotta a fiatalember származása körüli pletykálgodás, amely megelőzte művét, s a gyanakvót egyúttal éppen annak az előítéletnek a csapdájába vonta, amely idegenkedésének hátterében állt. (Így azután csak jóval később, a „remekmű”, azaz a *Termelési-regény* kölcsönkapott kéziratának olvastával, s az azt követő személyes beszélgetés után érezhette át a *Családragény* szerzője annak nagyszerűségét, „ha két ember egészen más módon”).³⁷

³¹ A *Napló*, 77–78.

³² Ez persze nem egészen így van. Már Csalog is utal rá Hajnóczy kapcsán adott interjújában, hogy esetleg „Nádas Péter csinált valamit, amit más formában aztán publikált”. SZERDAHELYI Zoltán, *Beszélgetések Hajnóczy Péterrel*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995, 106. (Nem beszélve Esterházy *rondójáról*, melyre a későbbiekben külön kitérünk.)

³³ Ezt természetesen külön argumentálja az elbeszélő: „Megfigyelted, hogy milyen hirtelen szoktak befejeződni a beszélgetéseink? Egyik pillanatról a másikra megállsz, vagy felállsz, bevezetésül a nevemet mondd, azután: »Szia«. Több átkötés nincs.” LENGYEL, I. m., 22.

³⁴ SZERDAHELYI, I. m., 106.

³⁵ „[K]iderült, hogy alig írja meg valaki. Ő [Cs. Zs.] sem írta meg.” *Regényszólások. Lengyel Péterrel beszélget Csordás Gábor*, Orpheus 1991/4., 100.

³⁶ A sorrend is stimmel: Nádas írt volna Lengyelnek.

³⁷ NÁDAS Péter, *Levél Lengyel Péternek ezerkilencszázhetvennyolcból* = Uő., *Talált cetli*, Jelenkor, Pécs, 1992, 188.

Van-e szerves kapcsolat, függőségi viszony a művészi szöveg hitelessége és az életvilág valósága (annak egzakt megismerése, precíz rögzítése, tényszerű ábrázolása, s a szerző ehhez kapcsolódó életrajzi alanyiséga) között? – teszi fel az implicit kérdést Lengyel: „Előkeveredett, amiről veled a leginkább van vitatkozhatnékom: tényirodalom, dokumentatív teljesség, tudomány szülte hitelességigény és az úgynevezett kitalált történetek, amelyek téged már nem tudnak érdekelni. A magnetofonod. Dobd el. Egy időre legalább.”³⁸ Majd a pályatárs problémafölvetése nyomán (vagy azzal párhuzamosan) Nádas a következőket írja:

[É]n akkor mintha attól tartottam volna, hogy [Esterházy] novelláinak pusztá elolvasása abba a bűnbe sodor, amelynek a fordulat éve óta mindannyian áldozatai vagyunk. Tudniillik, szinte a vérünkbe ivódott már a zsdánovi művészet-szemléletnek az a sugallata, miszerint egy mű megítélésében, akár pro, akár kontra történik az, művön kívüli szempontokat kell figyelembe venni.³⁹

Egy közös, *nemzedéki* történetről van tehát szó, egy közösség esztétikai *ars poeticájáról*, *ars teoreticájáról* – a valóság és az irodalom összefüggésének (kollektíváló és termékenyítő) alapkérdéséről. Valamiről, ami mitikus módon összefügg a keresztnevekkel...

Végül ide kívánczik, hogy 1986-os kötetében Esterházy Péter is közzé tett egy *rondó* (sic!) alcímű szöveget – egy 11 darabból álló *levél*-novellát.⁴⁰ Koncentráljunk ennek is csupán a doku–fikció oppozíciót érintő szakaszára:

Nyilván mindannyian ugyanazt a Drahosch Ildikót lestük meg. Mindenki: különbség az emlékezésben van. A közös emlékeket – az idegekig közösetek – ...

A másik dologról: én nem ragaszkodom a hagyományhoz – tehát hogy a fiúknak kék, a lányoknak rózsaszín –, mert számomra ez (az **igen** és a **nem**): nem alternatíva.

Be akarom bizonyítani, hogy minden iskola elégtelen, ki fogom jelenteni, hogy mi nem akarunk iskolát csinálni, és hogy nincs is arra szükség, – sőt hogy mi benne gyökerezünk a *hagyományban*: és ez véleményem szerint csakugyan így is van, ez nyugtat meg és ez ad bátorságot.⁴¹

A különbség tehát az emlékezésben van – vallja Esterházy, s e differencia érzékelteséhez elegendő csupán a *Makra* (1971), az *Egy családregény vége* (1977), a *Látom, nekem kell lemennem* (1977), a *Cseréptörés* (1978), a *Parasztregény* (1978), a *Legendák*

³⁸ LENGYEL, I. m., 24.

³⁹ NÁDAS, I. m., 190.

⁴⁰ ESTERHÁZY Péter, *Bevezetés a szépirodalomba*, Magvető, Budapest, 1986, 47–50. (A különféle Rondó-szövegek összefüggését – az *Isten tenyerén ülünk* [Magvető, Budapest, 1980] című antológia kapcsán, amelyben Esterházy és Lengyel rondói szorosan egymás után jelentek meg – már Határ Győző „leleplezte”. [HATÁR, I. m.]

⁴¹ ESTERHÁZY, *Bevezetés a szépirodalomba*, 49.

rium (1978), *A halál kilovagolt Perzsiából* (1979) és a *Termelési-regény* (1979) mnemotechnikáinak, tudat- és nyelvábrázolási, szövegkezelési stratégiáinak különbözőségeire utalunk. Mégis közös irodalmi (és nem-irodalmi) problémák körül szerveződött nemzedékké Csalog „generációja”.⁴² A hagyománnyal való számvetés, az előítéletektől való szabadulás vágya, az újítás szándéka, a közös érvényesülés lehetősége – „bizonyos dolgokat csak együtt (csak együtt) tudunk”⁴³ (Esterházy) –, ezek kapcsolták össze a Rondó tagjait. És e körjáték fedőneve alatt ne csak azokra gondoljunk, akik megírták szövegeiket, ne is csak azokra, akik fölkerést kaptak a körjátékban való szereplésre, de mindazokra, akiket a fenti problémákkal-törekvésekkel vállalt közösség kapcsolt a nemzedékhez.

Mármost ha az itt jelzett tárgykörökből fakadó kérdésekre olvassuk válaszként a *Gézám!*¹ című szöveget, a tulajdonnév egyesítő funkciója mögött éppen a „Péterek nemzedékének” (ön)kritikáját lokalizálhatjuk. „[I]tt mindenki Péter”⁴⁴ – hangsúlyozza Lengyel; s ha felidézzük a név történetének és a történet nevének, illetve a közös történetnek és a közös névnek fent tárgyalt viszonyrendszerét, a *Gézám!*-at akár e nemzedék allegorikus-szimbolikus történeteként is olvashatjuk. Emitt mindenki Péter, amott mindenki Géza – a történeti-poétikai szituáció pedig lassanként közösséggé kovácsolja a társaságot. „Ugyanaz történt-történik velünk, ugyanaz az alapélmény és belátás kapcsol össze bennünket” – üzeni a *Gézám!*¹ –; s ha már a (nagybetűs) Történelem a Péter nevet ennek a bizonyos Közösnek a jelölésére vezette be, akkor az többé nem tulajdonnév, nem is írói név, hanem a nemzedéki sors kollektív jelölője – és mint ilyen: le sem tagadható. (Talán nem vetjük el a súlykot, ha a Csalog-elbeszélés örcsillagos jegyzetének „8² reláció”-ját is e nyolc fővel induló vállalkozás szimbólumaként értelmezzük.)

A Péterek minden újító igyekezete ellenére sincs szó ugyanakkor a Mészöly–Ottlik-vonal *ironikus* elutasításáról, ahogyan a történetileg kialakult látásmódok és emlékezőtechnikák is megőrződnek az új nemzedékben. Míg Esterházy *rondója* a mészölyi szöveghagyományhoz kapcsolódik (hiszen a Pándzsó egyik bedőlt préházában meztelenre vetkőztetett Drahosch Ildikó a *Nyomozás* elbeszélőjének emlékezőfolyamából származik át a *Bevezetésbe*),⁴⁵ addig Csalog a *Termelési-regény* struktúráját, valamint nyelv- és történetkezelését játssza meg és állítja párhuzamba saját, hagyományosabb elbeszélésmodelljével a *Gézám!*¹ soraiban. Míg Esterházy regénye (Mészöly nyomdokain járva) a krónikás hitelesség radikális visszaszorításával nehezítette meg a történetmondó én egyértelmű azonosítását,⁴⁶ addig Csalog (a modern magyar próza ottliki–kosztolányii hagyományát követő névtani-biográfiai játékával)⁴⁷ e jogosan, mondhatni

⁴² A „generáció” kifejezés persze kissé megrévesztő, hiszen Csalog (1935) és Esterházy (1950) között például jó másfél évtizednyi korkülönbség van.

⁴³ ESTERHÁZY, *Bevezetés a szépirodalomba*, 47.

⁴⁴ LENGYEL, I. m., 25.

⁴⁵ MÉSZÖLY Miklós, *Nyomozás* = Uő., *Alakulások*, Szépirodalmi, Budapest, 1975, 722–723, 758. Ugyaninnen merít a (szövegelőzménynek tekinthető) *Függő* is: ESTERHÁZY Péter, *Függő*, s. a. r., jegyz., szerk. JANKOVICS József, Ikon, Budapest, 1993, 31.

⁴⁶ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Argumentum, Budapest, 1994, 171.

⁴⁷ Gondoljunk csak az *Esti Kornélra* és az *Iskolára*!

„közkívánatra” fölszámolt „zsdánovi” hitelesség helyére kívánt egy új, poétikai és szociális értelemben egyaránt korszerűbb valóságreferenciát (be)állítani.

A dolgok és magyarázatuk arányának tematizálásán (a *kisssregény* és a *Gézám!* „főszöveg” – „jegyzetek” tagolásán) túl talán jelölő és jelölt konvención alapuló egységének megbontása, egyes közszavak jelentésének radikális elmozdítása, majd a megszólalásig hasonló alakok aktuális értelmének hipertext-formátumú (ki)jelzése, az interferáló jelentések közötti ugrálás (ugráltatás) technikája – ez a sajátos szemantikai játék létesíti a leglátványosabb kapcsolatot a *Gézám!* és a *Termelési* közt. Legyen a példám a *fűzfa* szó, amelyet Esterházy a futballtréner (a „mester”) és a zuhanyzóban tusoló játékosok köröszóvá-indulatszóvá váló trágárságainak helyettesítésére vezet be. Az alábbi rész olvastán nem kérdéses, hogy a „fölvívás keringőre” (elsősorban) Csalognak szól:

A fürdőben a mester szappanozott éppen – valaki hozott hazulról *szagos szappant*, és ő lecsapott rá, pedig... –, amikor a rezege baloldali középpályás, innét a Szúnyogcsödör név, azt mondta, hogy megáll... az ember esze. (A három pontról itt: *nem* valaminek a hiányát akartam evvel jelölni, *nem* vagyok annyira félvilági, noha a hiátus irodalma *nem* csekély, és gyarapszik. Dehát én róla írok, és célom *nem* lehet irodalmi. – A kurzív: önirónia. – Mindazonáltal ha nem akarom a hölgyolvasók és érzékenyebb „kedélyek” megszolgált jóindulatát elveszíteni, illetve egyáltalában azokét, akikből még nem halt ki az igazi értékek iránti tisztelet, a tekintély és a többi; és vállalt módszerem, a hűségesség iránt is – hogy egy szójátékkal éljek – hű kívánok maradni, *nos* [!] ez esetben konfliktus szikrázik föl. Hogy miről van szó? Kérem: ott, akkor a fürdőben egy magnetofon a következőket rögzítette volna: MEGÁLL, BAZMEG, AZ EMBER ESZE. Jesszusom... De hát nem hiába a rutin, a tapasztalat, a kedvező környék – a mester –, ezeknek kerékvágásában mindig elrendeződnek a bajok. Nem akarok elvi alapvetést, nem az én asztalom, hanem hát álljon „csupán” alatt a megvalósulás, az eredmény, mely esetében a művészi igazság lesz alkalmazva.)

Előlről még egyszer: a mester tehát, miután lecsapott a szélső (a legjobb) tusolóra, kitúrva onnan minden tekintélyével egy, az ifiből ez évben fölkerült ifistát, magához ragadott egy magán-szappant, lassú kéjjel vakargatta a hátát, s már hozzálátott elől a mellkasának a szappanozásához. „Tudja, barátom, hány s hány olyan *személy* van, akinek itt elől, tudja, az a szép *bekecse* van?” Báránybekecs, mondjuk kulturáltan. Ekkor a Szúnyogcsödör azt mondta a Jobbszélsőnek: „Megáll, fűzfa, az ember esze.” (Látható tehát. Ha a „fűzfa” fentitől eltérő értelemben szerepel, jelezzük.)⁴⁸

Az írói és a magnetofonos rögzítés, valamint az irodalmi és nem-irodalmi cél közti különbségek, a hűséghez való hűség – mint vállalt módszer –, az érzékenyebb hölgykedélyekre (olvasói elvárásokra) tekintettel lévő (sőt: ahhoz igazított) *művészi igazság* és a szöveget semmiféle elvárásnak alá nem rendelő, a nyelvi obszcenitásokat megha-

⁴⁸ ESTERHÁZY Péter, *Termelési-regény* (*kisssregény*), Magvető, Budapest, 1979, 172.

gyó teljes, *dokumentarista igazság* párhuzama és ellentéte, ironia és önironia kérdése – ezeket hozza játékba Esterházy.

Mire Csalog – dekódolván a személy szerint neki, de ugyanennyire a Rondó-nemzedéknek is szóló üzenetet – egy ellentörténet keretében dobja vissza a labdát. A jelölőhasználat itt (még) megegyezik a *Termelési* (aktuális) elbeszélője által bevezetett; a „fűzfa” helyére gond nélkül behelyettesíthetők az Esterházy-szöveg által inkriminált indulatszavak.

Fűzfa, ha elégettétek a törölközőmet, akkor a tieddel fogom szűrni a főtt tésztát, Gézám!

Muszáj valamennyire koncentrálnunk, fűzfa, és a koncentráció eszköze (is) a pongyolaság (is).

A *Gézám!* első lépésben tehát nem az átvett jelölővel, hanem a *kisssregény* egyik témájával kezdeményez játékot, hiszen ez utóbbi elbeszélője néhány lappal odébb – éppen amikor a *fűzfa* jelölőt (csillagozott jegyzet kíséretében) „növényi értelemben” szerepelteti – egy úgynevezett „csónak-programot”⁴⁹ mesél el, melynek végén valamiféle homályos „vízbepottyanásról” is szó esik.⁵⁰ Erre építi Csalog az olti tutajút önéletrajzi elbeszélését, mely utóbbi – mintegy módszertani feleletként – jelzi, hogy a „merített” szót a *Termelési* „merített ötös”⁵¹ jelölője által bevezetettől eltérő értelemben használja. (Jól tükrözi a *Gézám!* szerző-elbeszélőjének nyelv- és irodalomszemléletét, hogy az „EP”-féle jelölő teljesítményének kioltása, majd e szekvencia értelmének újradefiniálása helyett csupán egy másik jelentésalternatíva csillagozott jegyzetben történő jelzésre szorítkozik.)

Mint láthattuk, kétféle önéletrajziságról, kétféle alanyiságról, kétféle nyelvhasználatról és irodalomfölfogásról beszélhetünk Csalog és Esterházy viszonylatában, mégis kölcsönös a rokonszenv a két író között. S noha sokáig kacérkodtunk a *Gézám!* ironikus olvasatával, végül, belátva Kenyeres Zoltán kijelentésének igazságát, mely szerint „az ironia az értékbizonytalanság leleplezése értékbizonytalan pozícióból”,⁵² éppen Csalog sziklaszilárd etikai alapállása és elhivatottsága – értékbizonyosságának e *par excellence* jelölői – nyomán ismertük fel, hogy írása csöppet sem ironikus. Emberi-írástudói alanyiségének fundamentuma a *rácsodálkozás* gyermeki attitűdje, etikai princípiumai között a máság elfogadása, a teljes tolerancia kezdettől az első helyen áll. Így lehet, hogy amíg a *Termelési-regény* a címében jelölt műfaj „direkt szatirikus paródiája”,⁵³ addig a püspöklila remekmű poétikai eljárásait modellező *Gézám!* nem az Esterházy-regényt (mint regényt), hanem a Rondó-levelet (mint levelet) parodizálja, és nélkülöz minden szatirikus élt. Kenyeres Zoltán már 1979-ben rámutatott, hogy

⁴⁹ Uo., 270.

⁵⁰ Uo., 272.

⁵¹ Uo., 135.

⁵² KENYERES Zoltán, *Jelentés egy püspöklila könyvről, avagy kritika püspöklilában*, Kortárs 1980/4., 651.

⁵³ Uo., 647.

„ha a *Termelési-regény* az értekezés, és az *E. följegyzései* a jegyzetek, akkor a két rész a tudományos közleményeket utánozza komikusan, vagyis a tudományos közleményformának mint modellált valóságnak a paródiája, anélkül, hogy annak valamely lehetséges tartalmát magában foglalná”.⁵⁴ Mint azt fentebb bemutattuk, a Csalog-szöveg hasonló módszerrel függeszti fel a lineáris olvasás lehetőségét – állandó ingamozgásra kényszerítve olvasóját –, csak hogy a *Gézám!* az Esterházy-regény helyett (mégis annak metódusával!) a Rondó-kör alapkérdését, a fikció–valóság relációt exponálja. Grendel Lajos jelezte nemrég a *Termelésiről* szólván, hogy az ott megfigyelhető „iker-regény jellegű kompozíciós elv [...] átjárást biztosít a fikciós és a nem-fikciósnak tűnő regényterek között”.⁵⁵ Nyilván ugyanez a felismerés áll a *Gézám!* afirmatív szerkezetválasztása mögött is. A szöveg hangütése emellett megértő („igazad látszik lenni”), toleráns („mindig csodálom a pályatársakat”), nyoma sincs iróniának; szerzője inkább az alkati-gondolkodásbeli különbözőségek termékenységét, a másik alkotásmódjához szükséges kompetencia hiányát jelzi, mintsem saját fensőbbiségét; s ugyanezzel az empatisz könnységgel tesz hitet a privát techné igazsága mellett is.

„Mindig csodálom a pályatársakat, akik gyermekkorukból élnek – hogy lehet az elegendő?” – teszi fel a kérdést a *Gézám!* elbeszélője. Bizony, aki nem él, annak előbb-utóbb elfogy a mondani/írni-alója – summázhatnánk ezek után a szöveg „általános” közléstartalmát, ha nem maga a textus korlátozná saját premisszáinak érvényességi körét a Csalog-életműre. S ez a szerény és visszafogott szubjektivitás (ez a „csak a saját nevemben mondhatom”) nem csupán a „szépirodalmi” szövegekben van jelen, de írónk minden nyilatkozatában. „Ha engem bezárnak egy írói alkotóházba – felelte 1991-ben Kiss Zsuzsanna kérdésére –, akkor persze egy darabig igen jól elvagyok, de később már nem, és nem tudok úgy dolgozni, mint Lengyel Péter [...], aki úgy gondolja a maga részéről, hogy neki van egy olyan életanyaga, amiből most már meg tudja csinálni a könyveit”.⁵⁶ Mindig, mindenütt ugyanaz az együtt érző távolságtartás, a különbségek pontos (ki)jelzése, amely mellett ugyanakkor nyoma sincs programadásnak, elvágólagosságnak, direktív radikalitásnak.

Végezetül, kissé hosszúra nyúlt bevezetőnk zárásaként Szegedy-Maszák Mihály sorait idézzük: „szokás az újabb magyar szépprózát ironikusnak mondani, de én igen óvatosan bánnék e minősítéssel. Esterházy kigúnyol ugyan műfajokat és stílusokat, de vannak értékek, amelyek érvényességét nem vonja kétségbe.”⁵⁷ Sokkal többet, másabbat mi sem állíthatunk a *Gézám!* poétikájáról – legfeljebb a gúny teljes hiányára, az idegen elismerésének képességére, a rácsodálkozás kompetenciájára hívhatjuk föl a figyelmet. S talán éppen ennek a határtalanul közösségi, mégis karakteresen egyéni irodalomszemléletnek, az egyéniséget a közösségiségben megőrző és tovább kristályosító pluralizmusnak a metaforája az olti tutajút – Csalog Zsolt útja az irodalomban.

⁵⁴ Uo., 649.

⁵⁵ GRENDL Lajos, *A modern magyar irodalom története. Magyar líra és epika a 20. században*, Kalligram, Pozsony, 2010, 484.

⁵⁶ KISS, I. m., 1079.

⁵⁷ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Múltat átrendező jelen. Világirodalmi távlat és nemzeti hagyomány = A regényről*, szerk. SZERDAHELYI István – UNGVÁRI Tamás, Kossuth, Budapest, 1986, 373.

Függelék

Csalog Zsolt
Gézám!

¹Igazad látszik lenni benne, hogy a dolgok önnön terjedelmüket tetemesen meghaladó terjedelemben igénylik magyarázatukat (vagy nem ők maguk igénylik, hanem a kommunikáció duális modelljének „másik” eleme, tagja, az információ feltételezett „befogadója” igényli őket, feltételezhetően? Most tán ne menjünk bele, majd egy későbbi finomítás fázisában tán). S ha nem kutatod, hogy meddig is célszerű elmennünk abbéli vonzalmunkban, miszerint közlésünket többfelé tegyük, e földi játékaikat firmányossá manipuláljuk, ebben ismét csak igazad látszik.

Nem sok évvel ezelőtt 3 barátommal és négy barátnőmmel* elutaztunk egy folyóparti városkába, hogy ott léggel töltött traktorgumikból, valamint merített** faanyagból két tutajt építsünk, és azokon „lecsurgunk” a nevezett (vagy még nem neveztem? Akkor nevezem most: Olt) folyón. A szerencsés merítés*** s a tutajok nem kevésbé szerencsés megalkotása után emlékezetesen hányatott és gyönyörű napjaink voltak. Rövid krónikában vázolva: az első két napon megtanulni véltük alkotásaink hozzávetőleges irányítását, és kiosztódtak a szerepek; a harmadik napon a folyó felfedte valódi és bizony rendkívül goromba arcát; a negyedik napon elhaladtunk a medvék ivóhelye előtt, feltöltöttük hordóinkat vadon termő borvízzel, és nagyobb tétel juhtúrót vásároltunk; az ötödik napon kimentettük néhány barátomat és barátnőmet a fantasztikus, bős habokból (köztük Mária Magdolnát, legfőbb barátnőmet, számos közismert napló- és levéltörődekem, valamint megannyi rólam is szóló pletyka hőjét, szerelmemet****), de nem mentettük ki a bográcsot, az egyik sátrat és az egyetlen nadrágomat; a hatodik és hetedik napon szárítottuk magunkat és maradék ingóságainkat, dokkba vontattuk a sziklákon összemorzsolódott vezérhajónkat; a nyolcadik napon folytatódott a kemény emberpróbálás; a kilencediket újfent vízből mentéssel töltöttük, s egy elméleti probléma megoldásának emberpróbálásával: szabad-e nagyszerű játékunkat tovább üznünk, ha – mint ahogyan az jól látható – a folyó jól artikulált hangon emberéletet is követel, nem ugyan az enyémet, hanem vélhetőleg egy szerettemét (mily ismerős és örök probléma, probléma-archetípus!). A tízedik, szomorú napon a kérdést nem eldöntvén ugyan, de tőle megfutva megszáritkoztunk ismét, szétszedtük tutajainkat, és feloszlottunk – röviden így.

Tudom, persze, tudom, hogy ennyiben a történetek nincsenek leírva. De hát hogyan is... Közelítem másképp is, egy metszetben talán. Gézám! – ordítottam alkalmi embertársam***** fülébe, mivel közben a folyó is ordított, Gézám, balra! Bal-raa! Közben rá nem nézhettem, mert az anatómiailag nem volt lehetséges, s így nem láthattam, hogy nincs már evező, amellyel „Gézám” végrehajthatná a tanácsoltam manővert. Gézáám! – ordította vissza az amúgy Zebra úr nevű illető nekem, öt centi távról, az evezőő! Elmeent! Majd mindketten Fruzsínának és

MM-nak, akik már hason fekvé kapaszkodtak a recsegő konstrukció merített fa-elemeibe: Az ágakat! Gézám! Kapjátok el az ágakat! – célozva ezzel a balparti kikötés homályos ábrándjára, és utána pedig, Fruzsínának, hogy Gézám, ne! Ne! Mert látszott, hogy az illető hölgy ugrani készül, a sziklák közé fejest, az elszabadult evezőért, de hiába, mert F. úrhölgy, annyit sem makkantva, hogy „Gézám”, már ugrott is. És csak három másodperccel később, Zebra úr, egy tízméteres, függőleges sziklafalnak feszülve, lába még a függőlegesre fordult, eléggé leürült vízi járművön: „Gézám! A...”, és felbukva a habból, hogy „Háttra nézz! Magdolnát! Géé – glu-glu-glu – Gézám, menj, én tartom!” Satöbbi.

Na, na, talán így kicsinyég kitetszhet, kezdet kitetszeni, hogy mi is lett legyen ez a „Gézám”. (Meg hogy – távolabbról – miért is mentem én az Oltra. Alapfogalmakért, természetesen. Mindig csodálom a pályatársakat, akik gyermekkorukból élnek – hogy lehet az elegendő? Én még most is, ugyancsak ősen és fogatlanul, alapmodellek után koslatok örökké város-, ország- és Európa-szerte.) „Gézám, tüzelőt, még. Ha sikerülne kiszárítani a nagy sátrát, át kéne jönnötök éjszakára.” „Gézám”, egy ifjú hölgynek, akinek való nevét is feledtem azóta (kissé neheztelünk rá mind, mert nagy viharokabátot és ló gumicsizmákat hordott, s ezek miatt, valahányszor merült, igen nehéz volt felszínre hozni – sokat panaszkodtunk emiatt azokban a varázslatos napokban): „Gézám, ne üss tojást a puliszkába. Kihányom.” És J., akit prózai kísérleteimben gyakorta Dömötör néven is nevezek: „Fűzfa, ha elégettétek a törölközőmet, akkor a tieddel fogom szűrni a főtt téstát, Gézám!”

Az olti tutajozás emlékei ma, három év után: a.) hogy állandóan vizes vagyok, hogy testem szárazsága valami olyan távoli emlék, mint a Három Nővérnek Moszkva; b.) hogy szikla törte testem minden pontja sajog és vérzik, de azért én makacsul tovább működtetem – sajátos belső élmény, magamról; c.) hogy a folyó nappal és éjjel, állandóan zúg és üvölt (mikor, 12 nap után, eltávolodtam tőle, azt hittem: megsüketültem; hülyén hiányzott a hangja); d.) a „Gézám”. Hogy mindenki Gézám.

Ha úgy véled, hogy szezonális dilingó volt ez a gézámkozás, elég jól megközelítetted az igazságot – egyik aspektusában. Mert tömbbé forrt asszociációim persze kívül maradnak illetően definíciódon. Pedig számomra itt van elásva a lényegi aspektus, Gézám. Az ott-volt – Olton-volt – urak – és alig kevésbé az úrhölgyek is – valami megfeszíthetetlenül kellemes emlékbórostyánba kövülve hurcolódnak azóta is velem, lelkem legbelső magjára tapadva. Nem fejthető már meg, ki hozta be e hóbertot, mely kényelmetlen is volt nagyon (sosem tudtuk, kihez kommunikálunk közös hangterünkben), meg is szűnt a szomorú oszlással. A többiek nem tudom, de én alig vagy nem is gézázok azóta. Nem mintha feledtem volna a leleményt, dehogy, csak az asszociáció oly kínosan intim, hogy inkább kerülöm. Még ha valakit, egy kommunikációs aktusban partneremet, történetesen Géza névre kereszteltek volt is.

* barátnő – itt: mindössze a barát nőnemű szinonimája. Mivel hogy itt és most nincs szükségünk differenciáltabb fogalomalkotásra, a fogalomalkotás ezen túlmenő differenciálása ezúttal csak – feleslegesen – más irányba terelné a közlés lényegét (főcsapásának irányát). Muszáj valamennyire koncentrálnunk, fűzfa, és a koncentrálás eszköze (is) a pongyolaság (is)!

** a szó más jelentésére v. ö.: EP, „merített ötös” – itt nem „állott sörbe potytyantott” értelemben szerepel!

*** lásd: **

**** de tudjunk itt megálljt parancsolni fogalomdifferenciáló jó szándékunknak! Másképp csúfosan az irány és a tárgy rovására megyünk. v. ö.: fentebb.

***** barátom, írtam fentebb; no itt kell most picinyt pontosítani. Mert persze hogy nem BARÁTSÁG, pláne barátságOK esete forgott itt fenn, 8² reláció esetében, gondolhatni. Alkalmi embertársam, ez itt jó lesz, és elég is, mert kifejezi e kapcsolatok szituatív voltát, s a nyitottságot is, mely nyitva volt e szituativitás révén bárfelé, teszem a barátság felé is. Lásd még alább is, hogy pont erről ugatnék. Csak – kétségtelenül – kissé körülményesen.

(Csalog Zsolt hagyatékából – OSzK Kt. 445. Autográf kéziratforrásból sajtó alá rendezte, a szöveget gondozta: Soltész Márton.)

KRITIKA

TÖRÖK LAJOS

Pál József: 1790. Határ és szabadság az irodalomban

A neoklasszicizmus hazai és európai irodalmában otthonosan mozgó szegedi tudós-professzor legújabb kötetében az 1790-es dátumhoz kötődő irodalmi és művészeti jelenségeket poétikai, politikai, történelmi, eszmetörténeti, filozófiatörténeti, esztétikai összefüggések alapján tárgyalja. A kiemelt évszám szimbolikus jellege arra utal, hogy a könyv nem pusztán egyedi jelenségekkel foglalkozik, nem egyetlen év áttekintését, naplózását tartalmazza, hanem az európai szellem kalandozásainak az 1790 előtti és utáni évtizedeket magában foglaló periódusát vizsgálja. Pál József munkájának bevezetőjében utal arra, hogy a világtörténelemben mérőföldkönek tekintett évszámhoz, 1789-hez hasonló jelentőséggel rendelkezhet „a forradalomra következő év”, amikor „a francia felvilágosodás filozófusai által képviselt és európai kiterjedésű tudat először került mély válságba önmagával, pontosabban a valóságban való működésével, hatásával. [...] A tudományok által is támogatott, ésszerűsége alapuló nagyszerű és haladó eszmék sorra megbuktak az emberi természetben, a történelmi realitáson.” (8.) Vagyis: az 1789-iki francia forradalmat előkészítő bölcséleti gondolkodás a revolúció váratlan és egyre embertelenebbé váló fejleményeinek következtében rövid időn belül talaját veszítette, s elvei felülvizsgálatára, új utak keresésére (vagy régebbiek ismételt bejárására) kényszerült. Pál József azt igyekszik bemutatni, hogy a korabeli szellemi áramlatok milyen folyamatai álltak/állhattak a változások hátterében, s maguk a változások milyen tartalmakkal telítődtek/telítődhettek, miként zajlottak le.

Nem volna alaptalan ezek után azt tételeznünk, hogy a bevezetőben megfogalmazódó szerzői szándék szerint korszakmonográfiával vagy – pontosabban fogalmazva – egy korszakváltásról szóló monográfiával lesz dolgunk. A kötet olvasása során azonban úgy tűnik, hogy az egyes fejezetek közti változékony kapcsolatok, illetve a fejezetek tárgyi és módszertani arculatában mutatkozó devianciák nem mutatnak egyértelműen a megszerkesztettségnek ebbe az irányába. Maga a szerző is elbizonytalanítja a műfaji egyértelműség iránt igényt formáló olvasót, amikor előszavában többfajta elnevezéssel illeti írását/írásait: „A kötet a határ és a szabadság problematikáját nem elsősorban történelmi-politikai szempontból vizsgálja, bár gyakran találhatók benne ilyen utalások. A *tanulmány* ennél általánosabb szempontból tárgyalja

a kettő viszonyát. [...] Az *elemzések* középpontjában irodalmi, művészeti és [...] zenei mű, művek állnak.” (12.) Az általam kurzívval kiemelt kifejezések a megszerkesztettség eltérő változataira utalnak, ugyanazt a szövegcsoporthat három különböző műfaji vagy strukturális jellegzetességgel hozzák összefüggésbe: az első kifejezés e szempontból a tartalmi semlegességre, a második az argumentatív koherenciára, a harmadik pedig interpretációk mellérendeltségére utal. Emiatt nehéz eldönteni, hogy az olvasó monográfiát, kézikönyvet vagy éppen tanulmánygyűjteményt tart a kezében, ugyanis mindhárom változat mellett és ellen is sorolhatók érvek. Monografikus jelleget a fejezetek közti tárgyi érintkezések, átfedések, illetve az ezek hátterében álló szerzői intenciók hasonlóságai kölcsönözhetnek a könyvnek. A tanulmánygyűjtemény műfaját támogatja egyrészt az a tény, hogy a szerző az elmúlt bő két évtizedben napvilágot látott írásaiból válogatta össze kötetét. Vagyis: egy tudományos pályaszakasz összefoglalására törekszik. Másrészt pedig a könyv egyes szakaszai közötti argumentatív kötelékek nem elég szorosak ahhoz, hogy a folytonosság illúzióját megteremtse (az olvasó *A „megbilincselte költészet” küzdelme*, a *Hermész és Orpheusz* nevével és a *Művészeti ágak szinergiája* című szakaszok közt szinte alig talál közvetlen összefüggéseket). A kézikönyvszerűség illúzióját az egyes témák anyagának mennyiségéhez és az anyag feldolgozásának mikéntjéhez kötődő enciklopédikus jelleg, a teljességre törekvés autoritáriális szándéka keltheti az olvasóban. Az univerzalisztikus szemlélet leginkább a fogalomértelmezést tartalmazó fejezetekben (ilyen *A határ szó jelentéséről a 18. század második felében*) és a *szabadság* terminusának számos jelentésrétegét kibontó, több fejezeten átívelő bevezetőláncolatban mutatható ki, de a kötetnek néhány bölcsélet- vagy eszme-, illetve politikatörténeti narratívájában is. Ez utóbbi példák közé sorolható a hermetizmus történetét, a lélek halhatatlanságának az antikvitástól a 18–19. század fordulójáig tartó történetét vázoló fejezet (*Hermész és Orpheusz* nevével) és a Róma történetét elbeszélő *Elvagyódás. Roma aeterna* című szakasz.

A műfajiságra vonatkozó receptív dilemmákat nem hagyhatjuk figyelmen kívül, ugyanis a könyv tárgyi centrumainak kijelöléséhez kapcsolódó változékonysággal is összefüggésben vannak. Miről is van szó? A *Bevezető* előbb idézett gondolataiból és az elemzések ismeretében talán nem túl nagy merészség levonni azt a következtetést, hogy Pál József könyvének két, hol egymással érintkező, hol pedig egymástól elváló témája van: az első a periodizáció és a korszakváltás 18. századi jelensége, a másik pedig a „határ és a szabadság problematikája”. Az érintkezés olyan fejezetekre, alfejezetekre, bevezetőkre jellemző, amelyekben a *határ* és a *szabadság* terminusainak jelentésére vonatkozó reflexiók szerves összefüggésben állnak a felvilágosodás korának filozófiai, esztétikai, eszmetörténeti, irodalmi változásaival, az elválás pedig ott, ahol ezek az összefüggések háttérbe szorulnak. A könyv előbbi részeihez tartoznak *A határ szó jelentéséről a 18. század második felében* című fejezet azon passzusai, amelyek a két fogalomnak az *Encyclopédie*-ben rögzített jelentésrétegeit, szinonimáit és ezek 18. századi bölcséleti kontextusait tárgyalják, de ide sorolhatók *A „megbilincselte költészet” küzdelme* című szakaszból a zseni és a szabadság korabeli viszonyát érintő fejtegetések, illetve az *Utazási irodalom* és az *Élet és halál között* egyes bevezetői is. Az elválás részben olyan eszme-, kultúr-, filozófia- és irodalomtörténeti okfejtésekre jellemző,

amelyekben nem a 18. század, hanem az antikvitás, a középkor vagy a reneszánsz kerül az elemzés középpontjába. Emellett olyan szövegrészek is e jelenség körébe sorolhatók, amelyekben a *határ* és a *szabadság* terminusai nem a könyv középpontjában álló évtizedek történeti szegmentálásához illeszkedő jelentésben állnak, hanem a személyes identitás metamorfózisainak vagy asztrológiai, bölcseleti, poétikai, kulturális változásoknak a modellálásában töltenek be nyelvi funkciót. Ha tanulmánygyűjteményként olvassuk Pál József kötetét, akkor ezt a jelenséget nem tekinthetnénk problematikusnak, ha viszont monográfiának, tekintjük akkor igen, ugyanis az utóbbi műfajtól elvárható (lenne), hogy saját fogalomkészletét rendszerezze, egységesítse, vagy legalább reflektáljon a rendszerezés vagy egységesítés kérdésére. Mindemellett szeretném aláhúzni, hogy a reflektáltság hiánya nem róható fel a szövegnek, nem kezelhetjük fogyatékoszágnak, hiszen úgy is tekinthetünk rá, mint a befogadót produktív részvételre ösztönző diszkurzív kezdeményezésre. Így a műfaj nem a szerzői intenciók közé tartozó jelenséggé, hanem olvasásalakzatként értendő. Vannak ugyan Pál József könyvében olyan fogalmi disszonanciák, amelyek a műfajiság kérdése felől nem teljesen oldhatók fel, számottevő jelentőséggel azonban nem rendelkeznek. Csak a példa kedvéért: a *haladás* alakzatának előfordulási helyeire koncentrálok olvasóban kisebb zavar keletkezik, amikor a fogalom autentikus környezetei mellett olyan szöveghelyekre bukkan, ahol a fogalomhasználat többé-kevésbé anakronisztikus. A 18–19. század filozófiai, politikai, történelmi (ön) jellemzéséhez szervesen hozzátartozik ez a – Reinhart Koselleck szavával élve – „Bewegungsbegriff”, hiszen, mint köztudott, Immanuel Kant alkotta azt meg, s az újkori időfelfogás francia forradalom utáni tapasztalatának nyelvi készletéhez szorosan hozzátartozott. Ahhoz a kontextushoz viszont, amelyben középkori téma magyarázatára használja a szerző, aligha tűnik odaillőnek: „Dante valóban nem lehetett sikeres politikus. Szerinte az ember sorsa Isten kezében van, ő gondoskodik a világ alakulásáról, ő jelöli ki a haladás útját.” (23.)

Mint már említettük, a könyv egyik célkitűzése az 1790-es dátum korszakváltó jelenségének kimutatása. Ahhoz, hogy e recenzió olvasója is valamelyest érzékelje a kérdéses év filozófia-, irodalom-, eszme-, politika- és kultúrtörténeti súlyát, érdemes – a teljesség igénye nélkül! – a Pál József könyvében előforduló, 1790-hez kötődő eseményeket felvázolni. Mi történik ebben az esztendőben a nagyvilágban és honunkban? Bécsben bemutatják Mozart és Da Ponte harmadik közös művét, a *Così fan tutti*-t; megjelenik Kant műve, *Az ítélőerő kritikája*; napvilágot lát Edmund Burke *Töprengések a francia forradalomról* című történelmi munkája; Ippolito Pindemonte publikálja *Abaritte* című önéletrajzi utazási regényét; Alessandro Cagliostro az inkvizíciónak köszönhetően börtönben ül és ítéletét várja; megjelenik Alekszandr Nyikolajevics Ragyiscsev *Utazás Pétervárról Moszkvába* című utazási regénye és Goethe *Faust*, töredéke. A honi érdekeltségű események a következők: meghal II. József; útjára indul Kazinczy *Orpheusa* (a folyóiratban megjelent és a Pál József által hivatkozott írásokat külön nem említem); huszonöt évnyi szünet után megnyitják az országgyűlést; megjelenik Decsy Sámuel *Pannóniai Féniksz avagy hamvából fel-támadott magyar nyelv* című alkotása; Görög Demeter és Kerekes Sámuel pályázatot írnak ki a magyar nyelv művelésének témájában, majd az eredményről *A magyar nyelvnek a magyar hazában*

való szükséges voltát tárgyzó hazafiúi elmélkedésekben adnak tájékoztatást; Kelemen László társaival Pesten megszervezi az első magyar szintársulatot; Batsányi János megírja a *Tekintetes nemes Abaúj vármegye örömnépe* című költeményét; megjelenik Gvadányi József *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* című alkotása. A felsorolt események valóban kitüntetett évvé formálják a mai olvasó számára 1790-et. Kitüntetett és egyben változékonnyá is, hiszen egymástól hol lényegesen eltérő, hol pedig egymást feltételező történések, folyamatok kereszteződnek ebben a kronológiai centrumban. Annak ellenére, hogy a párhuzamosan vagy egymást követően zajló események szinte mindegyikében van valami fordulatszerű, valami korszakváltásra utaló mozzanat (aligha vonhatjuk kétségbe, hogy Kant *Ítélőerőjének* és Kazinczy folyóiratának születése, illetve II. József halála komoly változásokat eredményezett: az első az esztétika, a második a magyar irodalmi közélet és folyóirat-kultúra, a harmadik pedig többek között a korabeli nemzetpolitika területén), azt kell mondanunk, hogy az 1790-es dátum Pál József kötetében nem jelöl egyértelmű, határozott és stabil fordulópontot. Ha megfigyeljük, hogy az évszámon innen és túl milyen kronológiai távolságokig jut el elemzéseiben a szerző, azt látjuk, hogy – eltekintve az antikvitásról (Platón) és a középkorról (Dante) való többszöri utalástól – a tárgyi horizontok Voltaire-től Schopenhauerig, Miltontól Byronig, Tassótól Alfieriig terjednek. Ennek ismeretében megkockáztatható a feltevés: az 1790-es dátum diszkurzív funkciója a kötetben legalább három szegmensre bontható. Az első esetben olyan láthatatlan „fordulat”-ként íródik be a 18. század utolsó és a 19. század első évtizedei közé eső időszakot tárgyaló narratívákba (A *„megbilincselte költészet” küzdelme* című fejezet talán a legmeggyőzőbben mutatja az évszám eme funkcióját), amelyhez kötődik ugyan a kérdéses évben bekövetkezett egyedi esemény, de ennek a vázolt folyamatokban betöltött szerepe a strukturális változások vagy a középtávú folyamatok tekintetében nem releváns. A második esetben viszont éppen ennek az évnek az eseményei kerülnek az elemzés középpontjába, viszont az általuk képviselt tartalmak együttesen nem mutatnak a korszakváltás irányába. Ezt a változatot leghatározottabban az *Utazási irodalom* című fejezetben fedezhetjük fel, mert centrumában két 1790-ben napvilágot látott alkotás áll: Ragyiscsev-től az *Utazás Pétervárról Moszkvába* és Gvadányi-tól az *Egy falusi nótáriusnak budai utazása*. Az orosz szerző II. Katalin uralkodása utolsó éveinek egyikében írott művében olyan eszméket tesz magáévá, amelyeknek megvalósulása esetén alapjaiban rengett volna meg a cári önkényuralom avitt szellemisége, közvetlen hatás hiányában viszont ideái nem válhattak a vele egyidejű szemlélő számára korszakváltóvá. Az interpretáció utóidejűsége felől – a 18. századhoz forduló mai tekintet tisztábban látásának köszönhetően – valóban felvethető Ragyiscsev esetében egyfajta esztétörténeti periódushatár, de Gvadányi művével együtt aligha, hiszen az „utazási irodalom” gyűjtőnév alá sorolható műcsoport(ok) vagy műfaj(ok) történetében a *Falusi nótárius* különösebb újdonságot nem hozott. Ezt maga Pál József is elismeri, amikor kijelenti: „Ez a szöveg az útleírások legegyszerűbb fajtájából való.” (163.) Célszerűbbnek tűnt volna Ragyiscsev magyar párhuzamaként a *Tariménes utazását* említeni, de ha jól meggondoljuk, erre két szempontból sem adódhatott volna lehetőség. Először: Bessenyei György nem 1790-ben írta művét. Másodszor: amikor

megírta, nem jelent meg, tehát teljesen ismeretlen és hatástalan maradt a maga korában. Az 1790-es év funkciói közül a harmadik járul talán hozzá leginkább a kötetbeli diszkurzív határszerűség illúziójához. A szerző azon vizsgálódásai, amelyek a 18. század második felében vagy utolsó harmadában végbemenő strukturális változásokra reflektálnak, a három szegmens argumentatív tálalása közül talán a legmeggyőzőbbek. Aligha vonhatjuk kétségbe – hogy egy példát idézzünk a könyv 90. oldaláról – a *Kazinczy Orpheusáról* és sok másról is szóló alfejezetben foglaltak végkövetkeztetését („1790-ben [...] embrionális állapotban már létezett a magyar irodalom folyóirat- és intézményrendszere, tudományos akadémiaja, történettudománya, nemzeti színháza”), ha figyelemmel kísérjük az ahhoz vezető interpretációs utat.

Pál József új könyve rendkívül nagy és szerteágazó ismeretanyagot mozgat meg irigylésre méltó magabiztossággal. A kötet témáit meghatározó horizontok tágasságának köszönhetően szinte minden olyan olvasó talál magának hasznosítható tapasztalatokat, aki a 18–19. század fordulójának évtizedeit vezérlő bölcséleti, poétikai, politikai, esztétikai és egyéb kérdések iránt érdeklődik.

(Akadémiai, Budapest, 2012.)

DÁVID PÉTER

Biró Annamária: *Nemzetek Erdélyben. August Ludwig Schlözer és Aranka György vitája*

Két árnykép szerepel Biró Annamária *Nemzetek Erdélyben* című könyvének címlapján: August Ludwig Schlözeré és Aranka Györgyé. Szinte felhívja a két kép az olvasót, hogy fellapozva a könyvet ismerje meg ezt a két felvilágosodás kori tudóst. Egyikük a göttingeni egyetem vezető történésze, a forráskritika úttörője, a másik a nyelvész-ként, filozófusként, kéziratgyűjtőként is számon tartott polihisztor, az Erdélyi Nyelv-mívelő Társaság titkára. Kettőjük vitájáról szól a könyv.

Biró Annamária nagy feladatot vállalt magára, amikor a 18. század végi Erdélyt választotta kutatásának tárgyául, hiszen már elődei is nehéz terepnek tartották ezt. Csetri Elek például az „elfeledett időszak” kifejezést alkalmazza a nagyfejedelemség felvilágosodás kori történelmével kapcsolatban.¹ Ha megfigyeljük az erről az időszakról írottakat valóban nagyon gyakran találkozunk azzal a kényelmes kutatói hozzáállással, amely Erdély 18. század végi eseményeit csupán a magyarországi események tükörképének tekinti. Legalábbis a magyar nyelv ügyét illetően mindenképpen. Szekfű Gyula úgy vélte egyébként remek *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez* című munkájában, hogy „[a]z 1790-es magyar mozgalmat részletesen végigtekintvén a párhuzamos erdélyivel röviden végezhetünk”.² Ugyanilyen röviden végez Jancsó Elemér is könyvében, *Az Erdélyi Magyar Nyelv-mívelő Társaság irataiban* az Aranka György által propagált tudós társaság megalakulásának kontextusával. Hozzákapcsolja Aranka szövegeit Bessenyei írásaihoz, az 1790-es évek magyarországi akadémiai törekvésekhez, az erdélyi sajátosságokról azonban nem értekezik.³ Pedig egy határozott különbség biztosan van a magyar korona két országa között: míg Magyarországon nem sikerül akadémiai jellegű szervezetet felállítani, Erdélyben a 18. század végén már működött az Aranka György vezette Nyelv-mívelő Társaság. Még ha sok alapvető kutatás is segítheti a téma iránt érdeklődőket, rengeteg fehér folt maradt még a 21. századra is. Tarnai Andornak és Szabó Györgynek köszönhetően elkészült például Benkő József levelezésének kiadása, de olyan, az erdélyi művelődéstörténettel, történelemmel kapcsolatban nélkülözhetetlen misszilis gyűjtemények kiadása mindmáig késik, mint az Aranka-levelezés és a gubernátornak, Bánffy Györgynek német–magyar–francia–latin levelezése vagy Teleki Sámuelnek szintén többnyelvű iratai.

¹ CSETRI Elek, *Egy elfeledett időszak. Erdély a francia forradalom és a napóleoni háborúk korában 1789–1815* = Uő., *Európa és Erdély*, Kriterion, Kolozsvár, 2005, 40.5

² SZEKFŰ Gyula, *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez*, Magyar Történelmi Társaság, Budapest, 1926, 60.

³ JANCÓSÓ Elemér, *Az Erdélyi Magyar Nyelv-mívelő Társaság iratai*, Akadémiai, Bukarest, 1955, 20–21.

Ha jobban megvizsgáljuk az „elfeledett időszakot”, úgy találjuk, mégsem egyszerű forráshiánnyal van dolgunk. Az akkori szövegek „helyi értékével” is akad némi probléma. A 18. század végén, amikor még nem alakultak ki a ma létező tudományágak, nem volt olyan éles határ professzionális és dilettáns között, amikor az enciklopédikus elvárt jellemzője volt a kiadásra szánt tudományos műveknek, olyan szövegek keletkeztek, amelyekkel ma nehéz mit kezdeni. Ha csak Aranka Györgynek az erdélyi nemzetekről írt művét nézzük (amit Biró Annamária ki is adott *Aranka György Erdély-története* címen 2010-ben,⁴ és amit vizsgálat alá vesz *Nemzetek Erdélyben* című könyvében), ennek megállapításait a mai történészek már túlhaladták, irodalmi szövegként nem állja meg a helyét, a jogtörténetben nem futott be karriert, a művelődéstörténésznek pedig talán túlságosan félreeső ez a téma. Biró Annamária szerencsére a másik oldalról nézi a dolgokat, ő úgy véli, a történésznek, az irodalmárnak, jog- és művelődéstörténésznek is mondhatnak valamit ezek a szövegek. Igyekszik ezért az iratok értelmezéséhez interdiszciplináris kutatást folytatni, elemezni a forrásokat, feltárni a korszak történelemről és irodalomról alkotott nézetét, beilleszteni azokat történeti és jogi kontextusokba.

A könyv szerzője bevallja: „[m]egállapításaimban figyelembe vettem, hogy a rekonstrukció elkerülhetetlenül szubjektív, hiszen nincs olyan általános érvényű szabály, amely megszabná a szövegek közti kapcsolatteremtés módozatait úgy, hogy egyetlen vita textusaiként legyenek definiálhatóak.” Valóban, a vizsgált szövegek több kontextusban is megállják a helyüket. Aranka Erdély-története nem csupán Schlözernek az erdélyi nemzetek történelmével foglalkozó *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* című könyvére válaszol, de a romáság által az országgyűlés elé terjesztett kérelemre, a *Supplex Libellus Valachorum*ra is, ugyanakkor az 1790-es évek diétáinak legfontosabb jogi problémáira is igyekszik reflektálni, de beilleszthető a magyarság őstörténetével és honfoglalásával foglalkozó történeti írások közé is. Bár a Schlözer-vita áll a könyv középpontjában, szerencsére Biró Annamária utal a többi lehetséges kontextusra, felvázolva ezzel az elemzett és említett szövegek lehetséges kapcsolatrendszerét. Alapvetően azért a II. József halála utáni politikai helyzetben jelöli meg a vizsgált dokumentumok megírásának indítékait, bemutatja az 1790 utáni erdélyi politikai eseményeket és jó érzékkel emeli ki az akkori röpiratok közül Aranka György *Anglus és magyar igazgatásnak egyben-vetése* című művét, mint olyan szöveget, amely a külföldi tudósokra (így Schlözerre is) provokációként hatott. Külön érdeme Biró Annamária könyvének, hogy nagy teret szentel a szász röpiratoknak (a kutató irigylésre méltó tulajdonsága, hogy ugyanolyan otthonosan mozog a német nyelvű, mint a magyar szövegekben), amelyeket bőséges idézetekkel, a szakirodalom kritikájával elemmez.

Aranka szövegét ugyanakkor beilleszti egy másik kontextusba is. Megvizsgálja, hogy milyen volt a történetírói munkássága a Nyelv-mívelő Társaság tagjainak, külön felhívva a figyelmet azokra a történeti szövegekre, amelyekkel Aranka György foglalkozott. Jellemzi az 1797 (a *Kritische Sammlungen* megjelenése) előtti szász történetírást,

⁴ Aranka György *Erdély-története*, s. a. r. BIRÓ Annamária, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2010.

amely lényegében már megfogalmazta azokat az alaptételeket, amelyeket Schlözer is közöl könyvében. Lényeges pont a könyvben annak megállapítása, hogy Aranka György (illetve a Nyelv-mívelő Társaság) kereste a szász tudósokkal való kapcsolatot, akiknek levelei az Aranka-féle Erdély-történetre is hatással voltak.

A kontextus felépítésének ezzel még nincs vége. Biró Annamária következetesen feltárja a szövegek forrásvidékét, így foglalkozik August Ludwig Schlözer munkásságával, más történelemmel kapcsolatos írásaival és a *Kritische Sammlungen* keletkezésével is. Nem véletlen választja a könyv címének azt, hogy *Nemzetek Erdélyben*, alcímként pedig ezt: *August Ludwig Schlözer és Aranka György vitája*. A túlságosan széles témát sejtető címet így egy néhány szöveget tartalmazó polémiára szűkíti a szerző; a *Nemzetek Erdélyben* egy nagymerítésű összefoglaló munka jelölője lehetne, az alcím viszont egy műhelytanulmányra utal. Ez a kettősség (és nem ellentmondás), nyer magyarázatot a széles „kontextusépítésben” és a vita szövegeinek részletes elemzésében. Mielőtt ez utóbbiról szó esne, meg kell említeni, hogy az olvasó néha úgy érezheti a könyv olvasása közben, hogy némely részei nem kapcsolódnak szorosan a témához, így például a Martin Hochmeisterrel írt fejezet (80–89.), a Hunyadi János eredetéről szóló Aranka-tanulmány vizsgálata (112–116.) vagy a recenzióírásról való értekezés. (181–201.) Ezek az „epizódok” azonban éppen az olvasót segítik a 18. század végi erdélyi nyilvánosságnak, Aranka történelemszemléletének és egy Magyarország területén még kialakulóban lévő műfajnak a megismerésében.

A vita – bár gyökerei, mint láttuk, egészen mélyre nyúlnak – Schlözer könyvének megjelenésével kezdődik. Ami nem készítette megszólalásra a magyar tudósokat a szebeni szász folyóirat, a *Siebenbürgische Quartalschrift* cikkeinek és a szász röpiratoknak az elolvasása után, az a göttingai, azaz „kívülálló” tudós könyvében egyértelmű provokáció. Johann Christian Engel ír anonim, éles hangú recenziót a *Kritische Sammlungen*ről, ami megszólalásra készíti Karl Joseph Edert, Erdély egyik legfelkészültebb szász történészét (ő védelmébe veszi a göttingai tudóst és nézeteit). A vitába Aranka György is beleszól 1810-ben elkészülő, de kéziratban maradt munkájával. A *Nemzetek Erdélyben* gerincét ez a négy szöveg képezi, amelyekhez – mint láthattuk – sok más dokumentum is kapcsolódik az 1790-es évek röpirataitól kezdve Schlözer *Allgemeine Nordische Geschichte* című munkájáig, melyben szintén felmerül a magyarok eredetkérdése. Aranka Erdély-történetének elemzésekor Biró – lévén az általa kiadott szöveg több mint kétszáz oldal – szintén felvázolhatta volna a befoglalt dokumentumok részletesebb kapcsolathálóját, de az talán egy újabb könyvet is igénybe vehetett volna (még így is sokat megtudhatunk például arról, hogy az erdélyi nemzetek pecsétje hogyan megy keresztül Johann Seivert folyóiratcikkén, Szegedi János nagyszombati *Corpus Juris*án, Schlözer könyvén, hogy azután a Nyelv-mívelő Társaság kezei között nyerjen új értelmezést). Mindenesetre izgalmas lenne megvizsgálni, mennyiben befolyásolta például Benkő József munkássága az erdélyi történetírást; az ő műveiről kevés említést tesz a szerző.

A vizsgált szövegekkel kapcsolatban nehézségként merül fel, hogy az olyan, ma már alapvetőnek (noha nem problematikusnak) számító fogalmak, mint a *nemzet*, az *irodalom* (*literatúra*), *nyilvánosság* vagy a *kritika* az „elfeledett időszakban” más jelentést

hordoztak, sőt máshogyan használták és értékelték őket Erdélyben és máshogyan a német nyelvterületeken. Nem csupán a kontextust kellett megteremtenie a szerzőnek ahhoz, hogy a vita szövegei érthetőek és élők legyenek az olvasó számára, de gyakran a szavak szintjéig kellett szűkíteni az értelmezést, amelyekből azt láthatjuk, hogy Schlözer és Aranka gyakran elbeszélnek egymás mellett más-más jelentést tulajdonítva ugyanazoknak a szavaknak. Arra is igyekszik reflektálni a szerző, hogy a vita szövegeiben melyek azok a részletek, amelyek nagyon régi sztereotípiákra vezethetők vissza, és melyek azok, amelyeket a történelmi forrásokból lehet kiolvasni. Ugyanígy arra is kitér Biró, miért fullad gyakran sekélyes személyeskedésbe a vita.

Aranka Erdély-történetével kapcsolatban több pozitívumot ki lehet emelni, túl azon, hogy hasonló kaliberű forrásgyűjtő és -elemző munka nem nagyon létezett a kor erdélyi tudományosságában (akár Benkő József vagy Karl Joseph Eder munkásságához is mérhető). Például azt, hogy a románságot is megpróbálja beilleszteni Erdély fennálló rendi keretei közé, hogy Aranka éppen Schlözernek, az akkori történetírásban nagyon modernnek számító forráskritikai módszerét veszi át, hogy feldolgozza az összegyűjtött anyagot, vagy azt, hogy Aranka – a korszak tudósaitól idegen módon – „elveti az őslakos primátusának sztereotípiáját”. Ezeket a kuriózumokat jó érzékkel emeli ki a fiatal irodalomtörténész megmutatva, miben jelenthetett újdonságot Aranka Erdély-története. Azt a kérdést viszont érdemes lett volna közelebből megvizsgálni, mennyiben szólnak bele a Nyelv-művelő Társaság tagjai ennek a különleges dokumentumnak a létrehozásába, hogy lehet-e egyértelműen Aranka Györgynek tulajdonítani ezt a szöveget, vagy inkább egy olyan alkotásnak kell tekinteni, amelyet egy egész tudományos közösség hozott tető alá (az ugyanis bizonyos, hogy a nyelv-művelők Schlözer könyvével és a Csíki székel krónikával sokat foglalkoztak üléseiken).

A vita egyes darabjait értelmezve vagy a kontextus megalkotásakor Biró Annamária többször alkalmazza a Takáts József által leírt politikai beszédmódokat és az S. Varga Pál által bemutatott paradigmákat.⁵ Megpróbálja már ismert, jól dokumentált elemzésekhez kötni a vita iratait. Mégsem skatulyázza be ezeket a dokumentumokat, általában felhívja a figyelmet arra, hogy mennyiben keverednek a szövegekben a politikai beszédmódok, mennyiben lógnak ki egy-egy paradigmából.

Összegezve elmondható, hogy a fiatal kutatónő egy remek szövegkiadás után egy olyan könyvet adott sajtó alá, amely szoros elemzéseivel feltárja egy különleges hazai-külföldi, nyilvános-publikálatlan vita szövegei mögött elrejtett lényegét. Ugyanakkor részletekbe menően bemutatja a dokumentumok keletkezésének környezetét is. Alapos munka, a borítóján két árnyképpel: az ismerős August Ludwig Schlözerével és az ismerős Aranka Györgyével.

(Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2011.)

⁵ S. VARGA PÁL, *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Balassi, Budapest, 2005.; TAKÁTS JÓZSEF, *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején* = Uő., *Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, Kijárat, Budapest, 2007, 171–201.

Fodor Péter – L. Varga Péter: *Az eltűnés könyvei. Bret Easton Ellis*

Bret Easton Ellis eddigi munkásságáról szóló monográfiát jelentetett meg Fodor Péter és L. Varga Péter. Ebben a mondatban már több különlegesség is rejlik, melyek egy része azonnal nyilvánvaló lehet az érdeklődő olvasó előtt is, mások a kötet alaposabb átlapozása után vagy a szakmai kontextus ismeretében válhatnak világossá. Először is: nem túl gyakori (ami egyébként sajnálatos), hogy világhírű külföldi szerző életművét tárgyaló, magyar szerzők által írott, magyar nyelvű kötet lásson napvilágot. Másodszor: még ritkább, hogy a monográfia még élő szerző eddigi munkásságát tárgyalja – olyan szerzőt, akinek életműve még lezáratlan, és nemcsak kritikai kiadása vagy egységes életműsorozata nincsen, de megítélése is változó, és eredeti nyelvű recepciója is csak kibontakozófélben van. (Éppen jelen kötetből tudható, hogy az első angol nyelvű Ellis-monográfiák is 2011-ben jelentek meg.) Harmadszor: a kötet nem elsősorban ismeretterjesztő célokat tűz ki maga elé, hanem komoly szakmai közönséget feltételez, amit a kötetben felvetett témák sora és a szigorúan feszített szaknyelv is egyértelművé tesz. A monográfia nem ad a szó népszerűsítő értelmében vett pályaképet, nem tartalmaz külön fejezetbe szedett elmélkedést a szerzőt ért hatásokról, valamint a kötetek recepcióját illető vizsgálódások is szervesen beépülnek az egyes műértelmezésekbe. Negyedszer: a szakmai célok nem szakfilológiai célok. A szerzők nem amerikanisták, nem is anglisták, a választott értelmezési kontextusok pedig nem prominensen a kortárs észak-amerikai irodalom vagy kultúra megragadható kontextusai, bár természetesen efféle összefüggéseket is fölvet a kötet. Az alkalmazott értelmező nyelv azonban inkább általános irodalomtudományi (értelmezés- és olvasáselméleti), valamint médiumközi érdeklődést tükröz, az egyes fejezetek pedig egy-egy műre összpontosító, problémacentrikus, saját diszkurzív feltételezettségüket gyakran reflektáló interpretációk. Ötödször: éppen ebben az összefüggésben említendő, hogy a szöveg szerzőpáros munkája, ami kíváncsiságot kelthet a szövegalkotás módszertanát illetően is. A könyv nyilvános budapesti bemutatóján a szerzők úgy nyilatkoztak, hogy a szöveget „a mondatok szintjéig közösen” hozták létre, és a recenzius benyomása is az, hogy legalábbis komoly erőfeszítést igényelne arra rámutatni, hogy melyik szövegrészben hagyott nagyobb nyomot a szerzőpáros valamelyik fele. Az ehhez hasonló, sűrű szövésszerű szövegértelmezések esetében nem gyakori, és bizonyára nem is könnyen kivitelezhető az efféle együttműködés.

A monográfia szerzői a népszerű kultúra igényes értelmezőiként is ismertek. Ezt nemcsak az egyebek között kettejük nevével is fémjelzett metálzenei blog támaszthatja alá, hanem L. Varga Péternek nyomtatásban is megjelent, a rockzenéről írt értelmező és rockzenekritikát érintő diskurzuselemző tanulmányai, vagy Fodor korábbi,

irodalom és sport viszonyát tárgyaló kismonográfiája. Ellis kellőképpen népszerű és provokatív szerző ahhoz, hogy magára irányítsa az ilyen érdeklődéssel rendelkező értelmezők figyelmét, mint ahogy az amerikai író hajlama a médiumok (film, könnyűzene, irodalom) egymáshoz közelítésére ugyancsak vonzhatta az erre szintén fogékony szerzőpárost. Ha azonban nem csak a szerzők személyes érdeklődésére összpontosítunk, érdemes egy tágabb, egyszerre szakmai és generációs összefüggést is vázolni. Ellis ugyanis egészen sajátos szerepet játszik a magyar irodalomtudományban, ami részint magyarázhatja, hogy miért jelenhet meg róla magyar nyelvű monográfia nála akár jelentősebbnek mondható, ugyancsak népszerű és idősebb pályatársakat is megelőzve.

Ellis magyar nyelvű recepciójának első jelentős hulláma az 1990-es évek közepére, Bart István *Amerikai Psycho*-fordításának megjelenése (1994, ered. 1991) utánra tehető. Márpedig ennek, az amerikai megjelenést övező kultúrpolitikai botrány által természetesen felerősített recepciónak nemcsak a populáris aspektusa volt jelentős, hanem az irodalom szakmai értelmezéséről való gondolkodásban betöltött szerepe is – sőt a kettő sok tekintetben összefüggött egymással. A recepció jelentőségére talán nem kell erősebb bizonyíték, mint a kortárs popkultúra iránt általában nem kimondottan érdeklődő Szegedy-Maszák Mihály azon gesztusa, hogy *A rajongók* újraolvasását tárgyaló tanulmányában a Kemény-regény „korszerűségének” vagy időtálló voltának mérlegeléséhez az *Amerikai Psycho* olvasástapasztalatát használta fel kontrasztként. Ez a tanulmány eredetileg az It 1996-os évfolyamában jelent meg, nagyjából egy időben a Jelenkor és az Élet és Irodalom hasábjain zajló, akkoriban nagy port kavart „kritikavitával”. Márpedig a vita egyrészt a kritikai ítéletek szakmai, interpretáció-technikai megalapozásának, a tudományos szaknyelv alkalmazásának szükségessége körül forgott, másrészt pedig (anélkül persze, hogy a teljes vitát erre a két aspektusra redukálhatnánk) az irodalom esztétikai és etikai funkciója közötti közvetítés lehetőségéről. Némiképp egyszerűsítve az akkori helyzetet: az egyik oldalon az irodalom társadalmi és etikai szerepe kapcsolódott össze a kritika kultúraközvetítő funkciójának hangsúlyozásával és egyfajta esztétikai elitizmussal, míg a másik oldal a kritikai elemzéssel szemben inkább a technikai kifinomultság és pontosság igényét támasztotta, az irodalomban pedig nem értékközvetítő, hanem sokkal inkább az értékek reflexióját lehetővé tévő médiumot látott. Saját emlékeim szerint az utóbbi féllel rokonszenvező fiatal irodalmárok Ellis iránti vonzalma már akkor is összefüggésben volt saját irodalomértelmezői szerepü(n)k reflexiójával, valamint párhuzamként szolgált a vitában is szóba kerülő, akkori fiatal magyar szerzők (például Garaczi László, Hazai Attila) hazai kritikai megítéléséhez – bár ez utóbbiakat legfeljebb az „üresség”, a jelentéktelenség, a frivolitás vádja érte; nőgyűlölő, rasszista és homofób szörnyetegnek (Ellistől eltérően) senki nem akarta láttatni őket.

Ez a kitérő talán részleges magyarázatot kínálhat nemcsak arra (az egyébként különösebb magyarázatra nem szoruló) tényre, hogy Fodor és L. Varga miért Ellist választhatta a monográfia tárgyául, hanem a kötet értelmezési szempontjainak némelyikére is. Elsőként arra a jellegzetességre érdemes figyelni, hogy a munka igen komoly metakritikai vonulatot tartalmaz. A szerzők komoly figyelmet fordítanak arra,

hogy bemutassák az Ellis-művek főbb kritikai megközelítéseit, bőségesen válogatnak mind az angol nyelvű, mind – főként az *Amerikai Psycho* és a *Glamoráma* esetében – a magyar értelmezések közül. Azonban általában itt sem a lehetséges értelmezési irányok ismertetését, egymás mellé rendelt mérlegelését kapjuk: Fodor és L. Varga alapvetően az Ellis-művek saját szempontrendszerű értelmezéséhez rendeli hozzá a recepció korábbi megfigyeléseit. Ennek során természetesen jócskán adódnak autoritativ, a szerzők értelmezését alátámasztó idézetek is, ám a monográfia egyik legjellemzőbb vonása mégis az, ahogy a szerzők a művek újraolvasása felől módosítják és korrigálják a korábbi (főként az egyidejű) kritika interpretációs képleteit. Ennek során olykor rendkívül izgalmas alakzatokat figyelhetünk meg: a hírlapi kritika és a korábbi interpretációk felülvizsgálata természetesen nem elsősorban arra szolgál, hogy bizonyítsa a később érkezett vagy elméletileg körültekintőbb értelmezők szellemi fölényét, hanem maguknak a műveknek az újraolvashatóságáról árul el valamit. A kötet egyik fő tézise az, hogy *A királyi hálószobákkal* lezárult életmű(szakasz) olvasható egységes folyamként: a művek egymás mellé rendelése és együttes olvasása olyan motivikus és elbeszéléstechnikai kapcsolódások föltérképezéséhez vezet, amelyek a korábban az életműből kilógni látszó művek némelyikét is visszacsatolhatják a többi közé. Ez fokozottabban igaz *A vonzás szabályaira*, kevésbé *Az informátorokra*, amely a szerzők vélekedése szerint továbbra is amolyan vakvágánynak látszik az életmű logikáján belül. Az előző, eredetileg 1987-ben megjelent műről viszont egyenesen azt tudjuk meg, hogy az Ellis-szöveg univerzum „közös, mitikus téridejét” (65.) hozta létre, hiszen mind az öt megelőző, mind a későbbi Ellis-művek szereplőit és motívumait felismerhetjük az itt előbukkanó alakokban. A másik, legalább ennyire jelentős észrevétel arra mutat rá, hogy a sokszor lecsupaszítottnak és egysíkúnak tetsző ellisi elbeszélésmód mégis milyen többszintű olvasást tesz lehetővé, milyen komplexen ironikus szerkezeteket hoz létre. Az ilyen megfigyelések közé tartozik például a legelső regény azon vonása, hogy a homodiegetikus elbeszélő kultúrkritikai, például a fiatal generáció kép- és videoklip-függőségére vonatkozó megjegyzéseit olyan elbeszélésmóddal társítja, amely maga is a videoklipszerűség jegyeit hordozza magán. Hasonló mintázatokat figyelnek meg a szerzők a két legjelentősebbnek tartott mű, a már többször említett *Amerikai Psycho* és a *Glamoráma* (2000) kapcsán is. Mindkét esetben olyan ironikus alakzatokra találunk rá az értekezők, amelyek alapján az Ellis-kritikusok éppen azokban a vádpontokban marasztalhatók el, amelyeket ők maguk olvasnak a regények fejére. Ezen mintázatok egyik visszatérő alapja a felszín és a mélység metafizikai kettőse: az Ellist felszínességgel vádoló kritikusok maguk is csak a szöveg felszínén, tematikai világában maradnak, a képfetisizmust kiáltók csak a regény képi-fenomenális, nem szövegszerű olvasására vállalkoztak, a satíra egyértelműségét hiányolók pedig nem veszik észre, hogy saját erkölcsi igényeiket is szatirizálja a szöveg. (150–152.) Legalább ennyire szellemes az a mód, ahogy Fodorék az *Amerikai Psycho* körüli boszorkányüldözés motívumait fordítják vissza a lehangosabb kritikusokra, azt figyelve meg, hogy a regény megjelenése előtt, véletlenszerű sajtóközleményekből ismert részletek alapján elítélni egy regényt és megbélyegezni annak szerzőjét szerkezetileg tartalmazza az éppen Bateman „szinekdochikus ismeretpraxisára”

(88.) jellemző erőszakot, vagyis azt, ahogy Bateman a kultúrát is tárgyfétesen keresztül véli elsajátítani, a másik ember megismerését pedig egyedül annak testi fel-darabolásán keresztül mutatja lehetségesnek.

A fentiekből is kiderülhet, hogy a monográfusok az értelmezett regénykorpusz kritikai fölértékelésére is törekszenek: az értelmezések egyik tétje, hogy rámutassanak az Ellis-regények komplexitására, ironikus rétegzettségére, az életmű szubtilis belső összefüggéseire. Az ehhez választott gazdag értelmezési szempontrendszer egyik középponti eleme a regények tudatosságára való erőteljes figyelem. Tudatosságon két, egymással összefüggésbe hozható szempontot is érthetünk: először is a művek technikai megalkotottságát, amely az egyes narratív szintek, jelenetek, szólamok, akár egyes művek közötti összefüggések feltárása révén bizonyítható. Ehhez a bizonyításhoz kapóra jön az a koncentrált figyelem, amellyel L. Vargáék képesek a regények különböző poétikai rétegeit – narratológiai felépítését, tematikáját, motívumait, stilisztikai jegyeit – egymáshoz viszonyítani, és ezáltal rámutatni a művek felépítésének tudatosságára. Talán nem meglepő, hogy az értelmezők szakmai, technikai felkészültsége teszi lehetővé a szövegek technikai megalkotottságának bizonyítását, és ezzel talán a fönti, az Ellis-próza és a kortárs magyar irodalomtudomány egyes irányzatai közötti affinitásra vonatkozó megfigyelés is igazolható. Ennek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a Paris Review 2012-es évfolyamában olvasható interjúbán Ellis is bizonygatja, hogy az elsőre improvizatív szerkezetűnek látszó műveit is nagy műgonddal tervezte meg, és maga is használja (majd később részlegesen visszavonja) a „hidegfejű technikus” kifejezést saját írói módszerével kapcsolatban. A monográfia is visszatérően hívja föl a figyelmet olyan jellegzetességekre, amelyek a regények technikai precizitására utalnak. A *Holdpark* kapcsán például a regény „mesterien megmunkált harmadik fejezetéről” olvashatunk, amely „a később kibontakozó krimi- és horror-szál finoman elhelyezett előkészítő utalásaival nagyon pontosan kimért arányokat használva hozza létre a minimalista próza eszközeivel is élő társadalmi szatíra, az önéletrajzi regény, a családregegy és az említett populáris műfajok epikus ötvözetét.” (213.) De már az életművet nyitó *Nullánál is kevesebb* esetében is az értelmezés szempontjából kulcsfontosságú jelenet „gondos előkészítettségére” (41.) figyelmeztetnek az érkezők.

Ez utóbbi szövegrészben is észrevehető, hogy a tudatosság még milyen értelemben játszik fontos szerepet a monográfiában. Fodorék megjegyzik, hogy az elbeszélés általuk megfigyelt jegyei (ez esetben éppen a szereplők egyénítésének lehetetlensége) az értelmezett szöveg saját tudásának is részét képezik („A *Nullánál is kevesebb* önreflexív működésmódjára utalhat, hogy erről is tud a szöveg, legalábbis meglehetősen adja magát az önkomentárként való olvasás”. [41.]) Már az életmű első darabjától kezdve fontos a monográfusoknak a narratív önreflexió, az elbeszélések metafikatív jegyeinek föltérképezése, ami természetesen a korábban említett metakritikai szólá-mot is alátámasztja azáltal, hogy rámutat a regényekben már megelőlegezett kritikai és az innen adódó (félre)olvasási lehetőségekre. A metafikatív utalások nyomon követése sokszor a regények lélektani vagy kvázi-realista olvasatainak elbizonytalanítására szolgál, miközben megnyitja az utat a poétikai rétegzettség föltárása előtt. Az öné-

telmező lehetőségekre figyelő olvasásmód talán közvetlenül összefüggésbe hozható generációs és irányzati hatásokkal (e tekintetben a recenzens is kénytelen saját elfogultságát beismerni), az Ellis-szövegek bemutatott értelmezéseinek esetében azonban Fodoréknak sikerül egyedi érvrendszerbe illeszteni a szövegek önkomentáló jellegére irányuló megfigyeléseiket. Ez részint magyarázható a tudatosság megfigyelt kétféle értelmével és a kritikai előzmények értelmezői felülvizsgálatának szándékával is. A regények metafikatív effektusai ugyanis a monográfiában sokszor az elsőre felkínált tematika ironikus elbizonytalanítását szolgálják, így egyszerre teszik kétségessé a gyors erkölcsi ítékezés lehetőségét a művek „tartalma” fölött, ugyanakkor bizonyítják a regények többretegűségét és olykor körmönfont alakzati összetettségét. Ebben az összefüggésben érdemes idézni az *Amerikai Psycho* értelmezésének zárlatát: „Azok között a hatástényezők között, amelyek az *Amerikai Psychót* a populáris kultúra produktumaitól elkülönböztetik, nem elhanyagolható jelentőséggel bír ez a folyton visszatérő ironikus hang, amely lehetővé teszi, hogy a szöveg távolságot tartson önmagától”. (133.) Ebben a konklúzióban egyrészt Ellis „kétlaki” státusára való utalást is találhatunk (ti. egyszerre kapcsolódik a népszerű és a magas kultúrához), ugyanakkor a szöveg önmagától mért távolságának hangsúlyozása megint vonatkoztatható a szerkesztés tudatosságának és komplexitásának vélemezésére is. Az ironia és az általa a szövegbe iktatott távolság azonban csak a kellően tudatos olvasás folyamán képzódhet meg: a szövegek nem (elsősorban) azáltal válnak metafikatívvá, hogy egyes elbeszélők és szereplők maguk is íróként vagy könyvek és filmek szerzőiként és szereplőiként jelennek meg, bár ez a helyzet is fönnáll például a *Glamoráma*, a *Holdpark* és a *Királyi hálószobák* esetében. A különböző narratív szinteket egymásra kell vonatkoztatni, a köztük fönnálló összefüggéseket értelmezni és minősíteni kell. A populáris kultúrától vett művészi távolság alighanem csak olyan olvasó számára mutatható meg, aki már eleve a művészetnek fenntartott komplexitás elvárásával közelít a szövegekhez. Azt azonban, hogy Ellis művei kiállják az efféle közelítés próbáját, *Az eltűnés* könyvei igen következetesen példázza.

A regények tudatosságának kérdése tehát a regény és az olvasó kommunikációjának szempontját is mozgósítja. L. Vargáék könyve arra is mutat példát, hogy ez utóbbi szempont miért írhatja fölül akár az önreflexiók szólamok és az esztétikai komplexitás között tételezett egyszerű összefüggéseket is. A *Holdparkot* egy helyen éppen azért marasztalják el a monográfusok, mert túlzottan nyilvánvalóvá teszi önnön tudatosságát, túlzottan expliciten utal irodalmi és kulturális forrásaira, és ezáltal azt a benyomást kelti, „mintha kevésbé bízna olvasójában, mint az előző két Ellis-regény”. (221.) A regények kommunikatív struktúrájában tehát láthatólag egyszerre kell működni a metafikatív olvasást lehetővé tévő komplex allúziórendszernek és az ilyen olvasás kreativitását biztosító rejtettségnek, kifinomultságnak. A túlzottan egyértelmű, „szájbarágós” önkomentár éppúgy egydimenzióssá teszi az értelmezést, mint a megkérdőjelezetlen pszichologizálás vagy társadalmi realizmus. Talán ebben és az ehhez hasonló megjegyzésekben érhető tetten a monográfusok saját ironikus hangja, amelyben a saját elméleti elkötelezettségükkel és értelmezéstani beidegződéseikkel szembeni távolságot is felvillantják, és látenszen arra utalnak, hogy a kritikai értékítélet

nem vezethető vissza egyetlen, mégoly összetetten elővezetett teoretikus feltételrendszerre sem. A szaktudományos igény persze szükségessé teszi, hogy a monográfusok saját esztétikai preferenciáikat az értelmezések sokrétűségével és szempontgazdagságával támasszák alá, ám éppen ennek a szempontgazdagságnak köszönhető, hogy az egyes szempontokhoz rendelhető értékképzetek akár feszültségbe is kerülhetnek egymással.

Mindez összhangban van a szerzőpárosnak a rövid előszóban megfogalmazott vélekedésével, mely szerint az Ellis-művek „nem kínálnak könnyen megelérhető interpretációs irányokat, nélkülözik a közvetlen erkölcsi-etikai beszédet, használják, de el is bizonytalanítják az epikus jelentésteremtés példázatos eljárásait”. (7.) Ugyanakkor az Ellis-próza jelentőségét abban látják, hogy a kortárs világ szociális és lélektani problémáihoz mindenekelőtt a *közvetítettség* szempontján keresztül viszonyul. Ez nyilvánvaló a filmes és popzenei allúzióknak a monográfiában is feltárt sokrétűségéből, valamint abból, hogy az Ellis-regények némelyike a már megfigyelt ironiával viszonyul a társmédiahoz: a nyelvből építkező elbeszélő próza ugyan képes a népszerű technomédiáktól eltérő ábrázolásra, ám ez az eltérés soha nem jelenthet visszatérést egy közvetítetlen valósághoz. A technomédiák tehát éppen az írás saját medialitására terelik az író (és az értelmezők) figyelmét, ami például a szerző által a főt idézett interjúban a legjelentősebb művének nevezett *Glamorámában* is lehetségessé, ugyanakkor megalapozhatatlanná teszi a technomediális képfetisizmus szatíráját. A kötet egyik legmeggyőzőbb vonulatát képezik azok az elemzések, amelyek az Ellis-művek fényképészeti vagy filmes teóriák felőli megközelíthetőségét igazolják. A *Glamoráma* esetében a filmes *varratelmélet* alkalmazhatóságát demonstrálják az értelmezők (182–185.), egyebek között egyes jelenetek paradox fokalizációs és narrációs viszonyainak elemzésével (például Victor Ward elmeséli, hogy mit láthatott volna, ha hátranézett volna az adott pillanatban), valamint azzal, hogy az ebből adódó konklúziókat összekapcsolják a képfetisizmussal mint a regény egyik fő témájával.

A monográfusok korántsem törekszenek arra, hogy mindenáron egységesítsék az ellisi szöveg univerzumot. Például magának Ellisnek azzal a korábban tett kijelentésével is vitatkoznak, mely szerint műveinek szövegvilága változatlan maradt volna az első regény és a *Glamoráma* között. (187.) Az azonban bevallott és végig felismerhető igénye a könyvnek, hogy rámutasson az életmű belső összefüggéseire, és ha nem is változatlan egészként, de legalább belső törvényszerűségekkel rendelkező folyamatként tekintszen az ellisi írásmód alakulására. Ehhez kapóra jön *A királyi hálószobák* látványos gesztusa, amellyel föleleveníti a *Nullánál is kevesebb* világát és szereplőit, mintegy keretbe foglalva az életmű eddigi szakaszát. Fodor és L. Varga kísérlete mindenképpen sikeresnek mondható, amennyiben a művek általuk adott interpretációi valóban kirajzolnak egy meglehetősen következetes, ugyanakkor különféle hangsúlyeltolódásoktól izgalmasabbá tett pályaképet.

(PRAE.HU, Budapest, 2012.)

Molnár Gábor Tamás: *A (tömeg)vonzás szabályai. Kommunikációs és olvasási modellek Sterne, Calvino és Pynchon egy-egy regényében*

Thomas Pynchon egyik esszéjében (*Is it Ok to Be a Luddite?*) van egy félmondat arról, hogy a gép ellen olvas az ember („for all the reasons we read novels [...], to deny the machine”). A gépies ellen, a kiszámíthatóság ellen, a monoton, lélekölő, szabadságunktól megfosztó munka ellen. Molnár Gábor Tamás azt vizsgálja meg kommunikációelméleti, hermeneutikai, dekonstrukciós, kultúratudományi etc. perspektívából, hogy három, az olvasói aktivitásra extrém módon számot tartó regény képes-e valóban szabadnak tételezni? képzelni? pozicionálni? emancipálni? olvasóját.

Ezen irodalomtudományi munka a közletről megvizsgált regényektől való szabadságáért igen széleskörű és változatos könyvtárakat mozgat meg, s hogy egyetlen szakirodalmi irány se próbálkozzék őt leigázni, részint a módszereket halmozza, részint meg Sterne, Calvino és Pynchon regényeit a maguk szimplifikálhatatlan nyelvi összetettségében elemzi, igen gyakran a magyar fordítást visszabonyolítva (Határ Győzőnél olykor visszaegyszerűsítve) az eredetihez. A kötet szerkezete pedig egyszerre tudományosabb (pontosabban: matematikaibb) és szépirodalmibb a megszokott irodalomelméleti tanulmányoknál: „afféle V alakot mutat”, mondja magáról a bevezetésben. Nem szimmetrikus és nem teljes: két 20. századi posztmodern regény (a *Ha egy téli éjszakán egy utazó és a Súlyszivárvány*) találkozási pontjait kutatja egy 18. századi komikus, társalkodó, csupa kitérőből építkező regénnyel (*Tristram Shandy úr élete és gondolatai*). A V-struktúrának pedig többszörös jelentése van, túl sok is, ami azonnal a regények kaotikus felépítését és ezzel az olvasás dialogicitásának/manipulálásának lehetőségét jelzi, hiszen a jelentés nem adott, nem következik valamiféle rendezett kontextusból, hanem önkényesen és paranoid módon megképződik: a *Súlyszivárványban* komoly szerepet játszó V2-es rakéta (a náci csodafegyvere) éppúgy jelentésképző tényező mint Pynchon legelső regényének címe, ugyanakkor a V valahol egy kiegyenesített parabola, mely mind Sterne Toby bácsijának vesszőparipáját jelzi, a ballisztikus görbét, mind a *Súlyszivárvány* állandó enigmáját: hol fog a következő V2-es becsapódni?

Ha a Sterne-regény egyszerre kiindulópontja lehet a dialogikus regénynek és a bomba röppályájára írt kaotikus regénynek, föltáruulhat a dialógus akarásában rejlő erőszak – ám a háromszögnek ezt a szárát, azaz a Calvino–Pynchon-viszonyt már ez a könyv nem tárgyalja. (Valóban nagyon messze vannak egymástól, ahogyan Calvino

irodalomról szóló, önmagát szemléltető példának állító esszéi is fényévekre keringenek Pynchon társadalmi kérdésekre érzékeny, önmagáról szót sem ejtő esszéitől.)

A matematikai (és fizikai) gondolkodásmód végig jótékony hatással van a vizsgálódásra – természetesen, itt nem a tízes számrendszer keretei között művelt aritmetikára gondolok, hanem a káoszelméletre, a differenciál- és integrálszámításra, a halmazelméletre, mely mindhárom elemzett regényben igen fontos tényező. Csak az absztrakció viszonylag magas fokán derülnek ki egymásnak ellentmondó állításaink, elfogultságaink és ráfogásaink, s az absztrakció még magasabb fokán derül ki, hogy az ellentmondás az alapoknál történik, ahogy a hajdanán Esterházy Péter által nyakra-főre idézett Gödel-tétel mondja: egy rendszer vagy ellentmondásos, vagy nem teljes. Molnár Gábor Tamás az anti-entrópiikus rendszerek kizárásra, megbélyegzésre és elnyomásra épülő jellegét (preterícióját) említi.

Anélkül, hogy különösebb jelentőséget tulajdonítana teljesítményének, és anélkül, hogy egyáltalán idézné vagy tematizálná a rövid ideig berögzült, majd gyorsan lecserélt elfogultságokat, az utóbbi húsz év magyar irodalomtudományának is üdítően kritikai olvasatát nyújtja. A Calvino-regény (nem függetlenül attól, hogy már 1985-ben olvasható volt magyarul) a maga nyílt felhívásával a dialógusra hermeneutikai példatáraink kedvenc anyaga volt, Pynchont pedig nemcsak a több mint negyvenéves késés zárta ki hosszú ideig a magyar értelmezői horizontról, hanem a mai hatástörténet felől nézve sokkal izgalmasabb és produktívabb káoszszerkezet is, valamint szerves közelsége nemcsak a matematikához, hanem mindenféle populáris műfajhoz filmekről képregényekig. Calvino, amikor közvetlenül és barátián megszólítja olvasóját, egy általa fikcionált olvasót szólít meg, amivel egyfelől önnön írói hatalmát manifesztálja (hivatkozik szerzőnk arra a Cesare Segre nevű olasz irodalmárra, akinek olvasatával szemben alkotja meg a regény dialogikusságra vonatkozó ítéletét Hans-Robert Jauß), másfelől pedig magától értetődőnek veszi az olvasónak a „magaskultúrához” való tartozását, időnként még azt is „természetesnek” feltételezi – állapítja meg visszafogott humorral szerzőnk – hogy mi jár a (férfi)olvasó fejében. (Én már nem írom ki, tényleg annyira banálisan előítéletes.)

Az olvasó szabadsága a kérdés, de ki az olvasó? Molnár a történeti kontextusra éppen úgy odafigyel, mint a nyelvi meghatározottságokra. Könyvének Bevezetésében beszél arról az ellentmondásos jelenségről, hogy míg a maga korában Sterne-t azért bírálták, mert túl populáris volt, ma már csak „jobb sorsra érdemes doktoranduszok és kutatók foglalkoznak vele”. Mindkét megközelítés az irodalmat néhány belátható sztereotípiára leszűkítő jelenségnek kívánná látni, miszerint az olvasót nevelni/szórakoztatni kell mindenáron – „a lekezelő elitizmus zártsága [...] ma már a világméretű üzletté vált népszerű kultúra [...] felkent papjaira is éppannyira jellemző lehet, mint a humán műveltség apostolaira”. (21.)

Az olvasó kanti értelemben vett felnőttiségének tudomásulvételén túl (mely egyik fent említett bírálatot sem jellemez) sokkal nyugtalanítóbb az olvasó szabadságának problémája, ha a nyelv felől nézzük. A *Tristram Shandy* és a *Súlyszivárvány* ezt a kérdést nem leplezi el sem magától értetődő nyelvhasználattal, sem nyitottnak tűnő, ám retorikával manipulált építkezéssel: ahogy Molnár a két regény ballisztikus kitérő-

szerkezetét valamint a nyelvet gépezetként, vonzatokat produkáló mechanizmusként tárgyalja, a kommunikáció erőszak-struktúrájára hívja fel a figyelmet. Idézem: „A kommunikáció »gravitációs« modelljéből adódó következtetések tehát magára az irodalmi kommunikációra is visszavonakoztathatók, és így Sterne regényét éppen úgy implikálják a nyelv »bűneiben«, mint ahogy Pynchon regénye is színre viszi saját nyelvének azon vonásait, amelyek lehetetlenné teszik, hogy a regénydiskurzust végérvényesen leválasszuk a regényben feltárt erőszak következményeiről.” (204–205.)

A nyelv inherens agessziójáról már Hegel értekezett, Slavoj Žižek *Violence* című könyvében (Picador, New York, 2008, 61.) a nyelv erőszakosságát az egyetlen tulajdonság alapján történő leegyszerűsített jelentésképzésben látja. Amit a Molnár tárgyalta két regény bravúrosan fölfed, az az a bizonyos gravitáció, a nyelvi vonzatok, különös tekintettel Yorick tiszteletes fehér medvéről szóló prédikációjára (mely a 18. századi regényben egészen más okok miatt állhatott a soha nem látott dologról való beszéd példájául, mint mostantól kezdve egyre inkább): a nyelv gépiessége, és a gépiességből adódó képtelensége a párbeszédre. Molnár analógiás gondolatmenetét – miszerint az erőszak fölmutatása egyszersmind a regény formáját is leírná, vagy ahogyan egy másik helyen fogalmaz: „az olvasónak [...] a szerző által manipulált valósággal van dolga” (183.) – kissé túlterjeszkedőnek találom itt. Sterne poétikáját éppen saját manipulációinak leleplezése jellemzi, ami lehetne persze egy ravaszabb manipuláció, csakhogy a kitérőkre épített regénystruktúra, valamint a nyelvi vonzatok szétdobálása, a szójátékok révén megképződő ambivalenciák éppen azt akadályozzák meg, hogy az égvilágon bármire is kifusson a dolog, vagyis hogy a manipulációnak értelme legyen. Ahogy Pynchon paranoia-közmondásai is (egyet idézek: „Lehet, hogy sohasem férsz hozzá a Gazdához, de attól még piszkálhatod a kreatúráit.”) ahelyett, hogy elmélyítenék, megismételnék a paranoid gondolkodásmódot, föllazítják, kinyitják, a Molnár által is többször szóba hozott bahtyini heteroglosszia révén kiszabadítanak belőle.

Amiként e kötet olvasója is szabadnak érezheti magát a szerző által megidézett tágas elméleti, történeti, esztétikai és nyelvi közegben, az utóbbi évek egyik legszínvonalasabb magyar irodalomtudományi munkáját tartva a kezében.

(Ráció, Budapest, 2012.)

AKVÁRIUM KLUB - BUDAPEST, ERZSÉBET TÉR
KONZERVNYITÓ AKCIÓCSOPORT

BESZÉLGETÉS ÉS ZENEI IMPROVIZÁCIÓ
DÉS ANDRÁS VENDÉGE:

2013.02.26. KEDD 20:00

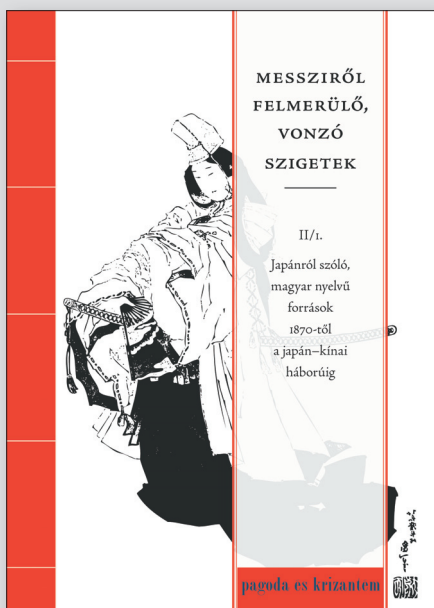
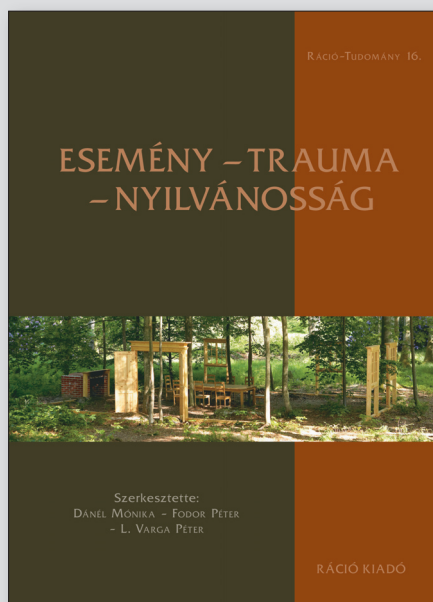
ZÁVADA PÉTER, TÉMA: HATÁRESET

2013.03.12. KEDD 20:00

UNGVÁRY KRISZTIÁN,
TÉMA: XX. SZÁZADI LEGENDÁK

BELÉPŐ: 1 500 FT

A RÁCIÓ KIADÓ 2012-ES KÖTETEIBŐL

A kötetek megrendelhetők vagy kedvezményesen megvásárolhatók
a kiadó szerkesztőségében: • 1072 Budapest, Akácfa utca 20. • tel.: (1) 321-8023
fax: (1) 402-1293 • e-mail: racio@racio.hu • www.racio.hu

Ára: 600 Ft
Előfizetés egy évre (4 szám): 2000 Ft

DESIGN[®] TERMINÁL

A magyar kreatív ipar jövőjéért!

URBANISZTIKA

Budapest jövője a fiatal építészek szemével

FORMATERVEZÉS

Tizedik alkalommal lesz Design Hét Budapest

DIVAT

Közép-Európaivá bővül a Gombold újra! pályázat

TECHNOLÓGIA

Bemutatkoznak a legígéretesebb magyar startup vállalkozások

...továbbá foglalkozunk majd a magyar képregény, a tervezőgrafika és a borcímke-tervezés, a 3D nyomtatás, az elektronikus zene és megannyi más kreatív ágazat legnagyobb hazai ígéreteivel is!

Kövesse ön is tevékenységünket!

facebook.com/designterminal

2013 a Design Terminálban!